

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Л. А. Лисиченко

ЦІ НЕВИЧЕРПНІ ГЛИБИНИ МОВИ

Харків
2011

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР
Л63

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 3 від 24 червня 2011 року)

Автор:

Лисиченко Л. А., доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Рецензенти:

Пеленейченко Л. М., доктор філологічних наук,
професор Академії внутрішніх військ МВС України;
Сімонок В. П., доктор філологічних наук, професор Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Лисиченко Л. А.

Л63 Ці невичерпні глибини мови : монографія. — Х., 2011. — 304, [4] с.

ISBN 978-966-1630-06-1.

У монографії видатного українського мовознавця розглядаються загально-нотейоретичні питання української мови, проаналізовано витoki Харківської філологічної школи, висвітлено походження словникового складу української мови, зазначено динаміку лексико-семантичних процесів, параметри мовної картини світу, наведено спостереження над мовою художніх творів, репрезентовано психологічний аспект вивчення поетичного мовлення.

Для докторантів, аспірантів, науковців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

УДК 37.016+811.161.2
ББК 74.26+81.2УКР

ISBN 978-966-1630-06-1

© Лисиченко Л. А., 2011

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Від автора	12
Розділ 1. Загальні питання української літературної мови	
Українська мова — мова держави Україна	13
Походження словникового складу української мови	18
Мовний стан і мовна ситуація	31
Іван Франко про діалектну основу української літературної мови	37
Письменник. Читач. Українська літературна мова	43
Літературна мова та її рецепція читачем	60
Харків — колыска українського відродження	65
Архаїчні назви одягу в говірках Слобожанщини	74
Деякі лексико-семантичні процеси в сучасній українській літературній мові	87
Розділ 2. Мова як картина світу	
Мовна картина світу та її рівні	95
Структура мовної картини світу	114
Рівні мовної картини світу та їхня взаємодія	120
Не словникові холодины	123
Загальна та мовна картини світу	128
Мовна картина світу і стан мови	136
Відображення рівнів мовної картини світу в семантичній структурі багатозначного слова	143
Динамічні процеси в українській мовній картині світу	145
Деформація мовної картини світу — девальвація духовних цінностей	152
Людина і мовна картина світу	156
Художній простір у мовній картині світу	
Розділ 3. Психологічний аспект вивчення поетичного мовлення	
Психологічна детермінованість художнього мовлення	166
Психологічний фактор у поетичному мовленні	171
Агатангел Кримський — поет. Мовний світ його поезії	175
Володимир Самійленко і мова його поезії	189
Розділ 4. Витоки Харківської філологічної школи	
Біля витоків харківської філологічної традиції	194
Харківська філологічна школа. Лінгвістика	201
Біля джерел українського відродження. Г.Ф. Квітка-Основ'яненко — патріарх українського відродження	218

Ізмаїл Іванович Срезневський	228
Василь Назарович Каразін	231
Олександр Опанасович Потебня. Візія мови	232
Лінгвософські ідеї О.О. Потебні	241
Розділ 5. Із спостережень над мовою художніх творів	
«Слово о полку Ігоревім» і мова його часу	247
Структура синонімічного ряду в «Енеїді» І.П. Котляревського	261
За що І.П. Котляревський посадив пана Парпуру в пекло?	275
Микола Хвильовий у літературних дискусіях та його роль у становленні сучасної української літературної мови	280
Синтаксис контексту в «Мисливських усмішках» Остапа Вишні	286
Про словотвір Лесі Українки	288
По той бік поетичного	292
Література	295

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Писати про Лідію Андріївну Лисиченко, оскільки знаю її упродовж багатьох десятків років сумісної праці, приємно, але важко, адже складно охопити в передньому слові гармонійність нерядової особистості: лектора, вченого, професора, керівника філологічного факультету, завідувача кафедри української мови Харківського педагогічного інституту, а тепер — університету, наставника молодих науковців. Полегшує лише те, що всі ці ділянки її трудового і творчого життя пов'язані з філологічною наукою, у яку Лідія Андріївна Лисиченко зробила помітний внесок.

Потяг до дослідницької роботи був ознаменований першою науковою публікацією Лідії Півненко (нині Л. А. Лисиченко), яка вийшла у студентські роки і яка започаткувала систематичні наукові пошуки. У становленні Лідії Андріївни як науковця велику роль відіграли викладачі Харківського державного університету Євдокія Гаврилівна Пономаренко (Вербицька), яка керувала роботами з літератури (доповідь і тези про Т. Г. Шевченка і про «Гараськові оди» П. П. Гулака-Артемовського) і Галина Тимофіївна Солонська, що керувала діалектологічними експедиціями та дипломною роботою.

Студентські роки Лідії Андріївни припали на повоєнний час, коли Інститут мовознавства АН УРСР розгорнув широку роботу щодо призбирування діалектних матеріалів по всій Україні, а пізніше й за її межами з метою створення нової картотеки для Діалектологічного атласу української мови (довоєнна картотека була втрачена). Науковці вважали, що роботу цю слід проводити інтенсивно, бо діалектні риси української мови безперервно зникають під впливом літературної мови. Щоправда, цей процес виявився не таким інтенсивним; це довели зібрані до Діалектологічного атласу матеріали. Завдяки фахівцям-філологам і ентузіастам була створена величезна картотека, у якій відбиті нерідко вже зниклі риси живої мови українського народу.

Серед ентузіастів вивчення говіркового мовлення була і студентка Лідія Півненко, яка у складі діалектологічних експедицій протягом кількох років записувала матеріали в Куп'янському й Дворічанському районах Харківської області. Зібрані дані ста-

ли основою для написання спочатку дипломної, а потім і кандидатської роботи. Дисертація Л. А. Лисиченко «Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області» була чи не найпершою монографічною роботою, присвяченою говіркам цього регіону Слобожанщини. За матеріалами дисертації були опубліковані статті, тези, автореферат, прочитана наукова доповідь на Республіканській діалектологічній конференції 1952 року в Києві. Однак, хоч у подальшому молодий учений неодноразово звертався до питань діалектології («Деякі риси словникового складу с. Колодязне Дворічанського району» — 1960; «До вивчення лексики Слобожанщини» — 1960), ця наукова галузь не стала магістральною в наукових уподобаннях.

По закінченні в 1955 році аспірантури Лідія Андріївна як викладач приходить на роботу в Харківський державний педагогічний інститут імені Г. С. Сковороди, з яким доля пов'язала її на все життя. Цілком природно, що викладач-початківець відразу розпочав розробляти доручені навчальні курси: вступ до мовознавства, сучасна українська мова, спецкурс із пунктуації. Підготовка вимагала копіткої роботи, до того ж літератури було ще обмаль, і Лідія Андріївна поринула в педагогічну діяльність. Однак і наукових пошуків вона не полишала.

Завідувач кафедри Олександр Якович Петренко порадив їй зайнятися словотвором у поезіях Лесі Українки. Лідія Андріївна розпочала активну роботу над текстами й науковою літературою, збрала картотеку, написала кілька доповідей, які виголошувались на республіканських конференціях, а їхні тези публікувались.

Робота над мовою великої поетеси прихилила дослідницю до вивчення мови художніх творів інших майстрів слова. З'явилися статті, присвячені особливостям мови окремих письменників, зокрема: «Із спостережень над мовними традиціями Т. Шевченка в поезіях А. Малишка», «Майстерність оповідача в «Мисливських усмішках» Остапа Вишні», «Синтаксис контексту в «Мисливських усмішках» Остапа Вишні», «Боротьба Івана Франка за єдину українську літературну мову», «Фразеологія в українській радянській поезії».

Дослідження мовних особливостей художніх творів залишилось у полі зору Лідії Андріївни назавжди: змінювались методи дослідження, лінгвістичні парадигми, але предмет дослідження залишався, здобуваючи в розвідках науковця нові грані: психологічна детермінованість мовних особливостей того чи того поета, його мовний образ світу, лексико-семантична система. У цьому полягає осо-

близькість наукової творчості цього вченого: вона не стоїть на місці, а розвивається разом із поступом науки. Поступово в публікаціях пильної дослідниці проступає зацікавленість питаннями лексичної семантики: з'являються розвідки про лексичні синоніми, антоніми, типологічну структуру полісемантичного слова, що послужили матеріалом для монографії «Лексикологія української мови. Семантична структура слова» (1977), яка стала теоретичною основою докторської дисертації «Семантична структура слова в українській мові» (1978).

У докторській роботі виявилися найголовніші риси творчої індивідуальності Л. А. Лисиченко — широта узагальнень, що спираються на скурпульозний аналіз великої кількості конкретних мовних фактів, і це робить спостереження і висновки її дослідження переконливими й доказовими. Матеріалом для аналізу послужили віддієслівні іменники української мови, у яких особливо помітна структурна організація лексичного матеріалу. Однорідність проаналізованих одиниць дозволила виявити типологічні особливості семантичної структури слова й екстраполювати їх на інші класи слів.

Основною одиницею лексичної системи, за Л. А. Лисиченко, є значення слова, що в структурі багатозначної лексики виявляється лексико-семантичними варіантами — ЛСВ. Це структурно складна одиниця, у якій взаємодіють семантичні компоненти, що виявляють складні взаємозв'язки між мовою, інтелектуальним і емоційним світом мовців.

Багатозначність розглядається як одне з необхідних явищ, що забезпечує екологічність не тільки лексичної, а й усієї мовної системи загалом. Ця теза доводиться детальним аналізом зв'язків лексичного значення віддієслівних іменників із категорією перехідності/неперехідності дієслова. При розгляді мотивованості іменників дієслівними основами виявляється, що в цій мотивованості важливу роль відіграють не тільки власне смислові елементи, а й певні лексико-граматичні категорії, що задають певні семантичні рамки для парадигми іменників, мотивованих одним словом. Виявивши парадигму, дослідниця відкрила ще одну сторону мотивації системи іменників: у разі надмірного навантаження на словотвірні суфікси і структуру багатозначного слова окремі позиції заступаються субстантивованими дієприкметниками, отже, в основі субстантивації лежать не синтаксичні причини, а власне семантичні, зміни ж синтаксичні та морфологічні зумовлюються семантикою імені.

Досліджуючи епідігматичні відношення в багатозначній лексиці, авторка праці докладно схарактеризувала їх топологічну, смислову

і логічну структуру, зокрема дійшла висновку, що процеси метафоризації, метонімізації відбивають не тільки динамічні процеси в розвитку лексичного значення, а є й синхронічним зв'язком, на якому тримається семантична структура лексеми, забезпечується її тотожність.

Аналіз поняттєвої структури лексеми в роботі виявляє лінгвальні особливості відношень між значеннями та їхній зв'язок із логічними категоріями тотожності, суміжності, перехресності, включення. Ідеї зв'язку лінгвального й логічного значення Лідія Андріївна пізніше розвиває у зв'язку з визначенням їх місця в мовній картині світу.

Виходячи у вивченні лексико-семантичної системи за межі лексеми, дослідниця характеризує синонімічні, омонімічні, антонімічні зв'язки на рівні ЛСВ, що дозволяє їй не тільки ширше, а й більш глибоко поглянути на внутрішньосистемні й міжсистемні зв'язки в семантиці лексем, а зрештою, і в лексичній системі. Усе сказане доводить: докторська дисертація була новим словом в осмисленні лексичного складу української мови, що поклало початок досліджень, побудованих на нових теоретичних засадах.

Після захисту докторської дисертації навколо Лідії Андріївни відразу створився гурток молоді з числа викладачів кафедр української та російської мов педагогічного інституту — О. А. Олексенко, Л. М. Пелепейченко, І. І. Степанченко, П. О. Редін, І. В. Тимченко, Л. С. Загребельна, В. І. Бездітко, які захопилися лексикологічними ідеями ученого та побачили перспективу і свого наукового зростання. Вони видали низку колективних методичних рекомендацій до вивчення української й російської лексики і фразеології в середній школі; І. І. Степанченко поїхав до аспірантури в Москву, інші стали аспірантами професора Л. А. Лисиченко.

Робота над докторською дисертацією відкрила для її автора цілу низку тем, які потребували подальшого осмислення. Їх вона запропонувала своїм першим аспірантам (названим вище), яких сама Лідія Андріївна назвала «старшою групою». Перші теми були пов'язані з вивченням типів лексичних значень у слові. Так, О. А. Олексенко аналізувала конструктивно зумовлені значення в українській мові (дослідження, що й досі залишається найбільш повним), Л. М. Пелепейченко, використовуючи методику свого наукового вчителя, схарактеризувала відад'єктивні іменники в російській мові, П. О. Редін простежив системні відношення у фразеології, а І. В. Тимченко схарактеризувала особливості мотивації фразеологічного значення. Останні два питання, на жаль, і досі залишаються на периферії

фразеології, хоч заслуговують на більшу увагу. У роботі Л. С. Загребельної піддані аналізу експресивно-синонімічні значення іменників — питання, що й досі не має однозначного розв'язання. Синонімічні значення розглянуті в дисертації В. І. Бездітко. Проблеми типів лексичного значення була присвячена й дисертація наукової «онуки» — Я. Ю. Сазонової, доньки О. А. Олексенко.

Лідія Андріївна відзначається лексикологічною і загальнонауковою ерудицією, обізнаністю з новітніми пошуками і знахідками. До того ж вона не просто нагромаджує знання, а й аналізує їх, даючи їм свою інтерпретацію. Тому дослідниця й сама перебуває в постійному пошуку: не повторює відоме, а дає йому нове тлумачення, відповідне вимогам і рівню сучасної мовознавчої науки.

Сама професор Л. А. Лисиченко не обмежується структурно-семантичним аналізом лексики, а, продовжуючи цю тему, включає в лексико-семантичну систему макрокомпоненти: семантичне поле, лексико-семантичну групу, тематичну групу, визначаючи сутність кожної з одиниць і їхнє місце не тільки в лексичній системі, а й у мовній картині світу. Ці питання знайшли відображення у монографії «Лексико-семантична система української мови», що вийшла вже двома виданнями і має попит серед фахівців, що свідчить про теоретичну і практичну цінність книги.

Із розвитком антропоцентризму в мовознавстві, досліджуючи художнє мовлення письменників, Лідія Андріївна дійшла висновку про детермінованість індивідуального мовлення митців їхнім психічним типом та психологічними особливостями. Це положення викладене в кількох статтях і розвивається в дисертаційних роботах нового покоління її аспірантів і докторантів. У річищі цих ідей виконані докторські дисертації К. Ю. Голобородька (мовний світ Олександра Олеся), О. О. Маленко (розвиток поетичного світу української мови), кандидатські дисертації Т. В. Скорбач (мовне вираження простору в поезії Михайля Семенка і Валер'яна Поліщука), В. А. Василенко (синоніми й антоніми в поезії Ігоря Муратова), І. Є. Богданової (мовний образ простору в поезії «харківських романтиків»), О. А. Малахової (мовний світ Володимира Самійленка) та ін. Ці роботи інтегрують елементи дослідження психолінгвістики й мовної картини світу.

Низка кандидатських дисертацій, виконаних під керівництвом Лідії Андріївни, присвячені питанням контрастивної лінгвістики, зокрема В. П. Сімонок (назви осіб, запозичені з французької в українську), І. М. Каминіна (іншомовна побутова лексика в українській мові).

В останні десятиліття Л. А. Лисиченко надає великого значення й приділяє багато уваги дослідженню мовної картини світу, у якій вона виділяє три рівні — домовний (ментальний), концептуальний (логічний) і власне лінгвальний, що перебувають у взаємодії і створюють ту єдність, яка й називається мовною картиною. Дослідниця звертає увагу на той факт, що психологічні аспекти тривалий час були на периферії лінгвістики, тим самим із сфери дослідження мови вилучалась людина як її творець і носій. Без включення цього аспекту будь-яке дослідження мови буде неповним, як не може воно бути повним, ґрунтуючись лише на ментальних категоріях. Спираючись на наукову спадщину класиків психологічного напрямку в мовознавстві, зокрема О. О. Потебні, а також на праці Л. С. Виготського та К. Г. Юнга, професор Лисиченко Лідія Андріївна виробила систему поглядів на мовну картину світу, її рівні і взаємодію цих рівнів. Вони висвітлені в низці статей ученого, що стали підвалинами для монографії про мовну картину світу.

Дослідженню мовної картини світу і окремих її частин присвячені кандидатські дисертації її учнів: Т. А. Щєбликіної (про семантичну систему прикметників із просторовим значенням), О. Є. Єфименко (концепт «ступ» в українській мовній картині світу).

Із особливою любов'ю ставиться Лідія Андріївна до рідного краю і до його видатних діячів. Це виявилось й у її величезній роботі з редагування двох колективних монографій — «Рідний край» і «Харків — моя мала батьківщина» (до яких і сама написала чимало сторінок) і в увазі до постаті О. О. Потебні та до харківської філологічної школи, до харківських письменників. Із її ініціативи наприкінці 80-х років ХХ століття було відновлено діяльність Харківського історико-філологічного товариства, що колись було започатковане О. Потебнею та М. Сумцовим. Вона ж була й першим головою оновленого товариства, пізніше передавши кермо молоді. Данина пам'яті славетних харків'ян виражена в статті «Харків — коліска українського відродження».

Лідії Андріївні належить низка статей з історії української літературної мови, як-от: «“Слово о полку Ігоревім” і мова його часу», «Структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. П. Котляревського», «Роль Г. Ф. Квітки-Основ'яненка у формуванні українського читача», «Письменник. Читач. Літературна мова» та інших, які відзначаються свіжістю погляду, довершеністю спостережень і узагальнень. Так, у розвідці про «Слово о полку Ігоревім» на основі аналізу мови твору дослідниця констатує, що на той час були сформовані найважливі-

ші особливості української мови, а мала частотність окремих із них пояснювалась книжною традицією, в основі старослов'янською; у статті про мову «Енеїди», порівнюючи різні редакції поеми й авторські правки, Лідія Андріївна доходить висновку, що в написанні цього твору виявилось уважне ставлення письменника до його мови. У статті про роль взаємодії письменника і читача у формуванні української літературної мови Л. А. Лисиченко відзначає, що для розвитку літературної мови важливе значення мав читач, до якого спрямувались твори. З особливою пошаною дослідниця пише про Г. Ф. Квітку-Основ'яненка та інших літераторів-харків'ян, які не тільки пропагували українське слово, а й виховували українського читача, прищеплюючи йому смак до української літератури, відстоюючи місце української мови й літератури у світовому літературному просторі.

Поряд із постійною власною творчою діяльністю професор Лисиченко Лідія Андріївна надає велику допомогу молодим ученим, нікому й ніколи не відмовляючи в консультації та пораді. Для багатьох учених України вона стала «хрещеною матір'ю» як опонент кандидатських та докторських робіт, як рецензент дисертацій або авторефератів. Серед мовознавців, становленню й утвердженню яких у науці сприяли рецензії й відгуки на їхні праці знаного вченого, — відомі в Україні доктор філологічних наук, професор В. С. Калашник, доктор філологічних наук, професор Г. Ф. Калашникова, доктор філологічних наук, професор В. Д. Ужченко, доктор філологічних наук, професор Л. І. Шевченко, доктор філологічних наук, професор Ю. О. Карпенко (була опонентом на захисті кандидатської дисертації) і понад 40 кандидатів наук.

Колеги є свідками того, як багато часу віддає Лідія Андріївна молоді, бо впевнена, що через своїх учнів (докторантів, аспірантів, студентів, учителів) її наукові й методичні (вона автор низки методичних рекомендацій) ідеї доносяться краще до ширшої аудиторії, ніж стаття чи навіть монографія. Із цим переконанням шановного вченого можна погодитися частково: її науковий і методичний доробок викладачі вишів і вчителі шкіл, аспіранти і студенти успішно освоюють як із текстів в друкованих видань її учнів, так і з праць знаного науковця, теоретичне і практичне значення яких неоціненне.

*С. І. Дорошенко, доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди,
заслужений діяч науки і техніки України*

ВІД АВТОРА

Десь 1934 чи 1935 року ми з мамою йшли по вул. Свердлова (до того — Катеринославська, тепер — Полтавський шлях) і, як зазвичай, зайшли в книгарню. На прилавку лежав дитячий (щоправда, для старших за мене дітей) журнал «Ленинские всходы». Своім виглядом він мене зацікавив, і мама купила його. У цьому журналі була оповідь із заставкою в перському стилі «На великом пути языков», де розповідалося про академіка М. Я. Марра та його лінгвістичні пошуки. Гадаю, я небагато зрозуміла та запам'ятала, але про те, що у мов велика путь, уже не забувала.

Можливо, саме ця невеличка подія з дитинства якоюсь (а можливо, великою) мірою визначила моє життєве покликання: читати книги й інтерпретувати їхній зміст і роль мови в цьому змісті. Через те й наукові інтереси мої багатосторонні — від сучасної мовної системи до пошуків біологічної природи джерел людської мови сучасними генетиками, до спроб антропологів за кількістю зубів у неандертальця виявити звуки, які він міг артикулювати. Тому зміст цієї книги різноманітний за спрямуванням, хоч пов'язаний переважно з лексичним матеріалом, який найбільш виразно відбиває зміст і мовних явищ, і мовної картини світу загалом. У книзі подаються й окремі невеликі нотатки, що не були розвинені автором, але, можливо, комусь прислужаться як поштовх до наукового пошуку.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Українська мова — мова держави Україна

Із встановленням незалежності держави Україна був визначений і один із найважливіших атрибутів держави — державна мова. Конституцією України (Ст. 10) визначено, що державною є українська мова титульної нації й більшості населення в країні: «Ст. 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [Конституція 2006: 5].

Що таке державна мова? Чи існує світова практика у вирішенні цього питання? Яка роль державної мови в суспільстві? Які завдання стоять перед суспільством, зокрема навчальними закладами, у впровадженні державної мови? Які відношення склалися між мовою державною та мовами інших народів на території України? На всі ці питання має дати відповідь, не тільки учням і студентам, а й широким колам населення, педагогічна громадськість.

Що ж таке державна мова? Державна мова, як визначає енциклопедія української мови, — «це закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних органах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики» [Українська 2004: 135]. Як постає із визначення, державна мова є обов'язковою в державних сферах, закладах та установах. Поза цими сферами громадяни мають право вільно спілкуватися й будь-якою мовою.

Вільний розвиток мов інших народів, що живуть в Україні, гарантується Конституцією: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України... Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом» [Конституція 2006: 5].

Однак, частина населення (особливо міського) це питання подекуди тлумачить довільно, через те, що депутати Верховної Ради

України звернулися з поданням до Конституційного суду України і просили надати юридичне тлумачення статті 10 Конституції, де мовиться про те, що «державною мовою в Україні є українська мова». Конституційний суд, розглянувши подання депутатів, вирішив: положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», потрібно розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи діловодства, документації тощо), а також публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ять статті 10 Конституції України) [Конституція 2006: 5].

Поряд із державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України [Офіційний 2000: 113].

Які ж функції державної мови як суспільного явища, що відрізняють її від статусу інших мов?

По-перше, державна мова є символом держави поряд із такими символами, як герб та гімн.

По-друге, державна мова є фактором, що консолідує народ України, а не тільки українців. Живучи в Україні, ми не відчуваємо цієї ролі української мови в державі. Однак, перебуваючи за межами вітчизни, одразу виявляємо цю знакову роль української мови.

Питання про державну мову, яку в деяких країнах називають «офіційною», є актуальним не тільки в Україні. Воно існує і в інших багатонаціональних державах, де статус державної, як правило, закріплюється за мовою титульної нації та більшості населення в країні.

Так, в Іспанії державною є мова іспанська, хоч у країні функціонують й інші мови, наприклад, каталонська зі своєю літературною традицією, мова басків. У Франції офіційною є французька мова, хоч у цій країні є мова провансальська, що визнається окремою романською мовою, мови бретонців, фламандців, ельзасців. Нерідко посилаються на досвід Швейцарії з її трьома (навіть чотирма) мовами, що функціонують як рівноправні. При цьому не враховують історичні умови творення держави, у якій об'єдналися в конфедерацію три різномовних кантони (фактично держави). Кожна з цих мов підтримується сусідством держав, у яких вони є державними. Тому жодній із мов не загрожує асиміляція іншими.

В Україні ж питомою є українська, функціонування якої протягом століть намагаються обмежити представники домінуючих держав та українці, що змінили свою мовну приналежність під впливом мов панівних націй (російської, польської).

При вирішенні питання про надання статусу державної (чи офіційної) російській мові слід зважати на те, що мова — одна з найважливіших і найпомітніших ознак нації, із втратою якої зникає відповідна нація. Обмеження функціонування української мови, що спостерігалось протягом століть, надання переваг російській як мові міжнаціонального спілкування створювало в мовців, у тому числі українців, уявлення, що російська мова — державна (хоч законодавчо це ніде не визнавалось), отже, більш престижна. Таке становище зумовило ситуацію, коли вважання себе росіянином наче теж додавало престижу, через що багато українців під час перепису записували себе росіянами і визнавали рідною російську мову, якою не завжди достатньо володіли. Наслідком же створення незалежної української держави і визнання української мови державною стало те, що за матеріалами останнього перепису населення значно збільшилась (як і слід було очікувати) кількість людей, що визнають себе українцями.

Цей факт переконливо доводить, що Закон «Про мови в Україні», надання статусу державної українській мові, повернули українців до своїх джерел, зробили склад населення України більш гармонійним: українською мовою заговорили всі верстви населення, у тому числі інтелектуальна, елітарна її частина, яка до того користувалась якою завгодно, тільки не українською, унаслідок чого складалось враження, що українці — це тільки мужики, а українська мова — їхній соціальний діалект («мужицька мова»).

Сьогоднішня мовна ситуація в нашій державі характеризується тим, що нова українська активно функціонує в органах державного управління, політичні лідери, як виявилось, добре володіють мовою, і це заохочує до переходу на українську ширші кола населення, особливо молодь.

Надання українській мові статусу державної не є образою чи приниженням для росіян і російської мови, адже мирилися вони з меншовартістю української і не вважали це національною безтактністю. Тим більше не є зневажанням прагнення, щоб українська мова в Україні посіла належне місце. Адже Україна — це і кошик, і єдине середовище для функціонування, розвитку української мови. Необхідним же середовищем для функціонування і розвитку

російської мови є Росія і російський народ, наявність яких підтримується побутуванням російської мови і за межами Росії, у тому числі в Україні. Із цих причин надання українській мові статусу державної в нашій країні не може становити і не становить небезпеки для існування інших мов. Інша річ, що не можна допускати волонтаризму в питаннях викладання та вивчення російської (як, до речі, й української) мови і літератури в школі, необхідно підвищувати методичний рівень, що дозволило б за допомогою впровадження інтенсивних технологій і раціональної організації навчальних планів і програм забезпечувати високий рівень знань.

Дехто з діячів української культури твердить, що за роки існування незалежної держави Україна, в питаннях впровадження української мови як державної не відбулося ніяких змін. Насправді це не так.

За перше десятиліття функціонування української мови відбулися помітні позитивні зрушення, що вимагають і нових підходів до вивчення української мови.

Із прийняттям Закону «Про мови в Україні» було вжито організаційних заходів, спрямованих на реалізацію Закону — запровадження української мови в державних установах. Вивчення української мови посіло належне місце в середніх, певною мірою у вищих навчальних закладах. Спроби запровадити державну мову наскоком (за три-п'ять років) не дали і не могли дати бажаних результатів, зате наполеглива, цілеспрямована робота значно поліпшила ситуацію щодо української мови і дозволяє ставити нові завдання.

На першому етапі цього процесу завдання полягало у негайному впровадженні української мови в органи державного управління, тому увага була зосереджена на мовній підготовці державних службовців. Створено було курси вивчення українського ділового мовлення, які дозволяли оволодіти знаннями, необхідними для складання ділових документів. Вузьке розуміння поняття «державна мова» позначається й на вивченні української мови у вищих навчальних закладах, де був запроваджений курс «Українське ділове мовлення». Певний час, коли існувала значна кількість населення, що не вивчала українську мову в школі, такий суто прагматичний підхід був виправданий. Сьогодні, коли до установ вищих навчальних закладів приходить молодь, що вивчала українську мову в школі і володіє нею, постає завдання підвищувати загальну культуру українського мовлення. Як свідчить досвід роботи з державними службовцями, такий підхід до вивчення мови сприймається самими слухачами як більш раціональний і виправданий.

Нового підходу потребує викладання української мови у вищих навчальних закладах, де основна увага має зосереджуватися на культурі укладання і мовного оформлення таких текстів, як: реферати, тези, анотації, курсові й дипломні проекти, виробнича документація тощо. Таке викладання стане важливим стимулом до вдосконалення знання.

Протягом десятиліть викладання української мови було пов'язане переважно з писемними (здебільшого художніми) текстами. Сьогодні більше уваги приділяється усному, особливо діалоговому мовленню. Саме на розв'язання цього завдання спрямований комунікативно-діяльнісний підхід до викладання української мови. На нашу думку, при викладанні української мови як у середній, так і у вищій школі варто запроваджувати деякі методики інтенсивного навчання іноземних мов. Особливо це важливо здійснювати у великих промислових містах, де українська мова для багатьох не є природною і потребує особливих методичних прийомів вивчення. Подібний обмін методиками має стати однією з форм міжпредметних зв'язків, про які так часто говоримо.

У зв'язку з проблемами вивчення і навчання української мови важливим завданням є виховання в учнів, студентів і широких кіл населення позитивного ставлення до української мови як державної. Це завдання досі розв'язується на емоційному рівні: «співуча», «світанкова», «калинова», «солов'їна» тощо. Однак усі ці епітети належать поетичному мовленню, художній характеристиці. При цьому вони не несуть інформації про українську мову в сучасному розумінні цього поняття (мова як необхідний засіб комунікації в усіх сферах життя), а все ще подають її як мову красного письменства, народної пісні. До речі, при оцінці виражальних можливостей нашої мови посилаються переважно саме на ці джерела. У підручниках із української мови для школи часто подаються застарілі слова з побуту XIX ст., значення яких знайдеш не в кожному словнику, і рідко — сучасна наукова, публіцистична, виробнича, побутова лексика.

Нашим прагматичним сучасникам необхідно переконливо доводити, що українська мова — це не лише поезія і пісня, але й закони, урядові документи, документи міждержавного спілкування, наукові праці з усіх галузей знання; наголошувати, що вона вільно функціонує в сучасних засобах комунікації й управління, має достатню термінологію в усіх сферах науки, техніки, мистецтва та ін., що вона сьогодні znana й шанована у світі не тільки за красу й милозвучність.

Вирішення питання про виражальні можливості української мови викликає потребу використовувати при вивченні української мови значну кількість текстів різних стилів, і не тільки художніх, на які переважно орієнтуються сучасні підручники для шкіл. Вивчення мови за допомогою художніх текстів було виправдане, коли вони були майже єдиними україномовними. Однак силою інерції такий підхід панує і досі. Сьогоднішній стан функціонування української мови вимагає роботи, спрямованої на те, щоб і діти, і дорослі оволоділи всім спектром мовних стилів.

В українській мові існує розвинена наукова й технічна термінологія — від найдавніших її шарів до найсучасніших наукових знань і виробничих технологій. Тому, для виховання культури української мови в усіх її аспектах важливе значення має викладання українською мовою всіх навчальних дисциплін у школі. Таке знання стане аргументом проти скептиків, що вважають, наче у вищих навчальних закладах не можна викладати українською мовою, бо вона не має термінології. Адже ще древні говорили, що *ignoratum non est argumentum*, тобто незнання (термінології) не є доказом її відсутності.

Педагогічні вищі навчальні заклади підготували і готують достатню кількість учителів-предметників, здатних викладати українською мовою і в середній, і у вищій школі. Питання в тому, щоб їхня здатність була дієвою на практиці.

За останній період відбулися значні зміни у функціонуванні української мови, зокрема виявилось, що більшість чи то від народження, чи через школу володіє українською мовою і наша еліта заговорила нею публічно, що спричинилось до піднесення престижності мови більше, ніж будь-який закон, тому науковцям і педагогам потрібно писати про позитивні зміни у статусі нашої мови, а не озиратися в минуле.

Походження словникового складу української мови

Дослідження словникового складу з погляду його походження є одним із найважливіших і все ще мало вивчених аспектів лексикології. Актуальність вивчення історії лексичного складу зумовлена тим, що історія слів має не тільки власне лінгвістичне значення, а є також додатковим джерелом для вивчення історії багатьох явищ, з якими була пов'язана доля людини. Відомою істиною є те, що історія мови є одним із джерел вивчення історії народу. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс, аналізуючи суспільно-економічний розвиток людства, зазначали, що скотарство передувало землеробству, і на доказ цього

наводять мовні факти: в усіх або в більшості індоєвропейських мов назви свійських тварин утворені від етимологічно тотожних коренів, а назви злаків у різних мовних зонах різні. Історія слів у зв'язку з історією народу може служити й одним із додаткових джерел для інших наук, зокрема історії сільського господарства, палеоботаніки, палеозоології. Так, М. І. Вавілов зазначав, що для аналітичних ботанічних досліджень «велику цінність набувають дані археології, історії й лінгвістики (виділення наше — Л.Л.). Приурочені до певних ботанічних видів, вони можуть інколи значно доповнити і поглибити відомості про минуле культурних рослин» [Вавілов 1926: 16].

Однак історія мови сама міцно пов'язана з історією народу, історією суспільства, історією розвитку матеріальної і духовної культури людства, бо в мові відбиваються, фіксуються наслідки пізнавальної діяльності людства. Найбільш помітний зв'язок історії мови й історії суспільства у словниковому складі, який є незамкненою, відкритою динамічною системою, тому чутливо реагує на зміни в будь-якій ланці суспільного життя: одні слова виходять із ужитку з відмиранням або зникненням певних явищ, інші втрачають застарілі значення і стають назвами нових явищ і понять, нарешті, виникають нові слова для позначення нових явищ. Погляньмо хоч би на лексико-семантичні процеси, що відбуваються в українській мові останні двадцять років. Ця категорія слів може утворюватися із словотвірних елементів рідної мови або ж приходити в словниковий склад з інших мов.

Звичайно при характеристиці історії словникового складу української мови виділяються два шари лексики: 1) лексика питомо слов'янська, у якій виділяють шари — спільнослов'янський, давньоруський (або спільносхіднослов'янський) і власне український; 2) лексика запозичена, що характеризується за часом, шляхами і джерелами запозичення. У межах одного фрагменту важко охопити всі названі аспекти, тому ми зупинимось докладніше на першій групі слів, зосередивши увагу на розвитку лексико-семантичної системи, на динаміці цього розвитку. Питання про запозичену лексику, гадаємо, стане предметом окремого розгляду.

Почнемо з кількох загальних зауважень. Відомо, що історія власне української мови починається з формування української народності в XIV–XVII ст. Проте мова ця з'явилась не на порожньому місці раптово, а є спадкоємницею тих здобутків, які нагромадилися упродовж багатьох століть — до того часу. Родовід сучасних (не тільки української) мов сягає таких історичних глибин, коли про сучасні

мови і народи не йшлося. Навіть про більш близькі історично етапи розвитку індоєвропейських мов Ф. П. Філін цілком слушно зазначає: «Слов'яногерманські мовні ізоглоси сягають корінням того часу, коли ні власне слов'янських, ні власне германських мовних груп ще не існувало...» [Філін 1972: 14].

Тим більше це стосується індоєвропейської мови-основи. Тому при розгляді історії словникового складу української мови ми зупинимось не тільки на його розвитку в останні 600–700 років, а звернемося вглиб віків, щоб виявити генезис, історичні зв'язки лексичного складу нашої мови.

Відомо, що українська мова належить до слов'янської (більш конкретно — східнослов'янської) групи індоєвропейських мов. Лексичний склад цієї мови зберігає історичні нашарування різних епох, різних етапів розвитку від спільного індоєвропейського (за останніми науковими гіпотезами, навіть ностратичного) й до наших днів.

Одним із наукових понять порівняльно-історичного мовознавства є поняття індоєвропейської мови-основи, або «прамови», з якої походять нинішні мови індоєвропейської сім'ї. У науковій літературі немає одностайної думки щодо часу існування цієї мовної спільності, оскільки дослідження свідчать, що вже в III тисячолітті до н. е. існували різні мови індоєвропейської групи, які значною мірою відрізнялися одна від одної. Тому, враховуючи велику повільність розвитку мов, період індоєвропейської мовної єдності можна віднести до значно ранішого часу. Зазначаючи, що деякі індоєвропейські мови були сформовані вже в III тисячолітті до н. е., В. І. Георгієв робить висновок, що: «протягом IV–V тисячоліть і значно раніше індоєвропейські племена населяли значну територію, у межах якої протягом тривалого часу могли диференціюватися окремі індоєвропейські мови» [Георгієв 1958: 249]. І далі: «У нас є серйозні підстави гадати, що велика область була населена індоєвропейськими племенами принаймні з часу мезоліту» [Георгієв 1958: 249].

Про існування індоєвропейської мови-основи свідчить наявність у мовах цієї групи спільних лексичних елементів, не зумовлена запозиченнями, системних, закономірних фонетичних відповідників, співвідносності граматичних форм тощо.

Таким чином, значна частина лексичних елементів української мови сягає своїм корінням індоєвропейської мови-основи. Звичайно, від часу існування індоєвропейської мови-основи минуло багато, можливо, десятки тисячоліть, і відносити слова сучасної

української мови безпосередньо до тих давніх часів не можна, однак порівняльно-історичне вивчення словникового складу живих і мертвих індоєвропейських мов показує, що значна кількість коренів слів у них є спільною за походженням, хоч і зазнала значних фонетичних змін, різного морфологічного оформлення, а в багатьох випадках і семантичних перетворень.

До індоєвропейської доби належать корені слів, які називали явища, предмети, поняття, що були відомі носіям діалектів цієї мови в ті віддалені часи. Сюди дослідники відносять назви явищ природи (*земля, сонце, небо, гора, озеро, вода, гроза, град, сніг, вітер* та інші), часові поняття (*день, ніч, вечір, весна, зима*), назви живих істот, які відомі були раннім індоєвропейцям (тварини — *вівця, корова, віл, вовк, миша, олень, заєць, видра, бобер*; птахи — *орел, сокіл, журавель*; комахи — *муха, оса, бджола, блоха*), дерева (*береза, вільха, верба*), назви частин людського тіла (*око, ніс, вухо, брова*), спорідненості (*мати, брат, сестра*), назви ознак (*новий, ветхий*), дій (*бути, бити, брати, дати, веліти, вертіти, гнати, іти, пастити, горіти* тощо) та багато інших явищ (*путь, сіль, кістка* і т. ін.).

Звичайно, наївно говорити про те, що відповідні слова української мови зберігаються ще з індоєвропейської мови. Один із сучасних представників порівняльно-історичного мовознавства В. В. Іванов із цього приводу пише: «Більш тверезий аналіз фактів дозволяє зробити висновок, що в жодній із мов, що збереглися в історичний період, не можна знайти безпосереднього відображення спільноіндоєвропейських фактів. Упродовж тисячоліть розвитку вони зазнали таких змін, що тільки шляхом спеціальних порівняльно-історичних досліджень, при яких враховуються закономірні фонетичні зміни, семантичні та морфологічні, можна встановити етимологічний зв'язок між певними словами української та інших індоєвропейських мов» [Іванов 1965: 21]. В окремих словах цей зв'язок досить прозорий:

ніс — д.-рус. *носъ*, лит. *nasis* «ніздрі», лат. *nasus* «ніс», скр. *nas*;

око — д.-рус. *око*, лит. *akis*, лат. *oculus*, двн. *auda*, нім. *Augen*;

олень — ст.-сл. *елень*, лит. *elnis* «лось», вірм. *elor*;

сіль — д.-рус. *соль*, лат. *sol*, тохар.* *salji*, гот. *salt*, нім. *salz*;

ніч — д.-рус. *ночь*, лит. *naktis*, лат. *noctu* «уночі»;

дім — д.-рус. *домъ*, скр. *dama-s*, лат. *domus*;

пас-ти — д.-рус. *пас-ти*, лат. *pastum*, хет. *pehs*.

* Тохарська — мертва індоєвропейська мова.

Інші, які зазнали більших змін, потребують додаткового аналізу. Тільки з його допомогою можна визначити спільний корінь в укр. *відати* «знати» д.-інд. *eda*, гот. *wai*, в укр. *путь* і лат. *pons*, гр. *vasan*, укр. *весна* і скр. *vasan*.

Деякі досить прозорі за походженням корені в процесі історичного розвитку змінили своє первісне значення і набули нового, хоч семантично пов'язаного з попередніми. Так, слово *брати* утворено від індоєвропейського кореня, який спочатку мав значення «нести» (скр. *bherati* — «несе», гр. *phere* «несу»).

Індоєвропейські мови мають таку значну кількість спільних коренів, яка, незважаючи на фонетичні, словотвірні, формотворчі і семантичні розходження, протягом тривалого процесу формування індоєвропейських зон і окремих мов, створює міцний ґрунт для виявлення спорідненості мов цієї групи.

Уже на перших кроках порівняльно-історичного мовознавства робились спроби вийти за межі індоєвропейської сім'ї мов, встановити її спорідненість із іншими групами і тим самим проникнути в ще більш глибокий період розвитку мов. Однак невдачі, що спіткали дослідників, привели до того, що індоєвропейська мова-основа протягом тривалого часу розглядалась як гранична в розвитку індоєвропейських мов.

Однак допитлива думка дослідників весь час поверталась до цього питання. У 20-ті роки ХХ століття датський лінгвіст Х. Педерсен висунув гіпотезу про спорідненість індоєвропейських мов із деякими іншими сім'ями. Ця гіпотеза знаходить підтримку і в учених інших країн. Досить плідно розробляються проблеми, так би мовити, неіндоєвропейської мовної спільності і в східнослов'янському мовознавстві, про що мовилось, зокрема, на симпозіумі з питань ностратичних мов. В. М. Ілліч-Світич створив перший етимологічний словник ностратичних мов, до складу яких відносить, крім індоєвропейських, мови тунгусо-маньчжурської, монгольської, уральської, тюркської, семіто-хамітської, картвельської та деяких інших груп. Хоч дослідження ностратичної мовної спорідненості ще тільки на початку шляху, однак уже сьогодні визначено близько 700 загальноностратичних коренів, встановлено низку закономірних фонетичних та граматичних відповідників.

Гіпотеза (яка поступово перетворюється в теорію) про спорідненість ностратичних мов дає можливість відсунути історію індоєвропейських мов, у тому числі і їх лексичного складу, у ще віддаленіші часи.

Однак реконструкція індоєвропейської, а тим більше ностратичної, мови-основи є певною науковою абстракцією, оскільки, як справедливо зазначав Ф. П. Філін, «історично реальна «індоєвропейська прамова» залишається недоступною... Реальними виявляються діалектні індоєвропейські мови, які піддаються реконструкції і між якими існували відповідності. За цими мовами, мабуть, приховані окремі мови і групи мов, що перебувають у відношеннях спорідненості» [Філін 1972: 15]. Це зумовлюється віддаленістю часів, у які існувала індоєвропейська мова-основа і в які відбулося розходження її діалектів в ізольовані діалектні групи і зони, які розпочали самостійний розвиток. У полі зору нашої уваги не є характеристика коренеслів індоєвропейського походження в українській мові. Ми зупинились на спільноіндоєвропейському і ностратичному етапах тільки для того, щоб показати історичну ретроспективу словникового складу сучасних індоєвропейських, у тому числі й слов'янських (зокрема української), мов.

Більш докладно зупинимось на питанні про спільнослов'янську лексику в українській мові, оскільки слов'янська мовна єдність становить собою порівняно близьку історію, а спільнослов'янська мовна система (у тому числі й лексична) реконструюється з високою мірою вірогідності.

Лінгвістичні дослідження, як і матеріали суміжних наук, дають підстави вважати, що «мовні процеси в ранніх діалектах започаткувалися значною мірою ще в праслов'янській мові і чимало мовних елементів, що згодом увійшли до структур російської, української та білоруської мов, набагато давніші, а деякі з них — і від давньоруської» [Філін 1972: 15].

Лінгвістичні матеріали дають підставу вважати, що праслов'янська мова виділяється десь у середині II тисячоліття до н. е. Ми не маємо можливості, та це й не входить у наше завдання, розглянути питання про генезис слов'ян та їх прабатьківщину. Мусимо тільки сказати що значна частина спільнослов'янського лексичного фонду успадкована ще від спільноіндоєвропейського періоду.

Яка ж кількість слів зберігається в сучасних слов'янських мовах від спільнослов'янської доби? О. М. Трубачов зазначає, що «наші картотеки праслов'янських словників (індексів) для окремих слов'янських мов дають пересічно 5000 праслов'янських слів у кожній слов'янській мові» [Трубачев 1963: 161].

Що ж це за слова, що зберігаються в слов'янських мовах протягом тисячоліть із малопомітними (*нога, око, жона, брат*) або

з більш суттєвими фонетичними відмінностями, що виникли в процесі розвитку мов (укр. *плече* — рос. *плечо* — чеськ. *robese* — пол. *plec*; рос. *звезда* — пол. *gwiazdca*; рос., укр. *корова* — болг. *крава* — пол. *krawa*).

Насамперед, це явища світу, що оточували людину.

1. Назви явищ природи: *земля, небо, сонце, місяць, вода, камінь, мороз, вогонь, вітер, дощ, сніг, гора, ліс, ріка, озеро, море*. Майже всі ці слова мають спільноіндоевропейські корені.
2. Другу групу становлять назви рослин, плодів: *дерево, трава, береза, сосна, ялина, осика, клен; плід, яблуко*. Назви рослин, топографічних об'єктів дають додаткові вказівки на територію прабатьківщини слов'ян. «У спільнослов'янській мові, — пише дослідник, — широко представлені назви дерев і рослин, тварин, птахів і риб, характерних для помірної лісової і лісостепової зон. У той же час позначення таких типових представників лісу західних областей, як *бук, тис, явір, модрина* і низка інших дерев і рослин, є порівняно пізніми запозиченнями локального (не спільнослов'янського) походження. Відсутність спільнослов'янських назв згаданих рослин може бути одним із орієнтирів при визначенні західних меж спільнослов'янського регіону.
3. До спільнослов'янської лексики, що характеризує довкілля людини, належать також назви диких тварин (*вовк, лис, ведмідь, заєць, їжак, бобер, бобир, рись, соболь, олень*), птахів (*птаха, ворона, голуб, дрозд, дятел, журавель, лебідь, орел, перепел, соловей, сорока* та деякі інші), риби (*риба, карась, линь*), плазунів і земноводних (*змій, жаба*), комах (*жук, муха, комар, джміль, павук, блоха*). Значна кількість цих назв спільноіндоевропейська, що може служити свідченням того, що індоевропейська «прабатьківщина» була на теренах, де поширені відповідні рослини і живі істоти. До спільнослов'янської лексики в українській мові належать також назви часових понять, пов'язані з циклічними змінами пори року, і часових відрізків у межах доби: *літо, осінь, зима, весна, день, ніч, вечір, ранок*.

Спільнослов'янськими є в українській мові назви людей (*людина, чоловік, жона, дитя*), а також частин тіла людини (*рука, нога, голова, плече, серце, око, вухо, ніс* та ін.), назви дій людини (*іти, ходити, пити, їсти, говорити, робити, бачити*), якостей (*добрий, великий, малий, солодкий, гіркий*) і т. ін.

Людина не тільки жила на природі і спостерігала її, а й перебувала з нею в певних відношеннях, намагалася впливати на природу,

приспосовувати її до своїх потреб, використовувати у своїх цілях. У процесі цієї діяльності виникали нові предмети, нові процеси, що знаходять відбиття і в мові. Спільнослов'янський словник дає підстави вважати, що давні слов'яни займались і скотарством, і землеробством, і такими допоміжними видами господарства, як полювання, риболовля, бортництво.

Про землеробське спрямування свідчать такі назви дій, як *орати, сіяти, полоти, жати, косити, молотити, віяти*, назви осіб за діяльністю (*жнець, косар*). За спільнослов'янським лексичним складом можна встановити і знаряддя праці, якими користувались у праслов'янський період (*рало, соха, лопата, вила, борона, серп, коса, ціп*). Хоч спільнослов'янська номенклатура знарядь праці зберігається в слов'янських мовах і до наших днів, слід мати на увазі, що самі знаряддя вдосконалювались від найпримітивніших до сучасних як за матеріалом, із якого виготовлялись (від дерев'яних *сохи, плуга, рала, борони, вил* до металевих), так і за формою, конструкцією. Спільнослов'янський словник допоможе нам визначити й культурні рослини, які вирощувались давніми слов'янами: *просо* (з якого робили пшоно), *пшениця* (від того ж кореня, що й *пшоно*), *ячмінь, овес, жито, біб, горох, диня, мак, хрін, хміль*. Назви культурних рослин теж вказують на те, що прабатьківщина слов'ян містилась у середній смузі з помірним кліматом, що дозволив їх вирощувати.

Про домашніх тварин, яких розводили слов'яни, свідчить слов'янська номенклатура худоби (*корова, бик, вівця, віл, кінь*), назви приплоду (*теля, ягня*), продуктів, що одержували від домашніх тварин (*молоко, сир, сметана, масло*). Як зазначалось у прикладах спільноіндоевропейської лексики, до найдавніших належать слова із коренем *нас-* (*пасту, пастух*).

Назви явищ матеріальної культури свідчать про побут давніх слов'ян, зокрема про їхнє житло (*дім, двір, сіни, стріха* («дах»), *стіна, двері, піч, вікно*), обладнання житла (*стіл, лава, підлога, полиця*), страви і напої (*каша, мед, квас, пиво, пиріг*), знаряддя для пересування кінями й волами (*колесо, сани, хомут, вісь, сідло, вузда*); виготовлення матеріалу для одягу (*ткати, станок, веретено, нитка, прясти, сукасти, полотно, сукно, вовна, льон, коноплі* та ін.

Оскільки давні слов'яни жили великими патріархальними родами, у них була розгалужена система назв спорідненості, яка відбивала складні взаємини всередині роду, де кожен член мав своє місце і свої обов'язки до роду загалом і до окремих його членів. Ієрархія відносин у хронологічній послідовності виражалась словами *дід*,

баба; батьки: *отець, мати*; діти: *син, дочка*; онуки: *онук — онучка*; для назв більш віддалених поколінь використовувались утворення з префіксом *пра-*: *прадід, прабаба, правнук, правнучка*. У межах одного покоління були *брат, сестра*. Із руйнуванням великих патріархальних сімей значна кількість назв спорідненості втрачається, і сьогодні вже не кожен знає, яка різниця між *зовицею* (сестра чоловіка) і *ятровою* (дружина брата), *дівером* (брат чоловіка) і *шурином* (брат дружини), між *стриєм* (брат батька) і *вуєм* (брат матері) тощо. Однак зберігаються від спільнослов'янської доби назви *свекор* (і *свекруха* з пізніше набутим суфіксом), *тесть* і *теща*, *зять* і *невістка*. Ми не маємо можливості докладніше зупинитися на питанні про спільнослов'янський лексичний фонд, однак дозволимо навести деякі статистичні дані. Свого часу польський лінгвіст Т. Лер-Сплавінський проаналізував спільнослов'янські слова, що зберігаються в сучасній польській мові. Він виявив, що з 1700 таких лексем 178 є позначеннями явищ духовного життя, 1450 стосуються зовнішнього світу й матеріальної культури і 100 належить до службових слів. Можна припустити, що близький до цього стан можна виявити і в інших слов'янських мовах, зокрема українській.

Наявність значного спільнослов'янського лексичного фонду в слов'янських мовах зумовлює те, що і сьогодні, через тисячоліття після порушення спільнослов'янської прамови з її діалектами і через майже півтори тисячі років після розпаду спільнослов'янської мовної єдності, ці мови сприймаються її носіями як близькоспоріднені. Відчуття мовної спорідненості підтримується також тим, що спільнослов'янські основи були і є ґрунтом для творення нових слів у процесі розвитку окремих мов. Наприклад, укр. *сушильник* — рос. *сушильщик*, — чеськ. — *busič*; укр. *овочівник* — рос. *овощевод*, — болг. *овощар*; укр. *пташник* — рос. *птичник*.

Однак помилкою було б уявляти розвиток споріднених мов як прямолінійний процес. Уже в індоевропейській прамові існували діалекти і діалектні групи; те ж саме можна припустити і для доіндоевропейського («ностратичного») періоду, наслідком чого, очевидно, і стало розходження діалектів і виникнення різних діалектних зон, а пізніше — мов і мовних зон. Це саме припущення, але вже з високою мірою доказовості стосується і спільнослов'янської мови: іще О. Х. Востоков на початку XIX ст. зазначав, що діалектні відмінності існували вже в найдавніші часи. Тому навіть у лексиці існують певні відмінності в різних групах мов. У спільнослов'янській лексиці помітні відмінності, зумовлені діалектними рисами спільнослов'янської

доби. Так, О. М. Трубачов визначає деякі ізолекси, які охоплюють слов'янські мови, що сьогодні належать до різних груп: укр. *оперезати* — білор., *аперазаць* — с.-хорв. *запрезати*; укр. *голеца* — блр. *галеча* — *grolac*; укр. *малеча* — блр. *малеча* — словен. *maloca*, с.-хорв. *малоћа*; укр. *муляти* — блр. *муліць* — словен. *muliti*, с.-хорв. *мулати* та ін. Отже, бачимо, що окремі спільнослов'янські лексеми поширені не в усіх слов'янських мовах, що може свідчити або про те, що вже в спільнослов'янській період вони були діалектизмами, або ж про те, що в деяких мовах відповідні слова були втрачені в процесі дальшого розвитку.

Однак у слов'янських, як і в інших споріднених мовах, спостерігається й інший процес — при збереженні спільнослов'янської форми внаслідок семантичних змін відбувається смислове розходження значень слів. Наприклад, метал, який в українській і російській мовах має назву *свинець* (рос. *свинец*) у сербській називається *олово*, українській назві дерева *сосна* в сербській відповідає *бор*, яке в східнослов'янських мовах служить назвою хвойного лісу (укр. *бір*, рос. *бор*), у болгарській мові слово *гора* має значення «ліс», очевидно, із спільнослов'янського значення «підвищення, покрите лісом», українському слову *життя* (рос. *жизнь*) у чеській, сербській і болгарській відповідає *живот*, яке існувало і в давньоруській мові з цим же значенням, а в сучасній українській мові набуло значення «частина тіла» (*живіт*).

В українській мові давньоруському і спільнослов'янському *отець* (отець) відповідає слово *батько*, яке в болгарській мові (*батко*) має значення «старший брат». Слово *быстрый* у російській мові має значення «швидкий», а в болгарській і нижньолужицькій — «ясний, прозорий» (про воду). Слово *скуп* (болг. *скѣп*) має в сербській і болгарській мовах значення «дорогою ціною» (пор. укр. *скупий*, рос. *скупой* із іншими значеннями). Слово *спор* (укр. *спорий*, рос. *спорый*) у сербській мові має значення «повільний», слово *cerstvu* (укр. *черствий*) у чеській мові означає «свіжий», *zapomenozí* (укр. *запам'ятати*, рос. *запомнить*) у чеській уживається зі значенням «забути». Семантика слів може настільки роздутися, що одна лексема в різних мовах набуває протилежних, антонімічних значень.

Слід відзначити також таке семантичне явище, як використання в різних слов'янських мовах для певного явища різних спільнослов'янських слів, які, очевидно, існували як синоніми, якщо не спільнослов'янські, то принаймні, у певних діалектних зонах спільнослов'янської мови. Так, українському слову *осінь* у більшості

слов'янських мов відповідає ця ж лексема з певними фонетичними змінами, але в чеській ця пора року називається *podzim*; укр. і рос. *весна* (блр. *вясна*, пол. *wiosne*) відповідають чеське *jaro* (у східнослов'янських мовах цей корінь зберігається, наприклад, у прикметнику *ярові* посіви, хліба), а в болгарській *пролет*, у сербській *пролеће*, утворені за тим же типом, що укр. *провесна*. Отже, ми бачимо, що спільнослов'янські слова в різних слов'янських мовах, у тому числі й українській, зазнали змін і перетворень аж до повної втрати однієї з лексем у частині слов'янських мов.

Десь близько VI століття н. е. почалось розселення слов'ян із їх прабатьківщини на Південний Захід, Захід, Північний Схід і Схід. «У перші століття нашої ери, — пише Ф. П. Філін, — давня слов'янська територія значно розширюється. Серйозні зміни в ній відбуваються з епохи “великого переселення народів”». Безсумнівні історичні свідчення про слов'ян розповідають про те, що вони займали вже величезні простори. Як відомо, в V ст. н. е. слов'яни колонізують Балканський півострів. На Заході до VIII–IX ст. вони досягають Ельби і пересікають її. На Сході перед утворенням давньокиївської держави слов'янські племена перебувають уже на Волхові і біля Чудського озера, у межиріччі Оки і Волги, можливо, і на Дону» [Філін 1972: 10]. Із розселенням слов'ян, порушується і їх мовна спільність, вона розпадається на окремі мовні зони — східну, південну і західну, які стали основою для формування трьох груп слов'янських мов — східнослов'янської, південнослов'янської і західнослов'янської.

Тривалий час панувала думка, що створення держави східних слов'ян стимулювало інтеграційні мовні процеси, в результаті яких формується давньоруська мова, у якій при всій її діалектній строкатості домінували спільні елементи і розвивалися спільні мовні процеси. Із цим періодом пов'язаний значний шар української, російської і білоруської лексики, який називають спільносхіднослов'янською. Спільна лексика цього періоду переважно успадкована від спільнослов'янської. Це великий за обсягом і семантичною структурою словниковий запас, який відповідав високому рівню пізнання довкілля суспільно-економічному й культурному рівню тогочасних слов'ян. Тому і в мові (точніше мовах) давньоруського періоду значна, якщо не основна, частина словникового складу була спільнослов'янською. Однак у ній відбувалися певні лексико-семантичні процеси, пов'язані, з одного боку, із появою нових слів, побудованих із спільнослов'янських коренів за східнослов'янськими моделями, а з другого, з семантичними змінами

в спільнослов'янських лексемах. Так, до слів давньоруського походження відносять такі назви осіб, як *дядя, бондар, знахар*; назва тварин і птахів: *кішка, білка, галка, жайворонок*; комах: *метелик, мошка*; рослин — *жимолость, осока*; страв — *колобок, коржик*; предметів побуту — *миска, ложка, ківш, люлька*; знарядь і пристроїв — *оброть, оглобля*. До давньоруських утворень, на думку дослідників, наприклад, належать такі іменники, як *огріх, мочка* (вуха), *дудка, коромисло, кістяк, косинка, лунка, притолока, прогалина* та ін. До цього ж історичного шару української лексики належить ряд прикметників — *дешевий, довгов'язий, зіркий, коричневий, куций, ніжний, сизий*, а також дієслів — *годитися, гуляти, докучати, застряти, затіяти, знобити, канючити, кип'ятити, кишіти, клясти, колупати, колихати, корчувати, курликати, манити, притулитися* тощо. Унаслідок спільних східнослов'янських мовних процесів утворилась значна кількість числівників української мови: назви від одинадцяти до дев'ятнадцяти, числівники *двадцять, тридцять, сорок, дев'яносто*. Як бачимо, більшість із названих слів утворені від спільнослов'янських основ.

Нові слова або заступали лексеми, що існували в мові раніше, або ж були назвами нових явищ і понять. Так, загальна назва *дядя* поступово витіснила з лексичного складу української мови більш диференційовані спільнослов'янські *стрий* (дядько по батькові) і *вуй* (дядько по матері), хоч у діалектах української мови ці назви зберігаються й досі. Назва *білка* заступила спільнослов'янську *веверица* — слово, яке ще й сьогодні зустрічається в українських діалектах та у фольклорі (білка — вивірочка в казках). Числівник *сорок*, як гадають, виник у результаті метонімічного переосмислення давньої назви мішка — *сорок*, отже, внаслідок зміни семантики відомого слова. Слід зазначити, що в діалектах української мови зберігається створене за загальною моделлю назв десятків *чтирдесят*. Переосмислилось і набуло сучасного значення спільнослов'янське слово *сім'я*, яке ще в пам'ятках старослов'янської мови зберігало первісне значення «челядь», «домочадці».

У давньоруський період тривали семантичні процеси, які започаткувались, очевидно, вже в пізній спільнослов'янській період і привели до тих розходжень у значеннях спільнослов'янських слів, про які мовилось раніше. Однак і давньоруську мову не можна розглядати як монолітну й однорідну на всій території: «Не тільки в епоху, коли ще тільки складалась Київська держава, — пише П. Я. Черних, — але й значно пізніше — у період її розквіту, літературна мова

ще не могла мати такий ступінь «спільності» чи таку міру «нормалізації», яку вона одержала багато століть пізніше. Тим більше це стосується живої народної мови. На території Київської Русі продовжували функціонувати територіальні діалекти, що з утворенням держави прийшли на зміну діалектам племінним» [Черных 1956: 15]. Хоч діалектна лексика давньоруського періоду вивчена недостатньо, дослідники виділяють цілий ряд слів, які були поширені в різних діалектних зонах того часу. Так, до південних (протоукраїнських) діалектизмів відносять слова *роля* «рілля», *тріска*, *корабль*, *воль*, *брехати*, як північносхідні (проторосійські) діалектизми розглядають слова *лошадь*, *насад* «вид судна», *в'гша* «білка», *обильє* «хліб на корню», *пожня* «сіножать» тощо. Отже, окремі лексичні відмінності сучасних східнослов'янських мов, походять ще від діалектного членування мов східних слов'ян давньоруського періоду. Очевидно, уже в цей період існували деякі семантичні і словотворчі розходження між окремими діалектами, які пізніше, після розпаду Київської Русі і в процесі формування трьох східнослов'янських мов, стали основою того словникового шару, який ми називаємо власне українською, власне російською або власне білоруською лексикою.

До власне української лексики відносять слова, що успадковані від південної групи діалектів східних слов'ян або ж утворені вже в період формування мови української народності та національної української мови. Це такі слова, як наприклад, *сіяч*, *небіж* «племінник», *парубок*; назви живих істот — *лелека*, *гайворон*, *зозуля*; назви житла і його частин та господарських споруд — *будинок*, *сволок*, *стеля*, *долівка*, *горище*, *піддашшя*, *повітка*; страв і напоїв — *борщ*, *вареники*, *гречаники*, *бублики*, *локшина*, *книш*, *сирівець*, *холодець*; одягу — *бріль*, *намітка*, *спідниця*, *запаска*, *черевики*, *сап'янці*, *хустка*, *кирея*, *свита*; назви сільськогосподарських рослин, знарядь і процесів — *олійниця*, *оранка*, *чепіга*, *чересло*, *мірошник* та багато інших назв. У подальшому розвитку української мови багато власне українських слів вийшли з ужитку у зв'язку із тим, що перестали існувати відповідні реалії: не всі сьгодні знають, що таке *книш*, *мандрики*, *кваша*, *сластьони*; не носять нині *намітки*, *запаски*, *киреї*, *керсетки*, *чумарки* і т. ін. Зате їм на зміну прийшли нові назви страв і одягу, як запозичені, так і власне українські. Ми назвали приклади з найдавніших шарів власне української лексики, але до власне української належать і численні лексичні і семантичні новотвори пізнішого часу аж до наших днів, коли відбувається бурхливий розвиток словникового складу разом із розвитком суспільно-економічного, політичного,

культурного життя: *робітник, зварювальник, складальник; споруда, будівництво, промисловість; радянський, партія, партійний, керівництво, керування; учень, слухач, випускник, вступник, освіта*. Зі змінами в побуті виникали й виникають нові назви: *побут, їдальня, пральня, обслуговування* тощо. До власне української лексики належать і численні новотвори, зумовлені розвитком життя, новотвори, що зникають щодня. І процес цей безперервний, оскільки словниковий склад становить собою незамкнену систему, яка безперервно змінюється за рахунок втрати одних елементів (застарілої лексики) і появи нових слів, що виникають із нових потреб суспільства.

Незамкненість лексичної системи виявляється також у тому, що вона в разі потреби переймає іномовні, запозичені слова, однак питання про запозичену лексику само по собі містить багато проблем і потребує окремого розгляду.

Отже, ми бачимо, що словниковий склад української мови — це складна за походженням система, яка перебуває в процесі безперервного руху і в плані форми і в плані змісту.

Скорочення

Авест.— авестійська	Лит.— литовська
Блр.— білоруська	Нім.— німецька
Болг.— болгарська	Пол.— польська
Вірм.— вірменська	Скр.— санскрит
Гр.— грецька	Ст.-сл.— старослов'янська
Гот.— готська	Тох.— тохарська
Двн.— давньоверхньонімецька	Укр.— українська
Д.-інд.— давньоіндійська	Хет.— хетська
Д.-рус.— давньоруська	Чеськ.— чеська
Лат.— латинська	Рос.— російська

Мовний стан і мовна ситуація

Мова — явище, яке завжди в дорозі, в розвитку, тому на кожному етапі вона може існувати в кількох формах. Найперше ми виділяємо літературну мову і територіальні діалекти.

Літературна мова — унормована форма загальнонародної мови. Літературна норма — це сукупність правил вимови, слововживання, словотворення, словозміни, правопису. Так, літературною нормою є чітка вимова ненаголошеного [о] в більшості слів; уживання дієслівних форм *ходить, носить*, а не *ходе, носе*; уживання займенника *від*, а не *од*, сполучника мети *щоб*, а не *аби*, іменників *життя, знання*, а не *жите, знане*; форм *головою, рукою*, а не *головов, руков* і т. ін.

Літературна норма єдина для всіх носіїв української мови, вона єднає українців як націю.

Норми літературної мови виробляються на ґрунті живої мови, за найбільш уживаними зразками і кодифікуються, узаконюються правилами. Норми сучасної української літературної мови вироблялися протягом ХІХ—ХХ століть творчістю кількох поколінь письменників і вчених-філологів, які орієнтувалися на мову українського населення на великих обширах обабіч Дніпра.

Українська літературна мова має дві форми виявлення: *усну* і *писемну*. Усна мова є первісною за походженням, тому вона завжди була основною, а до появи писемності — єдиною. Писемна мова — це система знаків для передачі мови на письмі. Писемна форма має важливе значення в суспільстві, оскільки дозволяє передавати інформацію, знання не тільки в безпосередньому контакті співрозмовників, а й на великій відстані в просторі й часі. Завдяки писемності ми можемо надсилати повідомлення до будь-якої країни та обмінятися знаннями, думками, почуттями з людьми, яких не бачимо. Дякуючи писемності, ми знайомимося з культурними здобутками людей і народів, які жили за 6 тис. років до нас. Писемність сприяла інтелектуальному розвитку людства, бо кожне нове покоління спиралось і спирається на досвід не тільки своїх батьків і дідів, а й на тисячолітній досвід людства. У межах кількох тисячоліть, що люди користуються писемністю, вони пройшли в культурному відношенні більший шлях, ніж за попередні десятки тисяч років.

При всій важливості писемної мови усне спілкування залишається основною і найважливішою формою мови, не випадково так інтенсивно увійшли і входять у життя нові засоби спілкування й передачі інформації голосом: *телефон, радіо, телебачення, новіші конструкції комп'ютерів*.

Територіальні діалекти — варіанти живої української мови, які функціонують на певній території. Основа їх системи, спільна з іншими діалектами й літературною мовою, дозволяє розглядати їх як частину саме української мови. Поруч із цим діалекти містять окремі відмінності, які відрізняють їх один від одного. Так, на Слобожанщині вживають форми дієслів 3 особи однини *ходе, носе*. в 3 особи множини — *ходять, носять*, а на південному заході України форми 3 особи однини — *ходить, носить*. а 3 особи множини — *ходят, носят* або навіть *ходя, нося*. На півночі України голосний [и] вимовляють наближено до [і] (*сіній, віходить*), а на південному заході [и] наближено до [е] (*вешня* —

«вишня», *меска* — «миска») тощо. Відразу за вимовою пізнають представника західного або східного регіону. Це при тому, що всі ми розмовляємо українською літературною мовою.

В українській мові виділяють три великих наріччя: Північне (Поліське, Південно-західне і Південно-східне). Наріччя — це велика група діалектів, які поєднуються спільними суттєвими мовними рисами. Північне наріччя поширене в колишніх землях деревлян і сіверян (Житомирська, Чернігівська, північні частини Київської та Волинської областей).

Південно-західне наріччя (Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області, південна частина Волинської) історично асоціюється із землями волинян, галичан, угличів та тиверців. Південно-східне наріччя охоплює найбільшу територію по обидва боки Дніпра в центральній, східній, південній частинах України. Історично воно пов'язане з територією полян. Пізніше відбулося розселення українців на Схід до Дону, в кінці XVIII ст. — на Кубань, на Південь — до Чорного моря. На цій великій території відбувалося змішування мови представників різних діалектів і виробилася досить однорідна (з невеликими відмінностями) мова, яка й репрезентується в літературній мові.

Основу української літературної мови становить Південно-східне наріччя. Нерідко її обмежують Середньонадніпрянським (Переяславо-київським, або Полтавсько-київським) діалектом. Однак діалектна основа була значно ширша, бо у виробленні норм сучасної української літературної мови й створенні сучасної української літератури, у пробудженні національної самосвідомості важливу роль відіграли не тільки І. П. Котляревський і Т. Г. Шевченко, а й видатний письменник, драматург, фундатор нового українського театру й української журналістики Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, якого по праву можна вважати патріархом нової української культури, поет П. П. Гулак-Артемівський і ціла плеяда поетів-романтиків першої половини XIX ст. (М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, Л. І. Боровиковський, М. М. Петренко та ін.). Усі ці письменники жили й працювали в Харкові й своєю творчістю пробудили українську мову до нового літературного життя. Тому, гадаємо, є всі підстави вважати, що основу української літературної мови становлять Середньонадніпрянський і Слобожанський діалекти Південно-східного наріччя. Ця основа потроху збагачувалася за рахунок інших діалектів. Наприклад, із різних діалектів походять синоніми *ждати* і *чекати*, паралельні форми *батькові* — *батьку*, *ходити* — *ходить*, *солі* — *соли*

тощо. Однак вплив інших наріч нашаровується на південно-східну діалектну основу.

Крім територіальних діалектів, які є загальнонародною формою української мови на певній території й історично є нащадками давніх, ще племінних мов, існують іще так звані соціальні діалекти, властиві окремим соціальним групам населення: професійні діалекти, поширені в певній виробничій сфері, соціальні діалекти й жаргони, властиві певним групам: студентський жаргон, учнівський жаргон, жаргон декласованих або кримінальних груп. Останній називають іще арго.

На відміну від територіальних діалектів, що постали в результаті історичного розвитку своєї мовної системи, соціальні діалекти є проявами загальнонародної мови: вони ґрунтуються на системі української мови і мають переважно окремі лексичні відмінності. Так, окремі професійні діалекти відрізняються розвинутою системою назв зрядь праці, механізмів, приладів, технологічних процесів, дій, властивостей, важливих для цього виробництва. Відповідну систему слів мають шахтарі й ливарники, мореплавці й космонавти, науковці в кожній галузі знань і т. ін. Фонетичні й граматичні відмінності цим діалектам мало властиві (наприклад, *атом*, *атомний* у фізиків, *компас* у моряків тощо). Система слів, притаманних виробництву, є необхідною складовою мови працівників, без неї вони не можуть налагодити виробничу діяльність. Ці слова є необхідним елементом номінації, називання явищ певної сфери діяльності. Така лексика, на відміну від жаргонної, належить до літературної мови, але вживається в обмежених сферах діяльності.

Жаргони теж характеризуються переважно елементами лексичного складу, однак ці слова не є необхідною назвою, вони виконують не номінативну, а експресивну функцію, пов'язану з вираженням певного ставлення. Усім відомий фільм «Джентльмени удачі», де вихователіві необхідно вивчити злочинський лексикон (*редиска* — «погана людина», *конай* — «геть» і т. ін.), або фільм «Діамантова рука» (*хаза* — «квартира», *ксива* — «паспорт» тощо). Студенти стипендію називають пестливо — *стипа*, а згрубіло — *стипуха*, гуртожиток — запозиченим з російської *общага*, академзаборгованість — *хвіст*, а відомість для складання заборгованості — *хвостівка*.

Із приводу кримінального жаргону висловлювалася думка, що це «потаємна» мова. Можливо, колись це так і було (жаргон старців, жаргон бродячих торговців — офенів тощо). Однак у наш час «потаємну» мову злодіїв знає кожен міліціонер. Чому ж існують жаргони?

Гадають, що користування одним жаргоном дозволяє відчувати і виявляти свою належність до певної соціальної групи. Перехід із однієї групи до іншої вносить зміни і в мову: учень, стаючи студентом, забуває слова, які так полонили увагу в школі, і вже з гордістю говорить про *пари* («лекції»), *лаби* («лабораторії»), *стипи* («стипендії»), з гордістю, бо він уже Студент, а не хлопчик чи дівчинка.

Отже, між професійними і груповими діалектами існує принципова відмінність: професійні діалекти — необхідний засіб спілкування в певних сферах, групові жаргони мають швидше емоційне спрямування.

Сучасний стан української мови складається із системи функціональних стилів, різних форм існування (літературна мова як форма національної мови, що становить загальнонародний варіант мови, територіальні діалекти, діалектні варіанти в діаспорі, стратні варіанти мови).

Мовна ситуація — це відношення мови або її варіантів у певному стані до інших варіантів тієї ж мови або ж до інших мов. Мовна ситуація виявляється в різних формах просторової й соціальної взаємодії.

Множинність проявів мови може передаватися різними засобами, що створюють своєрідну парадигму синонімічних засобів.

Елементи мовного стану одержують конкретну реалізацію в певній мовній ситуації.

Виходячи з цих визначень, можна констатувати, що стан сучасної української мови характеризується, по-перше, наявністю розвиненої літературної мови, яка є головним виявом загальнонародної національної української мови, по-друге — системою територіальних діалектів, які є теж загальнонародною формою спілкування, але тільки на певній території. Щодо цих двох різновидів загальнонародної мови, то, мабуть, для більшості українців властивий дилінгвізм — володіння літературною і однією з діалектних форм спілкування з перевагою літературної. Питання літературної мови й діалектів вивчаються у філологічному плані досить широко за проблематикою і глибоко за характером дослідження. Однак питання літературно-діалектного дилінгвізму досі привертають увагу дослідників мало, адже це проблема дуже складна, вона не може бути розв'язана тільки філологічними методами, а потребує також уваги соціології й особливо психології.

Другий компонент мовної ситуації — співвідношення стратів, пов'язаних із різними соціальними групами. Приблизно два десятиліття тому українськими мовознавцями було започатковано

вивчення усного мовлення в різних його проявах, що було зроблено вперше в Радянському Союзі. Однак проблеми стратної характеристики української мови, як і вивчення мовлення окремих стратів, поки що залишаються на периферії лінгвістичної науки, хоч дослідження цього питання має важливе теоретичне і практичне значення. Відомо, що мовлення певного (порівняно невеликого) прошарку інтелігенції визначається високим ступенем унормованості на всіх рівнях мови і може розглядатися як зразкове. Другий страт становить масове літературне мовлення, яким оволодівають громадяни в школі після її закінчення. Він характеризується дещо меншою мірою унормованості, може переплітатися з іншими формами існування мови — нести на собі відбиток певного територіального діалекту чи професійного жаргону. Наступний страт — це розмовно-побутове мовлення, якому властива більша довільність у користуванні мовними засобами. І, нарешті, жаргони.

Яка ситуація щодо функціонування української мови на різних стратах? По-перше, традиційною є взаємодія двох верхніх стратів зразкового і масового літературного мовлення. При цьому спостерігається експансія масового мовлення і скорочення кола мовців, що володіють зразковим мовленням. Це спостерігається в різних сферах спілкування, але особливо помітно в тих, де традиційно панувало зразкове мовлення і на сцені, на радіо, на телебаченні. Сьогодні ми бачимо, як стихія масового мовлення захоплює ці сфери, позбавляючи маси слухачів і глядачів школи культури мовлення.

По-друге, аспектом мовної ситуації щодо взаємодії стратів є взаємодія масового літературного мовлення і побутового та жаргонного мовлення. Останнє — взаємодія з жаргонним мовленням — особливо актуальне для спілкування молоді. Вплив жаргону на літературне мовлення міг би розглядатися як певна вікова хвороба, однак, на превеликий жаль, вона перестає обмежуватися певними віковими рамками і стає пошестю, яка знижує не тільки рівень культури мовлення, а й культури взагалі. Мовна картина світу значного кола людей звужується, всихає: вони (ці люди) не мають запасу слів ні для вираження позитивних, ні для вираження негативних емоцій, а якщо людина не має вербальних засобів вираження явища, то вона може й не підозрювати про його (явища) існування.

По-третє, компонентом мовного стану, який відбивається на мовній ситуації, є мовні контакти: на Сході — з російською, на Заході — переважно з польською мовами. Це знаходить відбиття як у діалектному, так і в літературному масовому мовленні. Якщо на Сході

літературне мовлення може мати домішки російської, то на Заході — значна домішка полонізмів. І те й друге належить до негативів української літературної мови. Звичайно, жодна мова не існує ізольовано і взаємодіє з іншими мовами, але для літературної мови, де важливу роль відіграє норма (певною мірою умовно і штучно закріплена), іншомовні впливи повинні бути наявними в розумних межах.

Очевидно, для мовного стану сучасної української мови і для мовної ситуації в Україні суттєвою є наявність кількох варіантів мови в діаспорі. Щодо стану, то ці варіанти неоднорідні й відмінні між собою за кількома показниками: по-перше, за діалектними витоками. Представники діаспори походять із різних регіонів, але переважно із території Карпатського і Прикарпатського діалектних ареалів, тому і в своєму мовленні зберігають виразні риси цих говірок. І це стосується не тільки нащадків неписьменних селян, для яких їх діалект був єдиною формою спілкування, прототипів оповідань Василя Стефаника чи Марка Черемшини, а й багатьох пізніших (послухаймо хоч би мовлення деяких депутатів Верховної Ради України); по-друге, українська мова в діаспорі позначена впливами мови, в оточенні якої українці живуть і яка стала для них другою, а нерідко й першою мовою. Це відбивається і в словниковому складі, й у фонетиці, особливо в ритмомелодійному малюнку речення, навіть у людей, які добре володіють українською літературною мовою і з погляду стратифікації прагнуть до зразкового мовлення.

Мовна ситуація, з цього погляду, позначається тим, що з посиленням контактів із представниками діаспори спостерігається в певних колах деяке захоплення їх мовленням як екзотичним явищем, що негативно впливає на українську літературну мову й подекуди навіть відштовхує від неї, бо подібні «новації», цілком природно, сприймаються як чужорідні, особливо людьми, які володіють українською літературною мовою.

Іван Франко про діалектну основу української літературної мови

Понад двісті років минуло з часу виходу «Енеїди» І. П. Котляревського, від якої ми ведемо відлік нової української літературної мови, і все ж не маємо одностайної думки щодо її діалектної основи. При розв'язанні цього питання нам варто прислухатися й до думки нашого видатного письменника і вченого.

Від самого початку вивчення живої української мови склалася думка, що пізніше запанувала в мовознавстві, про те, що основою

літературної мови є говірки Середньої Наддніпряни. Так, М. А. Цертелєв у рецензії на «Граматику малороссийского наречия» О. П. Павловського (1818) зазначав, що «українська мова має свої говірки і Павловському варто було б користуватися найкращою — полтавською». М. О. Максимович 1840 р. писав, що «київсько-переяславська розмова, поширена по всьому Запорізькому і Чорноморському краю, є головна і зразкова відміна південно-руської мови, чистіша, ніж сіверська, слобожанська і велико-подільська відміни наріччя українського». П. П. Білецький-Носенко говорив, що для свого словника він використав твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, причому особливо відзначав мову Є. П. Гребінки як представника Полтавщини. Як бачимо, ідея про полтавську діалектну основу літературної мови з використанням для неї різних назв (полтавський, середньонаддніпрянський, києво-переяславський, полтавсько-київський діалект) міцно ввійшла в нашу свідомість, хоч як видно із наведеної вище думки П. П. Білецького-Носенка, межі поширення цієї, говірки включали в себе значний обшир України.

Діалектну основу літературної мови звичайно визначають, виходячи з творчості І. П. Котляревського як «зачинателя» і Т. Г. Шевченка як «основоположника» української літературної мови, ігноруючи факт, що вже в першій половині XIX ст. українська література не обмежувалася цими двома іменами, а також особливості читацької аудиторії того часу. Подвиг цих письменників у пробудженні національної самосвідомості і в становленні й розвитку нової української літератури і літературної мови незаперечний. Однак для визначення живомовної основи української літературної мови як загальнонаціонального мовного утворення необхідно враховувати не тільки «вершинні» постаті, а й літературну практику тих письменників, які становили культурне тло і сприяли поширенню здобутків корифеїв.

У першій половині XIX ст. особливо слід відзначити літературну мову і громадську діяльність Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, який був не тільки першим, у новій українській літературі, прозаїком, твори якого були відомі далеко за межами України, а й популяризатором української мови, письменником, що формував читацьку і глядацьку аудиторію для україномовних творів.

Якщо Квітка орієнтувався на мову простого народу, то харківські поети-романтики спрямовували свої твори до українського інтелігента, відповідним чином опрацьовуючи мову своїх творів. Тому, гадаємо, роль цих і багатьох інших літераторів того часу

применшується несправедливо, як не можна і зводити діалектну основу до практики двох, хоч і видатних, письменників.

Визначення за основу української літературної мови полтавсько-київського діалекту, міцно закріпилося після лінгвістичної дискусії 50-го року XX ст., у якій узяв участь Й. В. Сталін і своїм авторитетом освятив саме такий термін і саме таке визначення діалектної основи української літературної мови. Це положення найменш певне щодо української мови, як і положення про курсько-орловський діалект як основу літературної мови російської.

Тому, на нашу думку, для більшої визначеності слід звернутися до поглядів провідних діячів культури, зокрема такого мислителя, яким був І. Я. Франко.

Творчість І. Я. Франка припадає на той період, коли на Україні, зокрема в Галичині, де жив і працював письменник, точилися гострі суперечки навколо питання про шляхи розвитку української літературної мови. У цій дискусії І. Я. Франкові разом із іншими представниками української культури — Лесею Українкою, М. М. Коцюбинським, П. А. Грабовським та іншими — доводилося виступати як проти шовіністичних спроб «москвофілів» ігнорувати українську літературну мову на народній основі, так і проти намагань принизити роль української літературної мови, яка вже достатньо мірою склалася на той час на ґрунті досить широкого спектру говірок Південно-східного типу, протиставляючи їй, штучно створювану тоді в Галичині мову, що фактично вело до культурного та мовного роз'єднання українського народу. Іван Франко гаряче обстоював єдність української літературної мови, основу якої вже створили кращі письменники України. Він високо цінував роль Тараса Шевченка, відзначаючи, що поява «Кобзаря» 1840 р. була епохальною датою в розвитку української літератури, як і української літературної мови: «Кожний, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжної традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусив бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоча б тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкішних відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимішаному» і вирівняному в цілій мові, як мало котрий подібний тип у світі» [Франко 1953, т. 12: 337]. Як бачимо, І. Я. Франко підкреслює велику однотайність виробленої на величезній території України літературної

мови, зумовлюючи це постійними міграційними процесами, що привели до отого «вимішування» української мови і української нації. Це «вимішування» він вважає особливістю саме українсько-го етносу і його мови.

Єдність української літературної мови І. Я. Франко обстоював насамперед своєю власною титанічною працею, величезною роботою над мовою. Під впливом творів Т. Г. Шевченка та інших видатних письменників України в поета остаточно зникають вагання в питанні про основу української літературної мови. Почавши писати художні твори під значним впливом рідної йому бойківської говірки, письменник наполегливо переборює вузько діалектні особливості у мові своїх творів, починає уникати невинуватих локалізмів, старанно редагує твори, готуючи їх до нових видань. Так, при характеристиці третього видання «Лиса Микити», яке він ґрунтовно переробив, письменник зазначає: «Я дбав про те, щоб мова моєї переробки, не трапляючи основного характеру галицько-русинського наріччя, все-таки не разила й українців і наближалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої вивчення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою» [Франко 1953, т. 12: 533].

Дослідники творчості І. Я. Франка відзначають величезну редакторську роботу письменника над мовою своїх творів, прагнення максимально наблизити її до загальнонаціональної української літературної мови. Поет вдячний був також своїм редакторам, зокрема літераторам-наддніпрянцям, за мовні поради.

Продовжуючи у своїй художній творчості традиції Т. Г. Шевченка, І. Я. Франко розвивав, удосконалював і збагачував виразові засоби української літературної мови в нових умовах. Величезна роль належить Іванові Франку у формуванні публіцистичного, особливо літературно-критичного, стилю української мови. Поширюючи тематику своїх творів, пишучи українською мовою численні публіцистичні та наукові розвідки на актуальні теми, письменник збагачував українську літературну мову виробничою, суспільно-політичною лексикою, науковою термінологією та номенклатурою, поширював сферу вжитку і функції української літературної мови.

Велику роль у дальшому розвитку, удосконалюванні й нормалізації української літературної мови на народній основі відіграли Франкові мовознавчі праці. Високо оцінюючи вклад І. Я. Франка як ученого в філологію, демократично налаштовані видатні російські вчені-мовознавці (О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш), як відомо, пропонували

обрати його до Російської Академії Наук і рішуче відстоювали свою пропозицію в боротьбі з представниками реакційного табору. Багато праць І. Я. Франка присвячено питанням про основу української літературної мови, про взаємодію і співвідношення літературної мови і діалектів, про принципи українського правопису, про народність мови кращих письменників. Цим питанням присвячені, наприклад, такі праці, як «Азбучна війна в Галичині» 1859 р., «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка», «Етимологія і фонетика», «Літературна мова і діалекти» та ін. Низку цінних міркувань і зауважень про мову письменник висловив у рецензіях, листах тощо.

І. Я. Франко добре розумів історичні умови формування і розвитку української літературної мови. У своїй праці «Літературна мова і діалекти» він відзначає, що саме говірки Середньої Наддніпряни є основою літературної української мови, що створена на цій основі літературна мова виявляє незвичайну однотайність на величезному просторі, що вона вироблена найбільшим числом талановитих та популярних письменників. І. Я. Франко показує, що ця однотайність загальнонародної мови виникла історично і що мова ця була готова вже давно, про що свідчать численні писані пам'ятки.

Письменник рішуче відкидав реакційні, націоналістичні намагання штучно створити окрему західноукраїнську літературну мову на вузькій діалектній основі зі значною домішкою мертвонародженого «язичія», він відзначає всі переваги мови кращих письменників з-над Дніпра, які черпали мовні скарби безпосередньо з уст народу, над занечищеною і поплутаною мовою творів частини інтелігентів-галичан, що не знали живої мови народу, а вивчали тільки мертві граматичні схеми. Художньо-естетична вартість літературного твору великою мірою, за І. Я. Франком, визначається народністю й чистотою мови, зрозумілістю і доступністю змісту. Питання про народність і єдність української літературної мови мало величезне практичне значення. Адже реакційні кола Галичини всіляко намагалися довести ізольованість, «відрубність» Західної України від Східної, і в цих домаганнях не останнім аргументом мала бути наявність відмінної літературної мови. Усі прогресивні сили виступили проти цих спроб. Мовознавчі праці І. Я. Франка також є виразним запереченням цих домагань. І. Я. Франко разом із кращими представниками української й російської інтелігенції боровся проти націоналістичних спроб штовхнути українську літературну мову на шлях хуторянської замкненості, ізольованості від російської та інших мов, збагачував українську мову інтернаціональною лексикою.

Обстоюючи єдність і високу культуру української мови, великий поет-демократ тим самим боровся за національну єдність українського народу, поділеного штучними кордонами, за доступність літературної мови широким масам читачів, І. Я. Франко разом із тим не відкидає й не ігнорує діалектів як найважливішого джерела, що з нього кожна літературна мова черпає своє багатство, свою красу і силу. Він дбає про єдність української літературної мови, про близькість і зрозумілість її народові, засуджуючи схоластичні лінгвістичні сварки, які тільки гальмували розвиток літературної мови.

Отже, І. Я. Франко відіграв величезну роль у розвитку, збагаченні, удосконаленні та нормалізації української літературної мови. Він рішуче виступав проти згубних намагань певних кіл Галичини відірвати українське населення Галичини, Буковини, Закарпаття від культурного розвитку основної маси українського народу шляхом запровадження окремої літературної мови для частини єдиного народу. У світлі цих фактів критично слід поставитися і до окремих виступів у пресі з так званою теорією «двох літературних мов», «двох варіантів» або «двох потоків» в українській літературній мові кінця XIX — початку XX століття. Великий Каменяр рішуче обстоював єдність української літературної мови, що історично склалася на широкій основі говірок Наддніпрянської України, а в подальшому розвитку інтенсивно вбирала і вбирає в себе також багатющий лексико-фразеологічний матеріал усіх говорів української мови, дорогоцінні мовні скарби всіх територіальних груп українського народу.

Тому сьогодні актуальним є питання не про діалектну основу української мови, а про те, яким чином брали участь у формуванні української літературної мови інші діалекти, адже І. П. Котляревським і Т. Г. Шевченком цей процес почався, а не завершився, він триває й нині. На цей аспект звертав увагу і Ю. В. Шевельов у монографії 1957 р., яка полемізувала з висновками із цього питання, зробленими дискусією 1950 р.

На безперервність розвитку літературної мови вказував й І. Я. Франко: «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить, збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не трапляючи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви..., а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватись чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору» [Франко 1955, т. 16: 338].

Письменник. Читач. Українська літературна мова

В історії української літературної мови звичайно розглядають два фактори — письменник із його творчою діяльністю та його мова. Рідше звертаються до такої чи не найважливішої ланки мовно-літературного процесу, яким є читач. Саме до читача спрямовані писані тексти, що зумовлюється двома фундаментальними функціями мови — комунікативною й експресивною функцією вираження думок. Адже письменник спрямовує свій твір до певного адресата, читача, тому й мова того, хто пише, має відповідати мовній компетенції того, хто буде читати.

Не можна сказати, що проблема читача не привертала і не привертає увагу дослідників. Так, М. О. Рубакін іще в 1895 р. в праці «Этюды о русской читательской публике» розглядав поруч із іншими й питання про читача і його роль у розвитку літератури. В Україні в кінці XIX ст. вивченню й формуванню читацьких інтересів значну увагу приділяли і в конкретній педагогічній діяльності, і в низці публікацій видатні українські педагоги-просвітники Х. Д. Алчевська і Б. Д. Грінченко. На роль фактору читача в художній творчості звертав увагу В. В. Виноградов, зазначаючи, що «читач не тільки “читає” письменника, але і творить разом із ним, підставляючи в його твори все нові й нові змісти» [Виноградов 1971: 8]. Подібну думку в одному з листів висловлює й О. І. Білецький: «читач не тільки об'єкт. Він — фактор літературного процесу, співучасник роботи письменника, який весь час думає про нього і веде з ним діалог» [Білецький 1966: 17]. Цьому вченому належить і окрема праця, присвячена проблемі зв'язку між автором і читачем. «Автор — образ — читатель» називається праця О. М. Левідова, де автор розглядає зв'язок між письменником і читачем у літературі, автором і глядачем у живописі на великому фактичному матеріалі, зосереджуючи увагу на сприйманні художнього твору адресатом-читачем (глядачем).

Спеціально проблемі «письменник — читач» та їх взаємодії в історії української літератури і культури присвячені праці Г. М. Сивоконя, зокрема його монографія «Одвічний діалог», де автор відзначає, що орієнтація на читача і на сприймання художнього слова в українській літературі виступає діяльною силою взаємозумовленого розвитку творчості та її адресатів: «Кожна зміна в одній із цих двоєдиних складових частинах, — зазначає науковець, — так чи інакше зумовлює інші видозміни» [Сивокін 1984: 75].

Можна назвати й низку інших праць, що аналізують взаємодію письменницького твору і читача. Однак більшість із них розглядає

літературознавчий аспект питання: як читач сприймає (і чи сприймає) художній текст. Власне мовний аспект питання (мова — читач) характеризується значно рідше.

Існує велика кількість літератури з лінгвостилістики й лінгвопоетики, проте мова художніх творів аналізується при цьому тільки стосовно самого твору як іманентна його властивість безвідносно до широкого кола читачів, ніби читачем виступає переважно дослідник.

Останнім часом з'явилась низка робіт, присвячених мовній картині світу, зокрема мовному світові письменника, прокладають собі шлях праці, де аналізується зв'язок мовного образу світу і психічних особливостей письменника, однак у таких працях знову-таки характеризується письменник і його твір, а читач залишається осторонь.

У низці праць мовознавців, зокрема С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицької, Н. М. Сологуб, із питань стилістики звучить і мотив читача, однак це питання потребує ширшого дослідження. Проблемі читача певною мірою присвячена праця А. К. Мойсієнка «Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша». Дослідник слушно робить із аналізу низка джерел і великого фактичного матеріалу висновок, що «індивідуально-авторська інформація не є ідентичною тій, яку отримує реципієнт при сприйманні художнього твору» [Мойсієнко 1997: 10]. Усе сказане свідчить, що проблема «письменник — читач — літературна мова» дедалі більше привертає увагу дослідників. Мовний аспект цієї проблеми містить кілька питань. Наприклад, 1) на якого читача розрахована мова художнього твору; 2) як впливає мова художнього твору на мовну компетенцію читача; 3) як читач сприймає мовні новації певних творів; 4) які мовні запити читацького кола та ін.

У цій частині роботи нас цікавить питання, як і якою мірою орієнтація на читача впливали і впливають на розвиток української літературної мови, бо зв'язок письменника й читача виявляється в мові художнього твору, яка так чи інакше орієнтована на читача. Цей аспект зв'язку «письменник — мова — читач» виразно помітний в історії української літературної мови ХІХ–ХХ ст., коли нова українська література й літературна мова на народній основі не тільки формувалися, а й шукали свого читача, і не тільки шукали, а й створювали його, формували його художній смак і мовний світ. У цьому процесі письменник має йти ніби попереду читача, але не настільки, щоб відірватися від нього і втратити контакт із ним, що, на жаль, нерідко трапляється в літературі. Як зазначає Г. М. Сивокінь, творча самосвідомість має по можливості враховувати

«коли, як і серед кого реалізуються художні цінності, що з них стає духовною реальністю людини» [Сивокін 1984: 7].

Для історії української літературної мови проблема «письменник — читач — мова» має особливе значення, що зумовлюється особливостями історичного розвитку українського народу і його мови та культури в умовах багатонаціональних централізованих держав із державною мовою іншої нації. Для України це були мови російська і польська. Унаслідок цього національні домагання, особливо у сфері мовної політики, були вираженням прагнення українського народу до збереження національної самобутності й самосвідомості.

Кожна літературна мова твориться в певних культурно-історичних умовах і відповідним чином складаються відносини «письменник — мова» — читач, хоч, можливо, стосовно останніх двох століть розвитку української літературної мови точніше сказати: письменник — читач — мова.

При розгляді питання про взаємозв'язок письменника, читача і літературної мови необхідно враховувати конкретні культурні й соціальні умови, у тому числі мовну ситуацію в країні і стан самої мови. Відомо, що впродовж тривалого часу культура і мова України справляла помітний вплив на Росію. У царських дітей і в деяких боярських сім'ях навчали вчителі-українці, українські вчені створили в Москві школи, у тому числі, відому Слов'яно-греко-латинську академію, де викладачами були вихованці Києво-Могилянської Академії. Із цим пов'язаний і вплив у той час української книжної мови на російську.

При Петрі I з відомих історичних джерел на зміну південно-слов'янському (власне українському) впливу на російську мову й культуру прийшов період негативної реакції на українське, в тому числі, і не тільки на впливи української книжної мови, а й на її використання в друкованих і офіційних текстах, в освітніх закладах, навіть в Україні. Це позначилося й на мовній ситуації в Україні: на Лівобережжі українська книжна мова звузила сферу функціонування, запанувала російська книжна мова. Сферами ж побутування живої української мови були побут і фольклор. При цьому в побуті Східної України спостерігалася українсько-російська двомовність, особливо у середовищі панства, у вищих же стилях — діловому, художньому, у розмовах про «високі матерії» уживалася мова російська. Про існування такої двомовності в освічених колах свідчить сам факт виникнення наприкінці XVIII — на початку XIX століть української художньої літератури, писаної живою українською мовою;

авторами таких творів, як відомо, були вихідці із середовища дворян і духівництва, які отримували освіту російською мовою. Не володів ці інтелігенти поруч із російською ще й мовою рідною, вони б не могли створити художню літературу. Подібний процес відбувався й на Правобережжі з тією відмінністю, що ситуація там ускладнювалася наявністю польського компонента. Узагалі, навіть в офіційних документах у Російській імперії правобережжя України часто йменувалося «присоединенные польские территории». При цьому враховувалися тільки 10 тисяч поляків і полонізованих шляхтичів та їх обслуги й ігнорувалися 4 млн українського населення [Полонська-Василенко 1992].

Специфічною була ситуація в Галичині, приєднаній до Австро-Угорщини. Цю ситуацію характеризував І. Я. Франко, який у «Нарисі із історії української літератури в Галичині» писав, що «ще в 1816 р. галицький губернатор висловлювався проти запровадження української мови в народних школах, бо це, мовляв, наріччя, яким дуже мало або й зовсім нічого не пишуть і яке через це зовсім не вироблене і не може бути предметом шкільної науки. Наука на цьому наріччі зовсім не потрібна» [Тимошенко 1959, т. 1: 113]. Для самих українців ні до чого не придатна, до того ж трудна через кирилицькі літери. Оскільки ж галицькі управлінці в переважній частині володіють польською мовою, тому митрополит повинен подумати, чи не було б краще вчити простий народ читати й писати тільки польською мовою, «щоб не викликати між населенням одного краю, а деколи навіть одної і тої самої місцевості, духу сепаратизму» [Тимошенко 1959, т. 1: 113]. І далі в листі: або подумати принаймні, «чим не краще було б книжки, писані українською народною мовою (бо про церковну тут не може бути мови), друкувати латинськими літерами» [Тимошенко 1959, т. 1: 113]. Як не дивно звучить, але й донині часом звучить заклик перевести українську літературу на латиницю, наче наша мова не має більш як тисячолітню історію своєї писемності.

У зв'язку з такою мовною ситуацією літературною мовою, що обслуговувала вищі сфери спілкування вважалася російська і відповідно освічені кола в Україні змушені були послуговуватися переважно російською мовою. Українська ж мова функціонально була зведена до рівня діалекту. Як діалектові українській мові визначалося місце переважно в «низькому», за кваліфікацією М. В. Ломоносова, «штилі». Високий і «середній штилі» обслуговувалися мовою російською. Тому не випадково перші твори живою українською мовою,

в тому числі «Енеїда» І. П. Котляревського, написані у відповідному «штилі», який до того ж, мав уже певну традицію використання в інтермедіях, у жартівливих віршованих листах, привітаннях, у пародійних переспівах тем із класичних літератур та історії.

Із появою перших літературних творів, живою українською мовою писаних, починається нелегка боротьба її за свого читача, «...за формування публіки, за те співчуття і співпереживання, без яких літературно-художня творчість змушена замикатись в собі...» [Сивокінь 1984: 18].

Першим, як відомо, був І. П. Котляревський із його «Енеїдою», що спрямована до певного гурту людей, які розуміються на «парубоцьких» жартах. Відомо, що П. О. Куліш на перших порах негативно поставився до «Енеїди», зводячи коло її читачів до офіцерства, поміщиків та лакеїв. Така оцінка зумовлюється по-перше, тим, що, й справді, читацька публіка значною мірою належала до цих кіл, а по-друге, оцінкою твору з позиції естетики романтизму, з якої виходив критик. Крім того, учений із часом визнав історико-літературне значення твору. І сама «Енеїда» та її мова під пером І. П. Котляревського зазнала значної трансформації. Пізніша історія творів цього письменника, які й досі мають свого читача й театрального глядача, доводять незаперечну вартість творів та їх мови. Перші частини твору, що були надруковані, автор, очевидно не розраховував публікувати, чим й зумовлюються «пересади» в гумористичних засобах, те, що пізніше отримало несправедливу назву «котляревщина» з негативною конотацією в значенні. Адже Котляревський написав не тільки «Енеїду» і виявив себе як серйозний літератор, а не тільки гуморист. Після опублікування п. Папуру твору письменник, гадаємо, подивився на свій витвір іншими очима і зробив із цього певні висновки. По-перше, друкований твір — це вже не вузький гурток слухачів, а достатньо широка аудиторія читачів, які порізному сприймають текст і його художньо-естетичну вартість. Цей читач ставить до автора більш високі вимоги, ніж для традиційних в українців жартівливих переспівів на теми античності або інтермедій у шкільних драмах. Тому маємо підстави для припущення, що письменник вмістив п. Парпуру в пекло не тому, що той «чуже видавав за своє» (видавець не привласнював авторства), а тому, що він видав матеріал, не розрахований на публікацію, не опрацьований автором належним чином, що могло викликати в читачького загалу негативне ставлення не тільки до певного твору і його автора, а й до писань українською мовою взагалі. Зрозумівши це,

І. П. Котляревський у подальшій діяльності редагує вже видані розділи і пише нові, більш дбайливо відбираючи мовний матеріал, дотримуючись певних вимог (норм), самим автором з орієнтацією на мовну компетенцію читача визначених.

Другим висновком, як свідчить діяльність і творчість письменника, було усвідомлення, що український читач існує і потребує української літератури. Для формування літературної мови важливе значення має розвиток літературних жанрів, бо кожен із них позначений своєрідністю мовних засобів. В історії української літературної мови на народній основі вже від початку XIX ст. простежується розвиток літературних жанрів і їхньої мови у зв'язку із формуванням читацької публіки, причому з одного боку, враховувалася мовна компетенція читача, а з другого, ця компетенція під впливом літератури та її мови зазнавала змін. І. П. Котляревський, відчуваючи необхідність створення ширшого мовного й літературного контексту, звертається до драматургії, яка давала можливість ближчих контактів із публікою, вимагала вже не тільки відтворення, а й художньо-стильового опрацювання мови. Тому письменник, продовжуючи «Енеїду», пише п'єси «Наталка-Полтавка» і «Москаль-Чарівник», п'єси що й досі знаходять вдячного глядача і читача. У цих творах, що написані в тогочасній літературній традиції Європи і Росії, мова орієнтована вже на читача серйозної художньої літератури, а не тільки народних жартів і анекдотів. Джерело мови цих творів те ж, що і в «Енеїді» — жива народна мова. Однак, письменник орієнтується на більш вимогливий смак українського читача, селекціонує цю мову, піддає художній обробці: тут звучить і гумор, і ліричні мотиви, мовні засоби диференціюються в залежності від авторських настанов у тій чи іншій частині тексту, від жанрових особливостей, від образу, твору. Отже, ми бачимо, що з появою читацького кола з більш високими вимогами до літературних творів І. Котляревський більш дбайливо почав ставитися до мови своїх творів, намагаючись дотримуватись певних принципів: усунення згрубілої й лайливої лексики, (яка в «Енеїді» була концентрована), добір слів відповідного до того чи до того образу. Власне, письменник на практиці здійснював в українській мові те, що М. В. Ломоносов пропонував у теорії «трьох штилів». Однак ситуація із становленням української літературної мови на народній основі була інша, ніж у мові російській: російська літературна мова XVIII — поч. XIX ст. розвивалася на ґрунті староросійської книжної мови шляхом поступового насичування її живомовними елементами. Певним чином упорядкувати

цей процес намагалися, як відомо, В. К. Тредіаковський, із більшим успіхом М. В. Ломоносов. Шлях розвитку мовних стилів ішов від «високого» до «низького». Українська літературна мова на народній основі розвивалася від «низького» стилю до високого шляхом очищення її від лексики просторічної й згрубілої і насичення елементами книжними «високими», шляхом вироблення системи поетичних засобів. У цьому відіграла важливу роль також орієнтація письменників на поетичний стиль мови народної творчості, що була могутнім підґрунтям для художнього стилю нової української літературної мови. Шлях української літературної мови на народній основі йшов не від «високого» стилю, а від «низького», й завдання письменників полягало в тому, щоб, відштовхуючись від цього, створити розвинену полістильову українську літературну мову.

Діячі української культури (і письменники, і читачі) відчували дух часу — прагнення до відновлення своєї національної самосвідомості, що виявлялося, зокрема, і в посиленні уваги до питань української мови. Таке спрямування не було специфічно українським явищем: воно властиве багатьом слов'янським (і не тільки слов'янським) народам, що перебували в складі інонаціональних та іномовних держав. Проте в нашому разі мовиться про ситуацію з українською мовою. Українська інтелігенція питання української мови у першій половині XIX ст. розглядає в трьох площинах: характеристика структурних особливостей української мови та її місця в системі світових (вужче слов'янських) мов (М. О. Максимович, О. П. Павловський, І. І. Срезневський); розгляд питання про виражальні можливості й ресурси української мови (М. О. Максимович, А. Л. Метлинський, Л. І. Боровиковський); третім аспектом діяльності українських діячів культури була їхня власна поетична творчість, якою вони формували українську літературну мову в різних жанрах і стилях і не тільки давали вартісні художні твори, а й довели здатність української мови виражати почуття ніжні, шляхетні, високі, не змушуючи читача сміятися, як від «Енеїди» Котляревського. Подібні висловлювання ми знаходимо і в Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, і в А. Л. Метлинського, і в Л. І. Боровиковського та й інших видатних діячів культури того часу (і не тільки українських).

У процесі становлення української літературної мови важливу роль, як ми вже зазначали, відіграла орієнтація на читача. У I пол. XIX ст. це виявлялося, по-перше, у прагненні зацікавити творами, написаними українською мовою, читача з більш витонченим смаком, для чого потрібно було очистити мову літературних творів від

згрубілої просторічної лексики, по-друге, намаганням виховати смак серйозних читачів до україномовної літератури. Навколо цих двох завдань, що виникли при зародженні української літературної мови на народній основі, точилися дискусії в колі української інтелігенції, зокрема літераторів і науковців, протягом XIX ст.: на якого читача розрахована література, писана українською мовою, — тільки на селянина чи на широке коло освічених людей, що володіють українською мовою і кохаються в українській літературі? У залежності від орієнтації на того чи того читача й питання про літературну українську мову та її завдання розв'язувалося по-різному: в одному випадку пропонувалося українську мову законсервувати як селянський діалект, що придатний живописати тільки сільський побут і що має дві стильові функції — розмовну та художню, орієнтовані переважно на читача-селянина. Альтернатива полягала в тому, щоб, не відриваючись від читача-селянина, розвивати українську мову у всіх її можливих стильових різновидах разом із поступом суспільства і формувати мовні засоби, придатні виражати теми і проблеми, що цікавлять освічені інтелектуальні кола читачів, тим самим залучаючи й сільського читача до вирішення ширшого кола питань, формуючи його естетичні смаки.

Процес становлення української літературної мови був пов'язаний із відповідними явищами в інших європейських країнах, де наприкінці XVIII ст. у зв'язку з розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів. Це виявляється зокрема в збиранні і вивченні старожитностей, старовинних писаних пам'яток, фольклору — поетичного і музичного, в дослідженні етнографічних особливостей краю. Цей рух охоплює й регіон слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули збереження своєї етнічної через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й української національної самобутності стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром — містом Харковом.

Факт, що Харків був центром українського відродження, визнавали і визнають усі поважні історики — Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, Н. Д. Полонська-Василенко та ін. До того, що саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина і суміжні з нею терени, стали осередком українського відродження зазвичай виділяють кілька причин соціально-економічного, культурного

й етнічного характеру. До соціально-економічних умов належить те, що Слобідська Україна порівняно недавно, як на той час, втратила свій самобутній соціальний і політичний устрій, в умовах якого не тільки селяни, а й козацька старшина та козаки користувалися українською мовою. Незважаючи на поширення наприкінці XVIII ст. територіального поділу, у Росії на керівні посади призначалися значною мірою місцеві діячі, які ще не втратили культурні й мовні зв'язки з українським народом. Із другого боку, на Слобожанщині залишався значний прошарок вільних козаків із давніми традиціями шкільництва. Усе це створювало культурне середовище, де зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу, ще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині, скасовані за кілька десятиріч перед тим.

Другою причиною посилення прагнення до відродження української культури історики вважають намагання козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством, щоб забезпечити себе від пониження статусу до рівня кріпаків. «Велику увагу,— пише Н. Д. Полонська-Василенко,— приділяли дідичі кінця XVIII ст. доказам загального шляхетства козаків. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вважали вони за корисну для української держави, українського народу» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 286]. Ці пошуки оживили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, як зазначає Д. І. Дорошенко, «повело до дослідження і навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на кланових егоїстичних інтересах, а й на вищих ідейних почуттях» [Дорошенко 1992, т. 2: 271], і далі історик робить слушний висновок, що «перші прояви українського національного руху появилися на Лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна з своїм польським, або спольщеним дворянством, не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї...» [Дорошенко 1992, т. 2: 278]. Звернімо увагу на те, що Д. І. Дорошенко говорить про наявність освіченої верстви серед українців нашого регіону. Ця особливість населення Слобожанщини, зокрема Харківщини завдячує діяльності Харківського колегіуму, що був

загальноосвітнім, а не суто конфесійним навчальним закладом. Із стін колегіуму вийшло багато видатних державних, культурних і релігійних діячів, до яких належали, наприклад М. І. Гнедич (перший перекладач Гомера на російську мову, майбутній професор і ректор Московського університету М. Т. Каченовський, поети С. В. Александров і П. С. Писаревський та ін.

Вогнищем освіти, осередком українського культурного життя на Слобожанщині та й на всій Україні став на той час Харківський університет, заснований у 1805 р. заходами видатного українського діяча В. Н. Каразіна. М. С. Грушевський писав: «Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським на Україні російській, виробилася в Харкові, що в десятих-двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива, як на ті часи, літературна діяльність, виходять журнали і збірки літератури» [Тимошенко 1959, т. 2: 490]. Із появою перших творів, писаних українською мовою, у письменницьких і читачьких колах виникає дискусія щодо статусу і виражальних можливостей української мови. Із цього погляду цікавим є питання про мовну ситуацію й читачьку аудиторію в Східній Україні першої пол. XIX ст. Ця ситуація визначалася двомовністю більшості населення, особливо освічених його верств. Численні свідчення цього ми маємо в тогочасних виступах українських діячів культури, а також тих, хто протистояв упровадженню української мови в літературні сфери. Багатий матеріал для характеристики цього питання дає листування Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, зокрема з П. О. Плетньовим і А. О. Краєвським. Так, в одному листі до А. О. Краєвського від 28 грудня 1844 р. він писав, що для того, щоб судити про українську [за тодішньою термінологією — малоросійську — Л. Л.] мову, необхідно знати її: «Про малоросійську мову не можна сперечатися, не знаючи обом сторонам її досконало» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 186–187]. При цьому письменник підкреслює, що мовиться про освічені кола українців («Я говорю про вищі кола корінні, тугешні, не заїжджі»). На підтвердження великої зацікавленості українськомовними виданнями Г. Ф. Квітка-Основ'яненко наводить факт, що «повісті вимагають кількох видань, театральні п'єси приносять власникам велику підтримку». Характеризуючи свого читача, письменник підкреслює, що «із простого народу, черні читає ще мало хто» і робить висновок, що «читає [українські твори — Л. Л.] багато

хто, читають не знічев'я». Що в Україні існували широкі кола україномовних читачів свідчить звернення письменника до свого опонента: «Якби випало Вам проїхати через усі наші губернії (а мало їх?) не по губернських містах, Ви б тоді переконалися, що можна і слід писати по-нашому» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 186–187]. Міркування Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, висловлені в цьому листі, характеризують мовну ситуацію як таку, що складається із двох основних складників (ми не беремо в даному разі до уваги участі французької і німецької мов) — живої української мови, що функціонувала переважно в усній формі, і книжної літературної російської. Подібна ситуація, коли у функції літературної виступає інша мова (наприклад, у Європі — латинська, у східних і південних слов'ян старослов'янська та витворені на її основі книжні мови українців, росіян, білорусів) не нова. Зростання самосвідомості народів приводило до обмеження функцій «чужої» книжної мови переважно конфесійними сферами і до вироблення власних літературних мов. В Україні таким періодом інтенсивного формування нової української літературної мови був початок XIX ст. Про прагнення до запровадження української мови в літературу свідчить ентузіазм інтелігентної молоді, про який у тому ж листі пише Г. Ф. Квітка-Основ'яненко: «Про Ваше бажання посперечатися з нами в друкові я переказав тутешній освіченій молоді. Це слід би бачити, як увесь цей стан (їх, студентів, більша частина з губерній, що знають нашу мову) закипить, захвилюється, хапаються за пера писати проти отеч [ественных] зап [исок]. Не знаю, чи напишуть, але багато збиралось» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 186–187].

Із листування Г. Ф. Квітки-Основ'яненка зрозуміло, що в Україні I пол. XIX ст. існував український читач, причому як із дворянсько-поміщицьких та священицьких кіл, що стояли ближче до українського народу, через що й зберегли рідну мову, так і серед «черні»: «І серед черні, — пише письменник, — для якої, на жаль, не намагаються навіть і наші писати що-небудь, багато грамотних, багато читачів і жадних слухачів, що розуміють прочитане». І на доказ того, що література українською мовою має читачів, Г. Ф. Квітка неодноразово наводить факт, що твори його перевидаються, а п'єси на сценах «тільки й грають» [Тимошенко 1959, т. 2: 186]. Те, що серед простого люду було багато грамотних, підтверджує традиційно широке коло освічених людей, традицію, яку в українців відзначали віддавна.

Велику роль у розвитку української літературної мови 20–40-х рр. XIX ст. відіграла мова українських поетів-романтиків, особливо ро-

мантиків «харківської школи» — Л. І. Боровиковського, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка, М. І. Костомарова, поезія яких являла вже за своєю природою більш високий рівень літературного опрацювання мовного матеріалу, далі його очищення від бурлескно-трагедійних мовних елементів. Романтична поезія була спрямована до читача-інтелігента, який не тільки розуміє українську мову, а й знає українську народну ліричну поезію, яка надихала романтиків.

Поети цього напрямку велику увагу приділяли формуванню, захопленню українського інтелігентного читача до української поезії. При цьому вплив на читача письменники цієї школи справляли не тільки безпосередньо поетичним словом, а й науковими виступами і висловлюваннями. При цьому розглядалися, як ми вже зазначили, питання про сутність української мови, про її функціональні можливості, про перспективи її розвитку.

Перший аспект дослідження представлений українською граматиною О. П. Павловського, «Заметки относительно южнорусского языка» А. Л. Метлинського, «Розправа о языцѣ южнорусском и его нарѣчиях» Я. Ф. Головацького. Ці й деякі інші праці характеризують найвиразніші риси української мови і з цього погляду дають їй певні оцінки. Майже всі дослідники цього часу відзначають своєрідність української мови і її відмінність від мови російської. Так, А. Л. Метлинський зазначає, що «назва південноруської мови має бути присвоєна тій мові, якою говорить понад 10 млн слов'ян, що живуть на півдні Росії і на півдні від Росії, і якою пісні співаються навіть у самій Польщі» [Тимошенко 1959, т. 2: 210].

Найбільш повно схарактеризував місце української мови серед інших І. І. Срезневський у праці «Погляд на пам'ятки української народної словесності»: «Тепер, здається, вже немає для кого і для чого доводити, — пише він, — що мова українська... є мова, а не наріччя — російської чи польської, як дехто доводив і багато хто переконаний, що ця мова є однією з найбагатших слов'янських, що вона навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності, що це мова, яка, будучи ще необробленою, може порівнятися з мовами культурними; щодо гнучкості і багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, живописна» [Тимошенко 1959, т. 2: 207].

Другим питанням, що хвилювало письменників і вчених, як вони зазначали, було питання про читача — чи є він і який він, і розглядаючи матеріали Г. Ф. Квітки, ми виявили, що український читач

існував серед різних прошарків населення, що він вітав появу творів українською мовою і, як говорив у той час Г.Ф. Квітка, «протять ще».

Серед питань, що в літературі і в колах інтелігенції від виходу «Енеїди» І.П. Котляревського, актуальною була проблема виражальних можливостей української мови: чи здатна вона до вираження вищих почуттів і думок, чи лише для грубих жартів. Останні твердження були пов'язані з тим, що українська мова розглядалася як діалект, а діалектові відводилося місце в низькому стилі, а отже, й література, писана таким стилем, має обслуговувати нижчі верстви, тобто не гідна уваги освіченої людини. При цьому залишався поза увагою факт існування високої народної поезії, існування якої само по собі було свідченням високої поетичності української мови. Харківські поети-романтики й привертали увагу до цієї сторони мови, по-перше, невтомно призибуючи й публікуючи народні пісні, а по-друге, створюючи власні твори з використанням художніх здобутків народної поетичної творчості. А.Л. Метлинський з цього приводу писав: «...при вираженні будь-якої пристрасті, будь-якого почуття південорус не зустріне нестачі в рідній мові своїй» [Тимошенко 1959, т. 2: 213]. І далі на підтвердження цієї думки наводить за приклад українські пісні: «Прочитайте пісні південоруса, якщо хочете знати, що мова його здатна виражати найніжніші душевні порухи у найніжніших відтінках їхніх; прочитайте думи південоруса, якщо хочете знати, що мова його живописна, і найвеличніші явища природи, і народні заворушення і чвари — може натякати на несповідимість божих шляхів у подіях, може виражати й відчайдушний регіт, що роздирає нам серце» [Тимошенко 1959, т. 2: 215].

Про високу вартість української мови для вираження найрізноманітніших думок і почуттів говорили багато діячів української культури того часу. Згадаймо той факт, що Г.Ф. Квітка, за його власними висловами, написав «Марусю» спочатку заради того, щоб довести можливості української мови, а потім уже з потреб творчості. У листі до М. Погодіна 1834 р. він писав: «Вони [повісті — Л.Л.] написані для розв'язання суперечки, що на нашому нарідччі не можна написати нічого серйозного, ніжного, а тільки лише грубе, брутальне» [Квітка-Оснoв'яненко 1955, т. 6: 181].

При цьому письменник завжди підкреслював, що українська мова й українська дійсність настільки своєрідні, що переклад творів на мову російську [загальну, за термінологією деяких російських діячів — Л.Л.] не відтворить неповторних рис української, ми б

нині сказали, мовної картини світу: «...слід мати на увазі, — писав Г. Ф. Квітка до П. О. Плетньова року 1839, — видимо відмінність таких, а саме мов російської й малоросійської, що однієї буде сильно, звучно, чисто, то іншою не справить ніякого враження, холодно, сухо» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 181].

У зв'язку з питанням про комунікативні й виражальні можливості української мови стоїть у цей час і питання про перспективи розвитку української мови, а отже, і про її носіїв і читачів української літератури. Дехто з діячів культури й письменників I пол. XIX ст. вважав, що українська мова, за висловом О. П. Павловського, «ні жива, ні мертва» і її треба зберігати як пам'ятку минулого, яка має важливе значення для історії мови. Вболіваючи за долю рідної мови, подібної думки дотримувався й А. Л. Метлинський, вважаючи, що українська мова «тліє нині в могилі презирливої неуваги» через що й забувається [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 217].

Однак на противагу подібним песимістичним поглядам висловлювалися вже в той час думки, що українська мова має могутній потенціал, що дозволить їй із часом досягти писемного розвитку. Г. Ф. Квітка у листі до А. О. Краєвського писав: «Знову до малоросійської літератури. Вона рухається і буде жити. Журнали... не зітруть її з лица землі...Ви можете посприяти їй. Дайте їй законний прихисток у Вашому журналі між оглядом інших літератур... Причисліть і нашу літературу до басурманських і, не виключаючи огляд книг наших у російські, зробіть особливий відділ між німцями, французами й ін.» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 186–187]. На підтвердження того, що українська література, а отже і мова має перспективу, письменник відзначає, по-перше високі достоїнності української мови і її своєрідність, а по-друге, — численність українського населення: «Ми повинні, — пише Г. Ф. Квітка в одному з листів, — присоромити і змусити замовкнути людей, з чудним уявленням, що на весь голос проповідують, наче слід тією мовою писати, якою 10 млн говорять, яка має свою силу, свої красоти, що не можуть бути виражені іншою, свої звороти, гумор, іронію і все як у звичайній мові» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 183]. Про майбутні перспективи розвитку української мови в рецензії на українські повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1834) пише і Й. М. Бодяньський, відзначаючи, що повісті ці «пробуджують надію, що Україна, ця колиска Русі, з часом поступово стане відомішою для вченого світу і її мова і народна поезія займуть належне місце в системі слов'янських народів» [Тимошенко 1959, т. 2: 220].

Отже, ми бачимо, що нова українська література, яка досить глобно про себе заявила на початку XIX ст., мала своїх читачів серед різних верств населення. Українські письменники цього часу доклали чимало зусиль для заохочення до читання і писання рідною мовою, поступово вдосконалюючи мову своїх творів відповідно до потреб освіченого або й просто грамотного читача, виробляючи добрий смак у читачів, тим самим поширюючи читацьку аудиторію. У першій пол. XIX ст. були сформульовані основні положення про українську мову як окрему слов'янську мову, що має достатні ресурси для вироблення розвиненої літературної мови. Розгляд питання про читача в цей час доводив, що український читач є і він потребує літератури українською мовою в різних видах і жанрах. Однак уже з перших кроків розвитку нової української літератури й літературної мови постає питання, для якого читач повинен писати український письменник і якою має бути мова цих творів.

Яскравою зорею в українській літературі першої половини XIX ст. сяянув Тарас Шевченко. Його творчість увела українську літературу в коло світових, а мова його творів стала віхою в історії української літературної мови. Дещо стихли дискусії, чи є українська мова окремою слов'янською мовою і чи можна нею виражати високі почуття і ідеї. Творчість поета не тільки поклала край цим спекуляціям, але й посирила увагу ширших кіл читачів до української мови, дехто почав вивчати українську мову, щоб читати Шевченка.

Після появи творів Т. Г. Шевченка змінюється напрямок пошуків і визначення долі української мови. Цей пошук більше відбивається в художньо-літературній творчості українських письменників, але відбивається і в їхніх теоретичних роздумах, які часто виявляються в листуванні та в окремих публічних виступах. У становленні української літературної мови другої половини XIX ст. важлива роль належала проблемі читача, до якого українська література має спрямовуватися, а також питання про джерела, що мають живити літературну мову. Обидва ці питання взаємопов'язані і взаємозумовлені. У відповідності з народницькими поглядами того часу на шляхи соціального розвитку українського суспільства читачем, адресатом української літератури має бути селянин, для якого українська мова є рідною й органічною, а основним джерелом літературної мови — мова села, «мужицька» мова. Мабуть, звідси й пішло уявлення про українську мову як про «мужицьку» і українську літературу як літературу для мужиків, а це викликало й певну погорду щодо цієї мови, яка на тлі «панської» російської або польської виглядала біднішою.

На жаль, подібне поцінування української мови зберігається в певних колах українців іще й донині.

Із появою творів «мужицького походженням» інтелігента І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського українські письменники виходять на більш широке коло читачів, вони розраховують уже на нову інтелігенцію і прагнуть підвищити культурний рівень, суспільну свідомість селянина. Письменники йдуть уже не за читачем, а попереду нього, освітлюючи шлях до вищих інтересів. Тому їхня мова перестає бути «фотографією» народної мови, а вдосконалюється у зв'язку з новими темами і проблемами як за рахунок власних українських мовних ресурсів, так і в результаті контактів з іншими мовами. Письменники вдосконалюють мову своїх творів у залежності від більш складних запитів часу, вони вже пишуть для мужиків про їх життя, але мовою інтелігента, тим самим прилучаючи читача-інтелігента до проблем села. Таким чином, письменник розширює читацьке коло, навертаючи його і до пекучих питань суспільства і до української літературної мови, хай неофіційно, підвищуючи її статус. Вихід за межі кола читачів-селян, звернення до пекучих проблем життя того ж селянина з необхідністю приводить до виходу за межі художнього стилю мови, викликає до життя стиль публіцистичний, початки наукового стилю.

Отже, наприкінці XIX ст. в Україні складається ширша за соціальним складом читацька аудиторія. Говорячи про російську читацьку публіку цього часу М. О. Рубакін відзначає її строкатість: «Коло читацьке розширюється в глибину і ширину...на зміну і, можливо, на підтримку читача з культурних класів ведуть цілі натовпи читачів із народу, котиться читацька хвиля нова, свіжа» [Рубакін, т. 2: 112]. Подібний, але не аналогічний, процес відбувається і в колі української читацької публіки. Подібність процесів полягає в розширенні й поглибленні читацького кола, відмінність, навіть протилежність їх у соціальному векторі: якщо в російській літературі й літературній мові поширюється читацька аудиторія за рахунок демократичних, народних прошарків, бо до того читацька публіка походила переважно з освіченого культурного середовища, то в Україні вона розширює своє коло, з одного боку, за рахунок грамотної частини народної, переважно селянської, маси, а з другого — в результаті зацікавленості культурних верств українців своєю літературою, культурою і рідною українською мовою. Ідучи назустріч новому читачеві, письменники, як уже зазначалося, звертаються до нових тем, що потребують і нових мовних засобів.

Така складна читацька ситуація і нові власне літературні й мовні проблеми: значна частина письменників дотримувалася традиційного погляду на українську мову як на «мужицьку», якою можна писати лише для мужиків про їх життя. Між іншим ця позиція, як вигідна панівним колам, відбилася і у відомому указі, що дозволяв писати й друкувати твори тільки на сільську тематику.

Різні погляди на українську мову — як на мову, здатну виконувати різні суспільні функції чи як на засіб просвіти «мужика» відбивалися і в літературній творчості, і в публіцистичних та літературно-критичних виступах. У процесі літературних змагань виявлялися й певні крайнощі: з одного боку І. С. Нечуй-Левицький обстоює погляд на українську літературу й мову як на «мужицьку», а з другого, — деякі діячі, особливо галицькі, забігали надто наперед, відриваючи українську мову від народу, накидаючи українській літературній мові невластиві народові риси, чим відштовхували читача від української мови.

Один із найпомітніших і ревних прихильників першого підходу І. С. Нечуй-Левицький писав: «Книжний літературний український язик повинен вироблятися на ґрунті живого сільського язика, він не повинен шукати нових слів в інших слов'янських язиках» [Тимошенко 1959, т. 2: 336]. Однак при такому підході в українській мовній картині світу «консервується» її архаїчний стан, і, хотів того чи ні автор наведених порядків, він позбавляє українську літературну мову перспектив розвитку у відповідності з розвитком суспільства, із змінами в соціальному складі українців. Виникає в такий спосіб певна суперечність у поглядах: з одного боку, відзначається, що «пани [ширше — освічені кола — Л.Л.] вже говорять великоруським язиком», а з другого українській мові відводиться роль селянського діалекту.

Часом письменницька практика вступала в суперечність із теоретичними положеннями, що сповідувалися. Так, І. С. Нечуй-Левицький пише повість «Хмари», у якій і тематично і з мовного погляду виходить за межі селянського побуту. Наприклад, Панас Мирний отстоює погляд на українську мову як на селянську: у відповідь на пропозицію М. М. Коцюбинського взяти участь у збірнику творів із життя української інтелігенції він пише: «Чи варто нам за це діло братися, тягти досі живу нашу літературу на диби високих матерій і робити її не *оригінально-творчою*... треба головніше всього звертати увагу на життя і захоплювати те, що подає воно. Потроху та помалу, як життя виробе свою інтелігенцію, то й література скористується нею і подасть живі зразки» [Мирний 1971, т. 7: 352].

А з іншого боку, п'ятьма роками раніше він же висловлює намір звернутися і до тем про інтелігенцію: «З життя інтелігенції до сього часу я так як би не писав, однак, розуміється, колись я звернусь і до тої сфери» [Мирний 1971, т. 7: 62].

Незважаючи на суперечності й складності українська література й літературна мова розвивалася в напрямі до світових естетичних пошуків, цілком природно залишаючись у колі національних інтересів українського народу. Саме це поняття «український народ» поступово розширює свій обсяг і не всіма літераторами зводиться тільки до селянства. Цей процес відчуває й аналізує Іван Франко, який відзначає, що тогочасна літературна теорія і практика безмірно розширила межі літературної творчості, здобула для неї обширні терени, донедавна зовсім їй недоступні.

У ХХ ст. створюється велика за обсягом, глибока за змістом українська література. У зв'язку з різноманітною за жанрами й за змістом художньою словесною творчістю, а також великою працею вчених — мовознавців, літературознавців, соціологів, етнографів та ін. — українська літературна мова, незважаючи на не завжди сприятливі для її функціонування умови, досягла такого рівня розвитку, що не поступається іншим розвиненим мовам світу. Вона сформувала всі функціональні стилі, і сьогодні вже не потрібно доводити, що це окрема слов'янська мова, що вона може використовуватися в усіх суспільних сферах. Українська література ХХ ст. різноманітна за тематикою — сільське життя, життя міста, виробничі, соціальні, психологічні, наукові проблеми — все підвладне їй. У своїх художніх засобах вона спирається то на принципи реалізму чи соціалістичного реалізму, то символізму, романтизму, імпресіонізму та ін. У залежності від особливостей творчої манери автора, представники кожного з напрямів знаходять достатній матеріал в українській мові, не тільки використовуючи його, а й збагачуючи в силу своїх художніх можливостей. І разом із розвитком літературної й мовної майстерності українських письменників збагачується мова читачів, розширюється і збагачується їх мовна картина світу.

Літературна мова та її рецепція читачем

Дослідження взаємодії мови, читача і автора є одним із важливих аспектів соціолінгвістики, що має велике значення для розуміння історичного процесу розвитку літературної мови, причому на різних етапах розвитку суб'єктів цієї взаємодії змінювалися і домінанти та пріоритети цього розвитку.

Одним із важливих факторів розвитку української літературної мови був і є читач, на якого орієнтується письменник чи мовець. О. І. Білецький зазначав, що «...читач не тільки об'єкт. Він — фактор літературного процесу, співучасник роботи письменника, який весь час думає про нього [читача — Л. Л.] і веде з ним діалог» [Білецький 1966, т. 3]. Однак учений у цьому випадку говорить про зміст, а не про його форму — мову. Питання про читача і відношення письменник — читач порушувалось у науковому аспекті з ХІХ століття, особливо з другої половини. При цьому слід згадати праці Х. Д. Алчевської і Б. Д. Грінченка, присвячені формуванню читацьких інтересів і читацької культури. Так, учителі школи Х. Д. Алчевської за її ініціативою й безпосередньою участю склали критично анотований, із широким використанням відзивів читачів покажчик книг для дорослих і дітей «Що читати народові?», де рекомендувалися до читання не тільки твори всіх найбільш відомих на той час українських письменників (І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого, І. Я. Франка, Панаса Мирного, Ю. Федьковича, П. А. Грабовського, В. С. Стефаніка, М. М. Коцюбинського), а й твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, В. Шекспіра. Х. Д. Алчевська та її учні довели, що народ любить і розуміє справжні художні твори. Разом із харківськими вченими (Д. І. Багалієм, В. Я. Данилевським та ін.) Х. Д. Алчевська підготувала три «Книги дорослих», які витримали 13 видань [Харків 2003: 163].

У 1895 році вийшла праця М. О. Рубакіна «Этюды о русской читательской публике», в якій автор поруч із іншими розглядав і питання про читача і його роль у розвитку літератури. На роль постаті читача в художній творчості свого часу звертав увагу В. В. Виноградов, зазначаючи, зокрема, що «читач не тільки “читає” письменника, але і творить разом із ним, підставляючи в його твори все нові й нові змісти» [Виноградов 1971: 8]. Як бачимо, з літературознавчого погляду думки різних учених про роль читача в художній літературній творчості співзвучні.

Більш широко на матеріалі різних видів мистецтва розглядає зв'язок між задумом і твором автора та сприйманням твору адресатом О. М. Левідов у праці «Автор. — Образ. — Читатель» [Левідов 1983]. Дослідник виявляє зв'язок між письменником і читачем у літературі, митцем і глядачем в образотворчому мистецтві, зосереджуючи увагу на сприйманні художнього твору адресатом-читачем, глядачем, слухачем (музики).

Спеціально проблемі письменник — читач, зокрема їхній взаємодії в історії української літератури і культури, присвячені праці Г. М. Сивоконя, як його монографія «Одвічний діалог», де автор відзначає, що орієнтація на читача і на сприймання художнього слова в українській літературі виступає діяльною силою взаємозумовленого розвитку творчості та її адресатів: «Кожна зміна в одній із цих двоєдиних складових частин, — зазначає автор, — так чи інакше зумовлює інші видозміни» [Сивокінь 1984: 75]. Г. М. Сивокінь характеризує тисячолітню історію взаємодії українського читача й письменника на широкому історичному тлі, однак і в цій та інших роботах цього вченого в основному характеризується проблема з погляду літературознавчого.

Можна назвати й низку інших праць, що досліджують відношення письменник — читач, однак більшість із них розглядає, як уже зазначалось, літературознавчий аспект питання: як читач сприймає (і чи сприймає) художній текст, яким є читач тієї чи іншої епохи, якою мірою і в який спосіб письменник орієнтується на читача і на якого саме. Мовний аспект проблеми (читач — літературна мова), тобто якою мірою враховується мовна компетенція читача, як впливає мова художніх творів на формування цієї компетенції, як робота над мовою художніх творів впливає на стан і розвиток літературної мови, — предметом лінгвістичного дослідження виступає значно рідше. В історії літературної мови звичайно розглядають два чинники — письменник із його літературною діяльністю та його мова. До такої ж найважливішої ланки мовно-літературного процесу, якою є читач (другий учасник комунікації), звертаються порівняно рідко.

Існує велика література з лінгвостилістики й лінгвопоетики, проте мова художніх творів аналізується переважно стосовно самого твору як його іманентна властивість безвідносно до читачів і їхнього сприймання, наче читачем виступає переважно сам дослідник. Щоправда, останнім часом з'являються роботи, присвячені мовному образу світу і психічних особливостей письменника, однак знову-таки характеризується письменник і мова його твору, читач же залишається осторонь.

У низці досліджень мовознавців, зокрема С. Я. Єрмоленко, Л. О. Ставицької, Н. М. Сологуб, із питань стилістики звучить і мотив читача, однак він є вторинним, хоч це питання потребує більшої уваги. Проблемі читача значною мірою присвячена праця А. К. Мойсієнка «Слово в апперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша», у якій дослідник слушно робить висновок, що «індивідуально-авторська інформація не є ідентичною тій, яку отримує реципієнт при сприйманні художнього твору»

[Мойсієнко 1997: 10]. Усе сказане свідчить, що проблема письменник — читач — літературна мова є актуальною і дедалі більше повертає увагу дослідників.

Мовний аспект цієї проблеми містить кілька питань: 1) на якого читача розрахована мова художнього твору; 2) як впливає мова художнього твору на мовну компетенцію читача; 3) як читач сприймає (і чи сприймає) мовні новації окремих письменників; 4) які мовні запити читачького кола. Цим колом питань проблема не вичерпується, але вже з них видно її актуальність і велике теоретичне й практичне значення. Візьмімо хоч останнє в переліку (а не за вагою) питання, що стосується й діяльності мовознавців у нормуванні й кодифікації української мови: чи завжди наші домагання й намагання відповідають запитам читачів і мовців у ширшому розумінні?

Для історії української літературної мови проблема «письменник — читач — мова» має особливе значення, що зумовлюється закономірностями й порушеннями закономірностей історичного розвитку українського народу і його мови та культури в багатонаціональних централізованих державах із державною мовою іншої нації. Для України це були мови російська і польська, на тлі яких українській було відведено (якщо було) другорядне значення. Унаслідок цього національні домагання, особливо у сфері мовної політики, були вираженням прагнення українського народу до збереження національної самобутності і самосвідомості.

При розгляді питання про взаємозв'язок письменника, читача і літературної мови необхідно враховувати конкретні культурні й соціальні умови, в тому числі мовну ситуацію в країні і стан самої мови. Відомо (хоч, можливо, і не всім), що від часів Київської Русі культура і мова України справляла помітний вплив, живила культуру Московського царства. У царських і в деяких боярських сім'ях дітей навчали вчителі-українці, українські вчені створили в Москві школи, в тому числі відому Слов'яно-греко-латинську академію, де викладачами були вихованці Києво-Могилянської академії. Із цим пов'язаний і вплив у той час української книжної (а почасти й живої) української мови на російську. Цей вплив тривав і протягом XVIII століття.

Усяка літературна мова твориться в певних культурно-історичних умовах і відповідним чином складаються відносини письменник — мова — читач, хоч, можливо, стосовно останніх двох століть розвитку української літературної мови точніше сказати: письменник — читач — мова.

У нашому дослідженні торкаємося одного моменту в розвитку української літературної мови — першої половини XIX ст. Саме в цей час постає українська літературна мова на народній основі і найпомітніше реалізуються інтенції письменників, пов'язані з чуттям рідної мови, загостренням уваги до національного, українського у представників української інтелігенції. Саме в цей період особливо помітні пошуки місця української мови в колі світових мов, шляхів творення літературної норми, пошуки україномовного читача, якого б приваблювали твори, писані українською мовою.

У процесі становлення української літературної мови важливу роль, як ми вже зазначали, відіграла орієнтація на читача. У залежності від орієнтації на того чи того читача й питання про літературну українську мову і її завдання розв'язувалося по-різному: в одному випадку пропонувалося українську мову законсервувати як селянський діалект, що придатний живописати тільки селянський побут і що має дві стильові функції — розмовну та художню, орієнтовані переважно на читача-селянина. Альтернатива полягала в тому, щоб, не відриваючись від читача-селянина, розвивати українську мову в усіх її можливих стильових різновидах разом із поступом суспільства і формувати мовні засоби, придатні виражати теми і проблеми, що цікавлять освічені інтелектуальні кола читачів, тим самим залучаючи й сільського читача до вирішення ширшого кола проблем, формуючи його естетичні смаки. При кожному з підходів передбачався рух угору, «до світла!», до вдосконалення мовних засобів, вироблення всіх стилів і підстилів у відповідності з мовними процесами, що відбувалися і в інших країнах.

Із змінами соціальної ситуації й корельованим із нею піднесенням освітнього і культурного рівня всіх верств перша тенденція вичерпала себе. Українська літературна мова орієнтується на освіченого читача-селянина, робітника, підприємця — і відрізняється в залежності від тематики творів (порівняймо прозу О. Т. Гончара і М. П. Стельмаха).

На жаль, на нинішньому етапі розвитку літературної мови під приводом «демократизації» відбувається зниження рівня літературної, яка поступово «сповзає» до мови вулиці, яка нерідко (після виходу її мешканців із школи) взагалі нічого не читає, тобто читає як інтелектуальний співрозмовник автора і його мовні смаки взагалі ігноруються. Це дуже тривожний симптом, зумовлений хибним розумінням демократизації: якщо класики української літератури і суспільного руху демократизацію вбачали в піднесенні мови

кожного члена суспільства до рівня володіння літературною мовою в усіх її стилях — від нижчого до вищого, то сьогодні ми спостерігаємо тяжіння до мови вулиці, натовпу, навіть декласованих елементів. Тим самим руйнується культурний шар української літературної мови, яка, хочемо ми того чи не хочемо, впливає і на читача, тобто на суспільство загалом, у негативному напрямі.

Харків — колиска українського відродження

Я написала назву й хотілось продовжити — «першої половини XIX ст.». Але ні. Адже очевидно, що цей процес у Харкові від початку XIX ст. триває протягом століть аж до нашого часу, то спалахуючи, то дещо пригасаючи. На цю тему написано і ще можна написати чимало. Сподіваємось, що цей матеріал послужить поштовхом для наступних розвідок.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. у Європі з розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів, що виявилось зокрема в збиранні і вивченні старовинних пам'яток, фольклору — поетичного й музичного, дослідженні етнографічних особливостей того чи іншого краю. Цей рух охоплює і регіон слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули до збереження своєї етнічної ідентичності через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й української національної самобутності стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром — містом Харковом. Деякі нинішні українські діячі рідко згадують цю обставину, а якщо й згадують, то побіжно, вважаючи Харків «зрусифікованим» містом і, так би мовити, регіоном нижчого з погляду національної самосвідомості гатунку. При цьому не враховується, по-перше, той факт, що місто перебуває на території, заселеній українцями, які розмовляють українською мовою; по-друге, те, що більшість так званого «російськомовного населення» фактично є двомовною, володіючи як українською, так і російською мовами, користуючись ними ситуативно. Ті, хто дотримується згаданого погляду, повторюють помилку Катерини II, котра вважала Правобережну Україну «приєднаними польськими територіями» на тій підставі, що шляхта й верхні верстви були поляками, при цьому вона ігнорувала кількомільйонне закріпачене панами українське населення. Подібний феномен нерідко зустрічається в порубіжних регіонах, де населення може бути двомовним і тримовним. То ж не варто розглядати

Слобожанщину як українську околицю. Слобожанщина була і є одним із найрозвиненіших в економічному й культурному відношенні теренів України і відіграла і відіграє величезну роль у розвитку України загалом.

Факт, що Харків був центром українського відродження з початку XIX ст., визнають усі історики України, незалежно від їх політичної й регіональної ангажованості. Так, відомий історик М. С. Грушевський із цього приводу писав: «Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським на Україні російській виробилася в Харкові, що в десятих-двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива, як на ті часи, літературна діяльність, виходять журнали і збірки літературні» [Грушевський 1990: 490]. У цих стислих рядках учений змальовує широкий розмах культурницької діяльності в Харкові перших десятиліть минулого століття.

Про це ж пише й Н. Д. Полонська-Василенко: «Великою подією, було відкриття 1805 р. першого в Україні університету, в Харкові... Навколо університету скупчилися українські вчені та письменники... У Харкові почали видаватися часописи: «Украинский Вестник», «Украинский журнал»... В. Н. Каразін заснував філотехнічне товариство, яке ширило нові технічні методи в сільському господарстві» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 278].

Висловлювання такого змісту ми знаходимо в кожному поважному описі історії України. Чому ж саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина й суміжні з нею території стали осередком культури й національного відродження українського народу? Для цього існувало кілька причин соціально-політичного, культурного й етнічного характеру. Ці причини різною мірою розглядаються в багатьох історичних джерелах, тому ми схарактеризуємо їх стисло.

До соціально-політичних ми відносимо те, що Слобідська Україна і прилеглі до неї території порівняно недавно втратили свій соціальний устрій, за якого козацька старшина й козаки користувались, як і все населення, українською мовою, а на письмі — староукраїнською писемною мовою. Тому тут зберігалися ще старі традиції української мови і української літератури. Незважаючи на поширення на Слобожанщину адміністративного поділу Росії, на керівні посади призначалися місцеві діячі з колишньої козацької старшини, які ще не втратили культурних і мовних зв'язків із українським

населенням. На Слобожанщині залишався досить великий прошарок вільних козаків. Усе це створювало культурне середовище, у якому й зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу. Іще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині, які були скасовані за кілька десятків років перед тим. Відомий історик Д. І. Дорошенко писав, що на Лівобережжі, у тому числі на Слобожанщині, незважаючи на адміністративні реформи, які скасовували автономію, зберігалися деякі залишки старого устрою: хоч посилюється кріпосницький гніт, вільні селяни обертаються на кріпаків, частково зберігається козацтво як вільний стан, унаслідок чого майже третина населення залишилася вільною. При запровадженні нового адміністративного устрою посади заміщалися вихідцями з місцевої старшини. Тим самим на Лівобережній Україні зберігався і створювався провідний стан, пов'язаний корінням із національними українськими традиціями [Дорошенко 1992, т. 2: 268]. На Правобережній Україні, яка була приєднана до Росії після розподілу Польщі в останні роки XVIII ст., такого середовища не було. Царський уряд при характеристиці певних територій враховував національний склад непіддлеглого населення, яке становило основу народу і було українським, а тільки панівні верстви, які на Правобережжі були польськими або давно спольщеними. Після розподілу Речі Посполитої (Польщі) наші правобережні території називалися не українськими, а приєднаними польськими територіями. «Статистичні дані 1838 р., — пише Н. Д. Полонська-Василенко, — з трьох губерній Західно-Руського краю — Київської, Волинської та Подільської — показують, що було в них 4.200.000 селян-кріпаків українців і 100.000 дворян, виключно поляків, з тієї кількості 65 % дрібних землевласників або зовсім безземельних шляхтичів, що здебільшого обслуговували магнатів як управителі маєтків, орендарі, посесори тощо» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 298]. Після приєднання Правобережної України, як зазначає той же дослідник [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 279], у Петербурзі курс був узятий на підтримку польської шляхти, і вона зберегла свої маєтки, посади, становище. Польська мова теж зберегла свої права: зберігалися польські школи, польська адміністрація. У м. Вільно був польський університет і було зосереджене керівництво освітою Правобережжя. Поляки вважали українську мову діалектом польської, через що і всю цю величезну територію визнавали польською. Тому, як слушно зазначають дослідники, територія ця стала осередком боротьби за відродження

польської державності, проблеми ж українців для більшості польських діячів, навіть тих, предки яких колись походили з української шляхти, були байдужі.

Другою причиною прагнення до відродження української культури вважають домагання козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством для того, щоб убезпечити себе від зниження соціального стану і закріпачення. «Велику увагу,— пише Н. Д. Полонська-Василенко,— приділяли дідичі кінця XVIII ст. доказам про загальне шляхетство українського козацтва. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вважали вони за корисну для української держави, українського народу [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 286]. На цю обставину вказував і Д. І. Дорошенко: «...із упревілеюванням російського дворянства,— пише він,— і для української шляхти було дуже важко дістати ті самі привілеї, які гарантували б її при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища» [Дорошенко 1992, т. 2: 270]. Ці пошуки відродили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, як зазначає Д. І. Дорошенко, «повело до дослідження й навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на класових егоїстичних інтересах, а й на вищих ідейних почуттях» [Дорошенко 1992, т. 2: 271]. Із розгляду цього питання історик робить, на наш погляд, слушний висновок, що «перші прояви українського національного руху з'явилися на Лівобережній Україні, бо лише тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна зі своїм польським або спольщеним дворянством, не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї...» [Дорошенко 1992, т. 2: 278].

Звернімо увагу на те, що Д. І. Дорошенко говорить про наявність власної освіченої верстви серед українців нашого регіону. Ця особливість населення Харківщини і Слобожанщини загалом завдячує діяльності Харківського колегіуму, який був не суто конфесійним, а загальностановим навчальним закладом упродовж XVIII ст. Із середовища вихованців колегіуму вийшло чимало видатних державних, культурних і релігійних діячів, серед яких найчастіше згадують письменників М. І. Гнедича (першого перекладача Гомера російською мовою), С. В. Александрова, майбутнього професора і ректора

Московського університету М. Т. Каченовського, митрополита Київського Г. Каменецького та ряд інших. Тривалий час викладачем Харківського колегіуму був український філософ і поет Григорій Сковорода, просвітительські ідеї якого знаходили відгук не тільки у його безпосередніх учнів, а й у ширших освічених колах Харкова і Слобожанщини. Натхнений ідеями Г. С. Сковороди, заможний український дідич В. Н. Каразін спонукав Слобожанське дворянство й купецтво до збирання коштів на створення у Харкові університету, який і був відкритий 1805 р.

Харківський університет став, як і сподівався його засновник, вогнищем освіти, осередком усього культурного життя не тільки на Слобожанщині, а й на всій Україні.

Із Харківським університетом пов'язана діяльність Левка Боровиковського, відомого українського поета (він закінчив університет), відомих поетів Амвросія Метлинського й Петра Гулака-Артемовського, перший із яких закінчив Харківський університет і був його професором, а другий був професором і ректором. Закінчили Харківський університет учений і поет Микола Костомаров, відомий поет Яків Щоголів та ряд інших. Їхня діяльність створювала сприятливе середовище для українського відродження, зокрема до запровадження української мови в високих штилях поезії, розрахованих на інтелігентного читача.

Важливу роль в організації гуртка українських поетів-романтиків, збиранні й публікації українського фольклору та етнографічних матеріалів відіграв випускник університету Ізмаїл Срезневський, який був поетом, етнографом і став видатним ученим-славістом, першим у Росії доктором за спеціальністю «слов'янські мови». Посиленню в освічених колах інтересу до історії України та української старовини сприяли шість випусків «Запорожской старини», виданих Срезневським протягом 1833–38 рр., видання, що одержало високу оцінку М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша та ряду інших і стало джерелом натхнення для багатьох письменників.

Протягом 1839–1842 рр. І. І. Срезневський мав закордонне наукове відрядження для вивчення слов'янських мов і культур. Там він близько знайомиться з діячами чеського відродження, зокрема з В. Ганкою, та з видатним славістом сербом Вуком Караджичем. Після повернення І. І. Срезневський читає в Харківському університеті курс слов'янознавства, використовуючи зібрані ним під час славістичних студій багаті матеріали. Це дало поштовх до ширших досліджень, до намагання визначити місце України й українців

у слов'янському світі. У цей період своєї діяльності Срезневський обстоює погляд, що українці є окремий слов'янський народ, а українська мова — окрема слов'янська мова, а не наріччя польської чи російської. Одним із перших у мовознавстві він висловив погляд, що зразковим в українській мові є киево-переяславський діалект. І хоч пізніше вчений змушений був відмовитися від цієї тези, проте перші його висновки для становлення української національної свідомості мали більші наслідки, ніж пізніші. Із 1847 р. вчений працював у Петербурзькому університеті, 1854 р. був обраний академіком Академії наук, але не поривав зв'язків із Харковом, зокрема підтримував тісні наукові контакти з О. О. Потебнею. Перебуваючи в Петербурзі, Срезневський підготував цілий ряд видатних славістів, тим самим поширюючи ідеї, які сформувалися в Харкові.

Справжнім патріархом у культурному житті Харкова й України кінця XVIII — початку XIX ст. слід визнати Григорія Квітку-Основ'яненка. Його цілком правомірно вважають основоположником української художньої прози, одним із тих, хто своєю творчою діяльністю вводив українську мову в коло літературних. Він збагатив українську мову новими виражальними засобами й довів, що придатна не тільки для бурлеску й хатнього вжитку. «Захищаючи якоесь достоїнство мови малоросійської, — писав Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в листі до П. О. Плетньова, — я зголосився змусити оповіддю своєю плакати — не повірили, я написав «Марусю» і коли переконували мене друкувати, я боявся знову цехових скалозубів... І що ж? — пише він в іншому листі до того ж адресата, — коли вийшла перша частина повістей, звідусіль були відгуки, що вони плакали, коли Марусю ховали...» [Квітка-Основ'яненко 1955, т. 6: 182]. Отже, літературну творчість письменник розглядав не тільки з погляду художнього, а надавав їй і громадянського значення як засобу відродження української літературної мови і ширше — національних інтересів.

Роль Квітки-Основ'яненка, як діяча українського відродження, не обмежується літературною творчістю, хоч його повісті (наприклад, «Маруся» чи «Конотопська відьма») стали хрестоматійними й відомими кожному в Україні й нині. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко причетний до всіх культурницьких, особливо українських, починань у Харкові. Він був одним із засновників і викладачів Інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської публічної бібліотеки, а також одним із фундаторів і перших директорів професійного театру в Харкові. Із його ініціативи та за його участю в Харкові були засновані перші в Україні періодичні видання та альманахи («Харьковский

Демокрит» (1816), «Украинский Вестник» (1816–1819), «Утренняя звезда» (1833), «Молодик» (1843), «Український альманах» (1831)), де друкувалися його твори, писані українською мовою.

Голос Г. Ф. Квітки-Основ'яненка чули не тільки українці, і не тільки в Україні, але і в Росії, де часто його твори знаходили схвальні відгуки навіть у найбільш суворих критиків. Твори письменника виводили українську літературу за межі свого краю і тим не тільки запалювали любов до рідного слова в українців, а й викликали шану в інших народів. «Загальне захоплення публіки, одностайні похвали всіх журналів, — писав В. Г. Белінський у рецензії, — цілком виправдовують враження, яке справила на нас ця чудова повість» [Дорошенко 1992, т. 2: 52]

Як ми щойно сказали, Харків став колицкою журналістики в Україні. Уже в першій половині XIX ст. тут видаються журнали, альманахи, збірки, у яких публікуються як художні, так і публіцистичні твори російською й українською мовами. Так, 1816–1819 рр. із ініціативи І. І. Срезневського Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. М. Філомафійський та Р. Т. Гонорський видають журнал «Украинский Вестник». Сьогодні таке видання назвали б літературним і науково-публіцистичним, бо в ньому друкувалися не тільки художні твори Г. Ф. Квітки, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, переклади й переспіви із зарубіжних письменників, а й наукові статті, місцева хроніка, закордонні відомості тощо. Як зазначають дослідники, важливе значення для виховання національної свідомості мали, зокрема, публікації П. П. Гулака-Артемовського, написані на захист української мови та літератури. Слід відзначити також публікацію О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови. Саме в цьому часописі були надруковані спогади сучасників про Г. С. Сковороду. Журнал цей не був суто локальним виданням і викликав інтерес за межами України: він передплачувався в Архангельську, Варшаві, Іркутську, Казані, Ризі, Тифлісі. 1819 р. він був закритий цензурою.

Із цензурних же міркувань у грудні 1825 р. був закритий «Украинский журнал» (1824–1825), редактором якого був викладач Харківського університету, поет, журналіст, літературознавець О. В. Склабовський. Хоч журнал друкувався в основному російською мовою, велике місце в ньому посідали етнографічні описи міст України, оригінальні документи українських гетьманів Ю. Б. Хмельницького, І. С. Мазепи, І. І. Скоропадського. Публікація документів цих діячів на той час була сміливим кроком. У цьому ж журналі був

опублікований перший науковий огляд історії української літератури, зроблений І. Г. Кульжинським. Без підпису 1825 р. у журналі надруковано частину статті «Взгляд на поему «Войнаровский». Відомо, що автором цієї поеми був К. Ф. Рилєєв (який теж, до речі, мав контакти із Харковом), а пафос її — співчуття борцям за незалежність України. Наслідком цього, гадаємо, була, як ми вже зазначили, заборона журналу в грудні 1825 р. після придушення повстання декабристів.

1833 і 1834 рр. за ініціативи Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда». Хоч у першому випуску були опубліковані твори харківських письменників, писані російською мовою, у ньому значне місце посідають твори української тематики, що дає підставу розглядати назву альманаху як певну алегорію світанку в українській культурі. У першому випуску опубліковані «Отрывки из записок о старце Григории Сквороде», автором яких був І. І. Срезневський і «Малороссийское предание» — публікація відомого літературного критика О. М. Сомова, який підписувався псевдонімом П. Байський. Однак для українського національного відродження важливим є другий випуск альманаху (1834), де було опубліковано твори українських письменників, твори, багато з яких увійшли до скарбниці української літератури. Серед них уривки з шостої частини «Енеїди» І. П. Котляревського та пісні з його ж «Наталки-Полтавки», «Салдацький патрет» та уривки з повісті «Маруся» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, кілька творів П. П. Гулака-Артемовського («Батько та син», «До Пархома», «Рибка»), байки Є. П. Гребінки. Цей випуск альманаху відкривається програмовою статтею Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Супліка до пана іздателя», де автор не тільки своєю художньою творчістю, а, можна сказати, теоретично обґрунтовує право українського народу на свою літературу, а отже, і літературну мову.

Український поет-романтик, вихованець юридичного факультету Харківського університету, О. О. Корсун 1841 р. видав збірку «Сніп», у якій були надруковані тільки українські твори, а двома роками раніше — збірку українського фольклору «Украинские повір'я».

Помітним явищем в українському письменстві був вихід протягом 1843–1844 рр. чотирьох випусків альманаху «Молодик», який видавав відомий на той час видавець і перекладач І. Є. Бецький. Він походив із московських міщан, освіту одержав у Московському й Харківському університетах. Ця остання обставина свідчить про культурну атмосферу в Харкові, що впливала навіть на людей,

які прибували в місто з центру Росії. У «Молодику» були опубліковані твори українських письменників Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського, а також російських поетів О. С. Пушкіна та М. Ю. Лермонтова. Харківські видання здобули високу оцінку не тільки в середовищі місцевої української освіченої верстви, а і в російських столичних виданнях. Так, В. Г. Белінський про «Молодик» писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення і красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів» [Тимошенко 1959, т. 1: 87].

На цих виданнях традиція публікації творів української літератури в Харкові не зупиняється. 1848 р. відомий поет-романтик і теоретик романтизму А. Л. Метлинський видає п'ять випусків «Южнорусского сборника», де надруковані переважно твори українських письменників — С. В. Александрова, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. М. Макаровського, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка. Це видання цінне ще й тим, що в ньому містяться біографічні й бібліографічні відомості про кожного автора, так би мовити, «з перших рук».

Звичайно, кожне з видань того часу, пов'язаних із публікацією творів українською мовою, було важливою подією в житті України. Це була трибуна для утвердження української національності, захисту її від асиміляції, тому майже кожен такий випуск заслуговує на окреме висвітлення. У цьому ж стислому огляді ми ставили завданням привернути увагу до того, що з початку XIX століття Харків став осередком української журналістики і велику роль у цьому відіграв Григорій Квітка-Основ'яненко.

Хочеться привернути увагу ще до однієї важливої ознаки Харківської журналістики того часу: вона не була вузько локальною, замкненою на справах і подіях Слобожанщини. Харківські журнали й альманахи друкували твори не тільки місцевих авторів, а охоче приймали матеріали і з інших територій. Тут побачили світ твори Івана Котляревського, деякі твори Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки, О. М. Сомова, перший в Україні переклад «Слова о полку Ігоревім», зібраний О. О. Паліциним та інші.

Із Харковом пов'язане і виникнення першого українського професійного театру, біля джерел якого стояв Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, який не тільки був його директором із 1812 по 1817 р., а й дбав про збагачення репертуару. Він є автором низки п'єс російською й українською мовами. Його «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик»

і досі зберігають свою художню принадність, вони незмінно включаються в репертуари українських театрів і викликають захоплення глядачів. А були ж у Г. Ф. Квітки ще й сентиментальна драма «Щира любов» та водевіль «Бой-жінка», які мали велике значення для розвитку українського національного театру. Про роль п'єс Г. Ф. Квітки в пробудженні й підтримці національної свідомості українців свідчить листування письменника з видавцями, де він, обстоюючи необхідність писати українською мовою, зазначає: «Невелику кількість моїх театральних п'єс тільки і грають на провінційних театрах, і, здається, власники їх одержують від них зиск: суджу по тому, що просять ще п'єс» [Тимошенко 1959, т. 1: 178–179].

У Харкові в зв'язку з діяльністю театру вперше в Україні виникла театральна критика, одним із засновників якої слід вважати Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, який на сторінках газет і журналів виступав із рецензіями на спектаклі. Наявність актуальної критики, безперечно, сприяла розвитку театру й театральних смаків публіки. Отже, ми бачимо, що Харків початку ХІХ ст. став осередком українського відродження, для чого тут існували не тільки соціально-економічні й культурно-історичні умови, а й велике коло культурних діячів, що дбали про це відродження і працювали на нього. Серед них найвидатнішою постаттю, що своєю невтомною працею сприяла розвитку української літератури, літературної мови, української драматургії, театру, журналістики, освіти, бібліотечної справи, що брала активну участь у всіх сферах громадського життя міста, був Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. Він яскравою зорею сяє на небі української культури, бо не тільки стояв біля витоків українського пробудження й відродження, а сам був могутнім його джерелом.

Архаїчні назви одягу в говірках Слобожанщини

Терміном Слобожанський діалект, або слобожанські говори південно-східного наріччя, відомим в українській діалектології, охоплюються певною мірою неоднорідні говори, поширені на території на Схід і Південний Схід від Полтавського діалекту. Проте в діалектному відношенні мова цієї частини України дотепер мало досліджена, і тому назву «Слобожанські говори» слід визнати терміном географічним; зміст його як лінгвістичного терміна поки ще не окреслений і тому назва приймається умовно.

Як відомо, «при виділенні груп говорів і розробці їх характеристик повинна бути уточнена та основа, на якій складалось те чи інше угруповання» [Захарова 1996: 32]. Основу Слобожанських говорів

складали риси говірок середньої Наддніпрянщини, але в заселенні Слобідської України брали участь і представники інших діалектних груп, мовні особливості яких залишили свої відбитки в окремих говорах цієї території. Самі Наддніпрянські говори, як відомо, не зовсім однотайні і мають окремі відмінності, що відбилось і в характері говорів Слобожанщини. Нарешті, історичні і економічні умови життя населення на новій території, об'єднання певних територій навколо рівних адміністративно-політичних і промислово-економічних центрів виробляло в різних групах говорів своєрідні риси, які хай незначно, але відділяли їх від суміжних діалектних груп. Так, говори західної Слобожанщини (частина Сумщини, західна Харківщина) цілком природно продовжують Полтавські говори. На Сході ж досліджуваних говорів ми помічаємо значну строкатість від говору одного села до другого навіть у межах одного району. Говірки «молодших» населених пунктів ґрунтуються навколо говорів окремих більш давніх поселень і, таким чином, у межах вузької території ми можемо виділити по 1–2 типи говорів. Проте слід відзначити, що в сучасному стані всі вони сприймаються як говірки південно-східного типу і лише окремі риси дозволяють відрізнити один мікроговір від іншого. Таким чином архаїчні риси говорів Слобідської України вказують на сполучення на цій території різнодіалектних у минулому рис. Але на цій території виробилася і ціла низка інновацій, що об'єднують значну їх частину в єдине ціле. До таких рис, можливо, належать дієслівні форми І особи однини без передісного пом'якшення, закінчення — *ій* у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду, збереження, а подекуди й розвиток секундарного пом'якшення «*p*». Проте категорично виділити особливості говорів Слобожанщини стане можливим лише після складання діалектологічних карт, які покажуть межі поширення тих чи інших рис говорів. Поки що ж ми не можемо навіть з абсолютною достовірністю назвати риси, на підставі яких виділяємо цей тип говорів південно-східного наріччя.

Погоджуючись із П. Дівичем і Б. В. Горнунг [Горнунг 1960: 460], що при виділенні типів сучасних говорів необхідно віддавати перевагу інноваціям (це особливо правильно щодо говорів Слобожанщини), ми не можемо відмовитися й від аналізу архаїчних рис, оскільки лише в зіставленні сучасного стану говорів із їх минулим можна визначити закономірності розвитку діалектів. А здається, саме при вивченні розвитку наших говірок ми можемо виявити, яким чином говори південно-східного типу, що були поширені спершу на досить

обмеженій території, набули великого поширення з досить малою діалектною диференціацією на значному обширі.

Діалектна лексика дуже мало досліджена. Крім того, основні шари діалектної лексики (побутова і сільськогосподарська) внаслідок значних зрушень у цих сферах життя села, внаслідок піднесення культурного рівня зазнали значних змін. Тому лексичні риси при класифікації і характеристиці діалектів ми майже не враховуємо. А свідчення лексики були б дуже показовими, коли б ми змогли зібрати ті словникові елементи, які протиставляли досліджувані говори іншим.

Ми намагаємося розглянути деякі шари побутової лексики в говорах східної Харківщини і північної частини Луганської області (колишня Старобільщина). Характер заселення цих районів такий, що в них ми не завжди можемо виділити певні масиви однотипних говорів, але разом із тим кожна говірка чи говірки кількох сусідніх сіл можуть становити собою цілісну одиницю і, очевидно, співвідносні з певними говорами Полтавщини, Київщини, рідше деяких районів Західної України. Тому лінгвістичні спостереження над говорами цих районів можуть давати досить виразні вказівки на походження населення і історію зазначеної території. Ми зосередили свою увагу на говірках цих районів також тому, що з цієї території залишились докладні записи майже сторічної давності, які дають матеріал для вивчення лексики говорів у розвитку. Нами використані матеріали діалектологічного кабінету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також етнографічні матеріали, опубліковані Харківським історико-філологічним товариством у збірнику «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии» [Жизнь 1898]. У цьому збірнику надрукована значна частина етнографічних матеріалів, що надійшли в Харківське історико-філологічне товариство. Вивчаючи публікації, вміщені в цьому збірнику, ми з вдячністю згадуємо про збирачів і упорядника, які залишили нам багатий матеріал. Без їх праці ми не змогли б зараз так докладно визначити назви одягу і страв населення цих районів, оскільки вже в 80–90-х роках минулого сторіччя чимало слів були рідкісними. Так, дуже часто ми читаємо: «...“очипков” и тепер не носят, “плахты” и “запаски” тоже перевелись» [Жизнь 1898: 765], «Плахты изредка еще попадают», «Остатки старинных одежд: халат, запаска (дерьга), очипок» [Жизнь 1898: 891]. «Плахта, запаска и сафьяновые сапоги совсем вышли из употребления»... «Запаска» встречаются очень, очень редко и только у богатых» [Жизнь 1898: 833]. Тому не дивно, що збирачі матеріалів

для діалектологічного атласу України не завжди мають можливість одержати відповідь на окремі питання Програми з лексики, не говорячи вже про виявлення слів, не передбачених програмою.

У говорах східної Слобожанщини були поширені такі загальнонародні назви одягу, як *сорочка, штани, спідниця, козух, чоботи, черевички, карман, капелюха*, що вживаються і в сучасній мові. Поруч із ними слід доставити такі загальнонародні слова-історизми з погляду нашого часу, як *плахта, запаска, кирсет, свита, чумарка* (варіанти — *чунарка, чинарка, очіпок, постולי, очкур*). Ці слова записані майже на всій обстеженій території, як збирачами етнографічних матеріалів, надрукованих у збірнику «Жизнь и творчество...», так і учасниками діалектологічного обстеження цієї території, яке проводилось харківським державним університетом протягом останніх 10-ти років. Ці назви, гадаємо, не потребують додаткового тлумачення, оскільки вони загальновідомі.

Нашу увагу в цих говірках привернула лексика іншого роду — широко представлена в старих записах і мало виявлена в сучасних як через застарілість самих лексем, так і через відсутність натяку на них і Програми діалектологічного атласу України. Розглядувані назви свідчать про різноманітність одягу, яка відбиває і відому етнографічну строкатість предків населення.

У говорах східної Слобожанщини кінця XIX століття дуже поширеним було слово «дерга» як назва старовинного жіночого одягу, що в той час іще не зовсім вийшов з ужитку. Значення цього слова пояснювалось так: «Из старинных одежд носят «дерги»... Дерга — это жесткое толстое сукно из овечьей шерсти, шириной в аршин» [Жизнь 1898: 122]. Це слово було засвідчено збирачами етнографічних матеріалів у с. Нищеретовій, Кригській, Римарівці, Шульгинці, Попівці, Никольському, Ново-Олександрівському, Шуліці, Литвинівці. Під час експедицій воно записане у Велиницькому, де навіть у сучасних говорах воно, за свідченням В. С. Ващенко, розміщується на досить компактній території.

Давні записи показують, що в говорах низки сіл живим фактом мови і побуту були предмет жіночого одягу — слово, яке в більшості говорів називається *шарафан*, рідше *сарафан*. Записувачі зауважили, що цей одяг прийшов на зміну плахтам, запаскам і дергам і становить собою спідницю з оборкою внизу, яка шилась з крамного, або «набіраного», тобто тканини фабричної виробки. Назву «сарафан» подає у своєму словнику Б. Д. Грінченко з посиланням на працю Я. Ф. Головацького «О народной одежде и убранстве русинов и русских

в Галичине и северо-восточной Венгрии» (1877). За свідченням цього джерела в Галичині слово «сарафан» мало таке ж значення, як і в товарах Східної Харківщини та Старобільщини. Етимологічний словник О. Г. Преображенського вказує на перське походження слова «сарафан», можливо, через посередництво якоїсь із тюркських мов. Це слово дуже поширене було з давнього часу в російській мові, де воно мало 2 значення (давніше — чоловічий довгий верхній одяг, і друге — жіночий одяг, якому В. І. Даль вказує різні фасони і форми покрою [Даль 1956, т. 4: 138]. Значення ж цього слова в говорах української мови не зовсім збігається з цими попередніми. Сучасні словники української мови і білоруської мов указують лише нові значення цього слова — «сарафан» у сучасному розумінні його. Оскільки в говірках етнографічних даних східної Слобожанщини наявні й інші вказівки на участь галичан у заселенні цього краю, то можна гадати, і це слово принесене звідти, а не з російської мови, у якій воно дало дещо відмінне значення, — і слово, і сама реалія.

У сучасних говорах слобідської України дуже поширена назва «хвастух», яка майже повністю замінила старі назви «завіска», «запонка», «попередник», «попередниця».

Слово «запо(а)нка» старими записами властиве було говіркам сіл Кригська, Попівка, Литвинівка. Наявність цієї назви підтверджується також і записами експедиції в с. Вовкодавово. У формі «запан», але із значенням «завіса» це слово зазначено в «Словнику полтавських говорів» В. С. Ващенко, як дуже поширене на Полтавщині [Ващенко 1960: 36]. Ці два слова (слобожанське «запанка» і полтавське «запан»), як бачимо, близько пов'язані значенням і етимологією (мабуть, від «запнути»).

«Українсько-російський словник» подає лише слово «запона» в значенні 1) завеса; 2) занавеска; 3) покрывало для ног сєдока; 4) *обл.* помела [Українсько-російський 1953, т. 2: 104]. Широко поширене це слово в говорах російської мови [Даль 1956, т. 1: 615]. У значенні ж «фартук» ми знаходимо слово «запон» у курсько-орловських говірках [Кардашевский 1960: 142]. Зі значенням «занавес» це слово наявне в сучасній польській мові [Польско-русский 1958: 762]. Таким чином, ми бачимо, що це слово дуже поширене в слов'янських мовах, отже є дуже давнім. Наше слобожанське слово «запо(а)нка» порівняно з наведеними лише ускладнене суфіксом *-к-*.

Другим словом із значенням «фартук», що властиве було говорах Слобожанщини є «завіска». Ця назва зазначена в с. Никольському, Марківці, Бараниківці і стверджується мовними записами

з Никольського, Петро-Павлівки, Кислівши, Великіцького. У сучасній українській мові, за свідченням українсько-російського словника, вона має значення 1) занавіска [Українсько-російський 1953, т. 2: 20]. Так що і в цьому випадку в наших говорах відбулося свого роду звуження, концентрація значення. До цього, мабуть, спричиняється суфікс *-к-*, оскільки в іншому, більш широкому, значенні вживається слово «завіса». У значенні «фартук» вживається слово «завіска» і в курсько-орловських говорах [Українсько-російський 1953, т. 2: 79].

Нарешті, у значенні «фартух», за старими записами, вживались в Нищеретовій слово «попередник», а в Марківці «попередниця». Слово «попередник» як обласне зазначене також «Українсько-російським словником» АН УРСР [Українсько-російський 1953, т. 4: 152]. Із значенням «запaska» слово «попередниця» було засвідчене В. І. Далем [Даль 1956, т. 3: 298] без посилання на місце запису чи поширення його. Як «фартух, надеваемый спереди к запаске, плаште», тлумачить це слово Б. Д. Грінченко [Грінченко, 1959, т. 3: 322] з посиланням, зокрема, на записи Полтавщини.

На всій території Слобожанщини було поширене слово «юпка». «Словник полтавських говорів» в першому випуску цієї назви не відзначає. «Українсько-російський словник» [Українсько-російський 1953, т. 4: 560] подає два значення слова: 1) темная одежда — род кофты или жилета; 2) мужской полукафтан в талию. У говорах обстежених населених пунктів це слово вживається переважно в першому значенні. Хоч при експедиційному обстеженні в с. Вовковаві було записане й друге значення: «юпка була парубочька, біла з вусами». Слово «юпа» було відоме вже давньоруській мові. Воно широко відоме як у слов'янських (польська, чеська, верхньо- і нижньолужицькій) мовах, так і в мовах західної Європи (німецька, французька, італійська, іспанська). Це слово арабського походження «з *al-jubbah, jobbah* — род походной одежды из бумажной материи» [Преображенский 1949, т. 3: 128]. Припускають, що в західнослов'янські мови воно прийшло через посередництво німецької; а з польської перейшло і в східнослов'янські мови [Преображенский 1949, т. 3: 128].

В окремих говорах Східної Харківщини і Старобільщини (Ковалівна, Ясинівка, Синиха, Петропавлівка, Вовчанські хутори, Гнилиця) експедиціями Харківського університету записане слово «кірас» (карась), що має таке ж значення, як «юпка». Ні словник Б. Д. Грінченка, ні «Українсько-російський словник», ні словник В. І. Даля цього слова не зазначають. В. С. Ващенко [Ващенко 1960: 42]

відзначає значне поширення близького до «карась» слова «караска» на Полтавщині. Ці слова нагадують польське «карасія», що має два значення: 1) «грубошерстное сукно»; 2) каразія — «расшитый кафтан жителів Краковського воєводства» [Польско-русский 1958: 60]. Таким чином, це слово доводиться визнати за елемент локального діалектного словника.

Із назв верхнього одягу привертають увагу слова «байбарак», «бешмет», «свита з відлогою» і «відлога», «габова свита», «кам (з) дель», «капот», «куртина», «опанча», «семиряга», «сіряк», «халат».

Слово «байбарак» В. І. Даль пов'язує з «бей берек», «бамберек» — грецькою назвою старовинної шовкової і парчевої тканини. В українській мові він тлумачить це слово, як жіночий кожух спеціального покрою [Даль 1956, т. 1: 58]. Українсько-російський словник, посиляючись на твори Черемшини, тлумачить це слово як обласне зі значенням («суконный) полукафтан» [Українсько-російський словник 1953, т. 1: 28]. Серед властивих південно-західному наріччю це слово вказує І. Г. Верхратський [Верхатський 1877: 1], Б. Д. Грінченко [Грінченко 1959, т. 1: 20]. Крім того, Б. Д. Грінченко зазначає, що в значенні жіночого критого кожуха воно відоме в окремих районах Київщини. Можливо, це слово прийшло з Галичини і в говорі Київщини, і на Слобожанщину, де воно має значення переважно критого сукном кожуха (Римарівна, Попівка, Шуліка), рідше (Бараниківка) «байбарака» — де «длинный халат, который прежде в праздничные дни носили женщины и девицы» [Жизнь 1898: 627]. Це друге значення, як бачимо, значно рідше реалізується. В інших говорах цьому слову відповідає назва «халат».

«Халат» — це жіночий верхній одяг. Слово «халат» зустрічаємо лише в старих записах із Танюшівки, Пантюхіна, Білокуракина, Попівки, Марківки, Білолуцька, Ново-Пскова, Олександрівки. «Українсько-російський словник» [Українсько-російський, т. 4: 305] вказує лише на прийняте зараз загальнонародне значення. У значенні селянський верхній одяг без перехвата його наводить В. І. Даль [Даль 1956, т. 4: 541], але він не вказує, де воно вживається. У значенні «лапсердак» це слово відоме і польській мові [Польско-русский 1958: 60]. У словнику Б. Д. Грінченка вказується, що халат — «верхній довгий жіночий одяг із пелериною» [Грінченко 1959, т. 4: 334].

Є відомості, що халати носили жінки і на Сумщині (Буймер, Тростянецького району). Таким чином, ми бачимо, що «халат» у значенні верхнього жіночого одягу поширене на досить обмеженій території.

У говірках сіл Никольське, Великіцьке, Кривяки, Курячівка, Шуліка, Литвинівка поширене було слово «капот», яким називався верхній чоловічий одяг, котрий характеризували як різновид короткої чинарки. Воно, за свідченням Я. Ф. Головацького [Головацький 1877: 16], вживається як назва чоловічого верхнього одягу в Галичині. «Українсько-російський словник» АН УРСР значення цього слова не вказує. Можна гадати, що в значенні «верхній чоловічий одяг» слово «капот» вживалось і в білоруській мові, на що вказує наявність у словниковому складі сучасної білоруської мови жартидливого слова «капота», що означає «хламида» [Белорусско-русский 1962: 378], у значенні «лапсердак» «капота» (karota) відоме і в польській мові [Польско-русский 1958]. Очевидно, ці слова в польській і білоруській мові звузили своє значення у зв'язку з кардинальними змінами в характері одягу. Назва застарілого і, з погляду сучасного, незграбного одягу збереглася лише як певний стилістичний елемент. О. Г. Преображенський вважає слово «капот» запозиченням із французької мови, де воно утворилось з латинського «сарра» [Преображенский 1910, т. 1: 295]. Спорідненість із словами «капор», «капшук», «капюшон» дає підставу гадати, що спочатку «капоти» як верхній одяг мали накидки для голови. Пізніше воно могло поширитися і на одяг без такої деталі. У цьому останньому значенні слово «капот» відоме, за свідченням В. І. Даля [Даль 1956, т. 2: 83], і деяким південноросійським говіркам. Отже, слово «капот» як назва верхнього одягу відоме в діалектах української мови, але не дуже поширене.

У селах Великіцьке, Нищеретова, Вовкодавово, Білолуцька, Шуліка, Жениха учасники експедицій записали (засвідчене і старими матеріалами) слово «куцина», що означає коротку свитку для роботи. У словнику Б. Д. Грінченка [Грінченко 1959, т. 2: 334] його наведено також за матеріалами з Харківщини. В. С. Ващенко вказує, що слово «куцина» відоме і в с. Сухорабівка на Полтавщині [Ващенко 1960: 52]. У с. Никольському і Сенісі записана була інша назва, мабуть, цього ж одягу — «куртина» («короткая поддевка» [Жизнь 1898: 181]). Деякі говори української мови, у тому числі й полтавські [Ващенко 1960: 52] знають слово «курта» як назву короткого верхнього одягу. Здається «куртина» є контамінацією «куртка» і «куртина». У с. Баранівка вживалось, як свідчать старі записи, слово «бешмет». Це слово тюркського (з татарської мови) походження [Преображенский 1910, т. 1: 280]. Поява його в говорах цього району України цілком виправдана, оскільки населення цієї території стикалося з татарами,

в окремих селах навіть жили нащадки татар, що асимілювалися серед місцевого населення.

Слово «камдзель» було записане в с. Білолуцькому, воно в українській мові мало вживане. Утворилось, мабуть, від слова «камізільок», зафіксованого в словнику Б. Д. Грінченка [Грінченко 1959, т. 2: 213]. На місці з в багатьох говірках східної Слобожанщини, як відомо, в ряді слів з'являється *дз*.

Нарешті, виділяються кілька назв на позначення верхнього одягу, який одягають у негоду. Синонімами з виразним територіальним розмежуванням (в одних населених пунктах вживається один, в інших — другий компонент цієї синонімічної пари) виступають слова «семиряга» і «свита з відлогою». Загальнонародне, але для нашого часу вже застаріле слово «семиряга», «семряга» було досить поширене в усіх східнослов'янських мовах і в польській [Українсько-російський т. 5: 237; Белорусско-русский 1962: 911; Даль 1956, т. 4: 173].

В. І. Даль, а за ним О. Г. Преображенський [Преображенский 1910, т. 1: 280] етимологію цього слова вбачають у мордовській мові, де слово «сердыг» означав суконний верхній одяг. Воно було дуже поширене в українській мові, чим пояснюються різні його фонетичні варіанти — «семиряга», «семряга», «сермяга», «серм'яжина» — з перестановкою звуків. Поширеністю його можна пояснити і відомі прислів'я «своя семиряжка не важка», де слово включається в стійке словосполучення. У формі «семряга» відоме воно на Полтавщині [Ващенко 1960: 88]. Діалектологічні експедиції Харківського університету записали слово «семряга» в с. Великіцькому, Обротківці, Вовкодавові, Булгаківка, Безгинне, Тимківка, Кирилівка, Петропавлівка, Московка, Синиха, Вовчанські хутори та ін. У ряді інших населених пунктів, зокрема з Ковалівці, Нищеретовій, Бабачево, Кригській, Чмирівці, Никольському, Шуліці, Колодязній в значенні «семиряга» вживалось словосполучення «свита з відлогою», тобто з великим коміром-кобкою. Подекуди «відлога» поширюється і на всю свиту. Таким чином, за лексемами «семиряга» — «свита з відлогою» ніби протиставляються 2 групи населених пунктів, як це ми бачили і з назвами «халат» — «капот», хоч вони мали і різне значення. Разом із тим не можна оминати й того факту, що в окремих селах, як Вовкодавові, поруч існували дві назви «семиряга», «свита з відлогою». Слово «відлога» у значенні «капюшон» відоме й сучасній українській мові. «Українсько-російський словник» [Українсько-російський, т. 1: 309] вказує три назви для слова «габа»: 1) белое сукно; 2) кайма; 3) пелена, покров; «Він

у довгій киреї барви старого золота з темно-червоною габою внизу» (Леся Українка). Це слово вживалось у поезіях Т. Г. Шевченка, Лесі Українки та ін.: «Зроблений з білого сукна» — пояснює слово «габовий» словник Б. Д. Грінченка [Грінченко 1959, т. 1: 262]. У говірках сіл Римарівка, Чмирівка, Мостки вживається стійке словосполучення «габова свита», але вона, як вказують давні етнографічні записи, синього кольору: «Очень редко встречается «габова свита» — верхняя одежда яз синего сукна, длинная, имеющая вид большого халата» [Жизнь 1898: 71].

У діалектних записах із сіл Ковалівка, Рогово, Золотіївка, Калинівка, Ясинівка знаходиш слово «опанча» дуже давнє і відоме «Слову о полку Игоревім». Словники сучасних української, російської і білоруської мов відносять його до історичної лексики. Воно тюркського походження і в значенні «селянський широкий верхній одяг» відоме також болгарській мові (*епанджак* [Българо-руски 1957: 169]).

У говірці с. Колодязної Моначинівки, Тимківки, Смолівки, Гнилиці, Безмятежне та ін. слово «опанча» означав не одяг, а «велика повсть, якою докривали вози з поклажею». Цією повстю користувались під час дощу як плащем. Таке ж значення для слова «опанча» відзначає і В. І. Даль для російських говорів Тамбовщини [Даль 1956: 520].

У говірках східної Слобожанщини зустрічається низка слів, близьких до значення «кишеня»: «карман», «калитка», «гаманець», «кашук», «ладунка», «кишеня», «басага». Із них найбільш поширеними і абсолютно синонімічними є «карман» і «ладунка».

Слово «карман» визнається запозиченням із тюркських мов, де воно означало торбинку для грошей [Преображенский 1910, т. 1: 299]. Крім східнослов'янських, воно було відоме також старослов'янській мові. У сучасній українській мові «карман» визнається за літературне лише як технічний термін [Українсько-російський т. 2: 313], у прямому ж його значенні його заступило слово «кишеня». На сході Слобідської України «карман» — це цяцькована торбинка, яку жінки носили на поясі. Таке значення слова подається і в словнику Б. Д. Грінченка з посиланням на вживання його на Харківщині [Грінченко 1959, т. 2: 222]. З такою ж семантикою воно виступає і в говірках сіл Рогово, Нищеретово, Кризьке, Ново-Псков, Білокуракине.

У селі Нещеретовій, Кризькій і Литвинівці, крім назви «карман», зазначається ще й «ладунка». Узагалі слово «ладунка», «ладівниця» в українській, білоруській і польській мовах належало до військової лексики. Воно давно вже сприймається як застаріле. Але «ладунка» в значенні «карман», мабуть, походить не від військового терміна,

а є, здається, звуковою контамінацією двох слів — «ладунка» (значення вказано вище) і «ладанка» (маленька торбинка, яку носили на шії разом із хрестом) [див. Даль 1956, т. 2: 232]: останнє було відоме не лише в російській, а і в українській мові.

У сучасних говорах Слобожанщини слово «карман» вживається в значенні літературного «кишеня», хоч і останнє під впливом літературної мови зустрічається досить часто. В етнографічних же записах, зібраних Харківським історико-філологічним товариством на Старобільщині в кінці минулого сторіччя, «кишеня» записано лише в Білокуракіні.

Гаманець у досліджуваних говірках називається по-різному: «гаманець», «капшук», «калитка».

Загальноновживане слово «гаманець» записане в с. Рогово з поміткою «рідко», у с. Вовкодавово, Бабичево, Залиман. У старих записах із Рогова, Бабичева, Ново-Олександрівська знаходимо в цьому значенні слово «капшук» («У кого бариші в капшучі, а в мене між плечима» — Н.-Олександрівка). Воно відоме всім східнослов'янським мовам, куди воно потрапило з тюркських мов [Преображенский 1910, т. 1: 295].

Варіації у значеннях цього слова у східних слов'ян порівняно невеликі.

У говорах с. Рогово, Нищеретове, Марківка, Вовкодавово, Булгаківка, Бабичево, Ясинівка і багатьох інших у значенні «гаманець» вживається також слово «калитка». У Нищеретовій пояснюють, що калитка не просто гаманець, а висушений і вим'ятий пузир (шлунок) ягняти, який і перетворюється в «калитку». Слово «калита» відомо здавна всім східнослов'янським мовам, куди воно прийшло, як відомо, через тюркські мови з арабської [Преображенский 1910, т. 1: 286].

Слово «бесаги» відоме в українській мові як діалектна риса групи говорів південно-західного наріччя [Українсько-російський, т. 2: 57]. У говірці с. Никольського учасники діалектологічної експедиції зустріли його у формі «басага» зі значенням «гаманець».

Назви головного вбрання в сучасних говорах такі ж, як і в літературній мові. Тут і загальноновживане слово «шапка», як загальна назва головного убору, і застарілі, але досить поширені в минулому майже по всій Україні «очіпок», «капирь» («капор», «качур»), «чипець» і «чепчик» як назви головних уборів одружених жінок, і дівочі «кісники», що вплітаються у коси, і «стрічка», яку дівки клали поверх голови. Заручені дівки мали право на стрічці носити квітку з шовку — «лопотушки». Цю назву залишили нам старі записи

з Критської і Чмирівки. У Чмирівці з наміткою дуже рідко записане під час експедиції також слово «кибалка», відзначене у весільній пісні в с. Просяній.

У минулому це слово було досить поширеним на всім обширі України [Грінченко 1959, т. 2: 236], а також і в говорах (курських, орловських, пензенських) російської мови [Даль 1956, т. 2: 106].

Із назв чоловічих головних уборів поширеним є слово «капелюха» зі значенням «шапка-ушанка», хоч «Українсько-російський словник» [Українсько-російський, т. 2: 308] це його значення вважає діалектним, але саме в цьому значенні воно вже здавна поширене чи не на всій території Сумщини, Харківщини і далі на Схід і Південний схід. Архаїчним словом на Слобожанщині є «кучма», що називає хутряню шапку з рівним дном. Це слово поширене у багатьох слов'янських, зокрема у всіх східнослов'янських, а також у румунській та угорській мовах, етимологія цього слова, як відомо, не з'ясована. На Сході Слобідської України воно записане в селах Вовкодавово, Кризька, Литвинівка, Чмирівка, Колодізне. Відоме воно і в інших говірках української мови [див. Прокопенко 1961: 45–61].

Із назв взуття привертають увагу слова «черевики» і «постоли». «Черевики» кінця минулого сторіччя, як свідчать етнографічні записи з Рогово, Кризької, Шульгинки, Білолуцька, Ново-Пскова, Никольського, Білокуракина, Мостків, а також діалектологічні записи з Великіцького і Никольського, це було дуже просте взуття, яке носили із зав'язками — «волоками». У с. Марківка, Вовкодавово, Булгаківка, Вілокуракине, Чабанівка, Литвинівка, Ново-Олександрівка, Вовчанські хутори, Шиповате вживалось слово «постоли», яке було досить поширене в українській, білоруській і польській мовах, зараз зникло з ужитку. І нарешті, у Чмирівці і Гнилиці було записане слово «коти», значення якого розкривалось як «різновид шкіряних лаптів». Це слово як діалектне, обласне відоме українській і російській мовам [Українсько-російський, т. 2: 334; Даль 1956, т. 2: 179].

Таким чином, ми бачимо, що в говірках Слобожанщини, загалом однотипних за лексичною системою, існують різного роду лексичні протиставлення, які є цінним джерелом для вивчення історії східних діалектних угруповань південно-східного наріччя української мови. З одного боку, ми бачимо деякі синонімічні назви одних реалій матеріального життя, що відрізняють лексику одного говору від іншого (свита з відлогою — *семеряга*, запонка — *завіска*, ладунка — *карман*), з другого боку, говірки відрізняються цілком співвідносними окремими словами, які називають різні предмети одягу (*халат* — капот,

постоли — черевики); таке розрізнення в не лише мовним, а й етнографічним. Подібні протиставлення в говірках Слобожанщини накреслюються і щодо інших шарів побутової лексики: *ліжник* — *кодря*, *веретя* — *попона*, *накидка* — *скатертина* тощо.

Інші назви, як «байбарак», «шушун», «шарахван», «куцина», «опанча» не мають співвідносних хоч якоюсь мірою назв у інших говірках. Отже, у говорах східної Слобожанщини ми помічаємо низку лексичних протиставлень у назвах одягу, які свідчать про етнографічну і мовну неоднорідність їх, причому більш виразну, ніж ми бачимо при зіставленні сучасної їх фонетичної і граматичної систем. Передусім тут виділяються два типи говорів. Крім них, у деяких окремих населених пунктах ми бачимо певні лексеми і деталі одягу, що якоюсь мірою виокремлюють їх від основних навколишніх типів. Так, у Марківці діалектологічними експедиціями записані назви «сіряк» і «шушун», у Чмирівці «кибалка», «габова свита», «коти», у Ковалівці і Ясинівці «опанча», «кірась», «лига», які, вирізняючи їх із основного діалектного середовища, об'єднують в один мікродіалект, свідчать про наявність субстрату ще якоїсь діалектної основи в говорах східної Слобожанщини.

Разом із тим ми маємо можливість виділити низку лексичних протиставлень у часі. Більшість перелічених назв одягу вийшла з ужитку, не залишивши сліду в активному словнику сучасної мови. Інші ж поширили або змінили своє значення і збереглися в наші дні. Так, три старих назви — *запонка*, *завіса*, *попередниця* — заступила назва «хвартук», що весь час поширює своє значення і майже витіснила всі попередні назви. Численні назви різних за формою і матеріалом, але однакових за функцією предметів — *капшук*, *гаманець*, *карман*, *калитка*, *ладунка*, рідко вживані *басага* і *кишеня* заступило слово «карман» як частина одягу і нове слово «кошильок» як окремий гаманець для грошей. Що ж стосується інших видів одягу, то їх назви безслідно зникають, а на їх місце прийшли нові олова, що відповідають новим видам одягу і туалету, які (і одяг і назви) єдині не лише по всій Слобожанщині, а й по всій Україні.

Навіть із такого стислого розгляду вузької діалектної лексики на позначення одягу видно, що в межах сучасних, досить однастайних за своїми особливостям говірок східної Слобожанщини, свого часу об'єднались відмінні мікродіалекти, які протягом спільного розвитку на слобідській території інтернаються і виробляють значну кількість спільних мовних рис, через що нерідко їх і називають «слобожанськими говірками». На прикладі говірок цих районів

при залученні матеріалів історичних і етнографічних з перевіркою їх на сучасному етапі розвитку можна простежити закономірності інтеграції близькоспоріднених діалектів, закономірності розвитку діалектної мови. І хоч зазначені лексичні особливості не наділяють окресленої території, а ніби переплітаються, «усі вони важливі для вивчення у всій повноті структури діалектної мови як на сучасному її етапі, так і в її історичному розвитку» [Аванесов 1963: 306].

Деякі лексико-семантичні процеси в сучасній українській літературній мові

Мова як феномен мислячої людини віддавна привертала увагу дослідників як невичерпне джерело й засіб пізнання світу.

Тільки впродовж останніх двох століть змінилося кілька наукових напрямів, пов'язаних із вивченням мови. Ці напрями відрізнялися матеріалом (писемна чи усна форма мови), розумінням її сутності (мова — засіб вираження думок, мова — індивідуальна психічна функція людини, мова — суспільне явище, мова — творчість, мова — природна властивість людини та ін.), її функції (комунікативна, експресивна, естетична, біологічна) та ін. Відрізнялися напрями й спрямованістю на конкретні складники мови — граматику, фонетику, семасіологію тощо. Проте з кінця XVIII ст. у філології виникають і загальнотеоретичні положення, за яких мова виступає як цілісне явище, пов'язане з народом, етносом, який є творцем і носієм мови. Цей мотив звучав уже в працях Й.—Г. Гердера (1744—1803); у праці Шлегеля «Про мову і мудрість індійців», І. Ф. Тимківського ще на початку XIX ст. Однак найповніше ідея зв'язку історії мови з історією народу, і (що особливо важливо для нашої роботи) впливу мови на духовний світ народу сформульована у В. фон Гумбольдта. Учений сформулював наукові ідеї, які на його час уже «висіли в повітрі», вони були схвально сприйняті, але потребували численних конкретних досліджень, формулювання і розв'язання нових ідей і завдань, які переважно становили питання, пов'язані з окремими сторонами мови. Загальнотеоретичні положення мали ж на той час характер гіпотез. Якими б своєрідними не були ті чи інші науки, що поступово вицлюювались із загального процесу пізнання, вони є частиною цього процесу і зберігають між собою методологічні зв'язки, що виявляється і в завданнях, які ставляться перед наукою, і в методах дослідження, які значною мірою універсальні. Мовознавство не становить винятку і розвивалося із розвитком інших наук: відкриття в, здавалось би, віддаленій галузі знання

справляє вплив і на мовознавство. Під впливом гегельянської філософії в мовознавстві першої пол. XIX ст. панував логіцистичний підхід до явищ мови (що підтримувалось іще античною науковою традицією), відкриття в галузі природничих наук (теорії К. Ліннея, Ч. Дарвіна) привнесли в мовознавство ідеї натуралістичної школи, великий вплив на розвиток мовознавства свого часу справив і досі справляє досвід психології, з яким пов'язані й деякі сучасні напрями, зокрема антропоцентричні, погляди на мову, розуміння мови як картини світу.

Представники кожного нового напрямку починали свою діяльність із критики попередніх теорій, визначаючи при цьому нові завдання. Так було з критикою раннього компаративізму, «натуралізму Августа Шлейхера», молодограматиками, так сталося і з самими молодограматиками, теорію яких із різних позицій піддавали критиці представники і соціологічного психологізму, і школи «Слово і річ», і К. Фослер із його естетизмом, і італійська школа неолінгвістики критикували своїми теоріями молодограматиків, і структуралісти, і представники різних напрямів соціологізму. При цьому спостерігалися намагання спростувати ідеї попередників. Але при всій багатоманітності підходів кожна із наукових шкіл кожен із напрямів залишали в науці важливий слід, кожен мав свою правду стосовно того питання, яке обирали для дослідження. Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути на мову як цілісне явище, наші сучасники — природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які не мали гадки. Низку положень і здогадів про мову, які висловлювалися в давні часи (як теорія звуконаслідування або теорія вигуків у походженні мови) заходять собі підтвердження в біології. Уже сам перелік мовних зв'язків (а це ж далеко не всі!) свідчить про складність і глибину мови, яку ми сприймаємо як дар і якою користуємося недбало, як заманеться. А тим часом вона може нам за це помститися.

Свідченням цього є аналіз мови як картини світу і рівнів цієї картини. У лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, у якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логікоментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень — рівень мовних явищ і одиниць

та їхніх значень. Кожному рівню відповідає певна одиниця: на психоментальному превербальному рівні (рівні уявлень) основною одиницею є концепт (у цьому питанні відсутня термінологічна однастайність; концептуальному рівню — рівню знань (різного ступеня глибини й достовірності) про світ відповідною одиницею є поняття, на лінгвальному рівні виступає одиниця — значення. Базові одиниці кожного рівня можуть складатися із дрібних одиниць — ознак. Для концепту такими є фрейми — окремі ознаки і зв'язки концепта, для поняття — суттєві ознаки, для лінгвального значення — семантичні компоненти та їхні семи. Психоментальний превербальний рівень становить собою передумову і базу для двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом.

На відмінність превербального рівня і власне лінгвальних (хоч і в іншій термінології) вказував академік І. П. Павлов, відзначивши існування в людини першої (превербальний світ уявлень) і другої (мова) сигнальних систем. Перша є спільною для людини і тварини, друга — явище власне людське й характерна риса *homo sapiens*.

Названі три рівні перебувають у тісній взаємодії, причому більш складній, ніж послідовна вивідність одиниць вищого рівня з одиниць рівня нижчого: тут можлива залежність понять і значень від концептів і одночасно одне від одного. Отже, у структурі МКС поєднано семантичні сутності трьох рівнів: а) семантичної значимості власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображеної в категоріях і одиницях мови; в) мислительної категорії, притаманній логіці й психології людського пізнання. У цьому визначенні немає достатнього розмежування явищ різних рівнів МКС, та й ідеться не стільки про МКС, скільки про мовну систему, а це не тотожні явища і поняття.

І в психології, і в логіці, і в лінгвістиці, як правило, розглядають один вектор розвитку мовної семантики — від конкретного споглядання і уявлення до узагальнення в понятті, і, зрештою, до конкретного мовного значення, яке містить окремі ознаки попередніх рівнів плюс ті, що виникають уже в мовній системі, у взаємодії з іншими словами і мовними одиницями з їхніми значеннями. При цьому уявлення як явище психічне є фантомним відбитком у свідомості людини образів сприйнятих раніше предметів, явищ, фактів. Поняття ж розглядаються як узагальнене знання про ці групи предметів, об'єднаних за однорідністю суттєвих їхніх ознак. Поняття, на думку психологів, не має чуттєво-наочної форми, а існує тільки в слові. Між уявленнями й поняттями як явищами різних рівнів

МКС, з одного боку, немає чіткої межі, бо на основі ознак перших формується поняття, а з іншого боку, існує суттєва відмінність, яка, з погляду логіки, полягає «насамперед у тому, що перше є наочним відтворенням у свідомості з тим чи іншим ступенем виразності живого, чуттєвого споглядання предметів, тоді як поняття — це узагальнене відбиття в думці окремих зв'язків і відношень між предметами і їхніми властивостями» [Лихачев 1993: 3].

Однак нас у цьому випадку цікавить питання про мовну картину світу не стільки як про засіб вираження знань від об'єктивного світу, скільки питання про неї як про засіб вираження духовності, пізнання духовного світу людини, тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, знання про такі явища виникають унаслідок складних психо- й логіко-ментальних процесів, у яких мова є знаряддям об'єктивзації духовного світу. На цей аспект звертали увагу ще дослідники XIX ст. Так, О. О. Потебня писав: «Можна залишатися на заспокійливій думці, що наше власне світоспоглядання є правильним відбитком з дійсного світу, але ж не можна нам не бачити, що саме в свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ поставав таким, а не іншим» [Потебня 1958: 111]. Із зворотного зв'язку між власне мовним і превербальним рівнем МКС, із того, що знання, здобуті не просто безпосереднім спогляданням, сприйманням органами чуття, а шляхом формування й освоєння духовних цінностей логічним шляхом за допомогою мови, впливає велика вага мови у формуванні духовного світу людини (про що багато говорено, і що наче не викликає сумнівів). Однак із цього впливає й другий висновок, про який ми, напевне, здогадуємось, але не надаємо цьому окремої уваги: якщо мова відіграє таку велику роль, то вона і ментальність та духовний світ людини перебувають у прямій взаємній залежності: усякі зміни ментальності ведуть до змін у МКС, а зміни у мові закономірно викликають адекватні зміни в менталітеті.

Цей процес, наприклад, особливо помітний з кінця XIX ст. у зв'язку з винаходами й відкриттями в галузі матеріальної культури: поява нових технічних пристроїв і приладів (радіо, телефон), нових засобів пересування у просторі (на землі — автомобіль, мотоцикл, автобус і багато інших; у повітрі — літак, парашут, вертоліт, або гвинтокрил та гелікоптер, аеродром, ракета, космодром), із застосуванням нової техніки в ЗМІ і т. д., що покликало до життя значні нові шари лексики на лінгвальному рівні. В останні роки цей процес поширюється і на ту частину МКС, що пов'язана зі сферою

духовного життя людини: відбуваються складні переміщення, переінтеграція стильових шарів лексики у відповідності з формуванням або переформуванням розуміння прекрасного і потворного, негативного в житті. Так, протягом XIX та XX ст. в українській літературній мові відбувалося своєрідне очищення «від усього грубого, буденного, натомість формувався шар естетично позитивної, часом умовно поетичної лексики в літературі». У наші дні відбувається протилежне явище — лексика згрубіла, просторічна, яку так старанно оминали представники класичного красного письменства, пересувається в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у сферу поетичного; не менш великі шари лексики, що виражають духовний світ людини (те, що прийшло в нашу картину світу через мову і досягнуто людиною через неї) поступово звужують сферу вжитку і частотність свого функціонування, все рідше трапляються у спілкуванні, тим самим збіднюючи й індивідуальну, й колективну МКС. Унаслідок цього деформується мовна картина світу за рахунок переінтеграції лексичних шарів, а те, що стає домінуючим у МКС, стає домінуючим і в ментальності, і в духовному житті народу, і, навпаки, те, що згортає своє функціонування в лексичній системі на рівні МКС може приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак у домовних уявленнях.

Наприклад, часте вживання слова в певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу й переходить навіть у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями. Сьогодні під впливом нового досвіду, що включився і в нашу свідомість, і нашу мову, чимало (переважно) міських мешканців, коли чують слово *зілля*, не згадують те різнотрав'я, що зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби, бо саме в такому значенні щоденно чують, особливо у ЗМІ, ці слова саме з таким значенням. Подібної деформації зазнало і значення слова *голубий*. Значна частотність уживання подібних слів фактично є рекламою таких явищ, що особливо небезпечно для молоді, яка швидко переймає все «нове» і намагається досвідно перевірити значення і сутність подібного. Така деформація значення негативно впливає і на ціннісні орієнтири особистості, і на таку важливу власне людську сферу життя, якою є сім'я. У такий спосіб під впливом зовнішніх факторів, що закріплюються мовою, руйнуються духовні традиції і ментальність у ставленні до стосунків між чоловіком і жінкою.

Збільшення або зменшення частотності вживання певних слів вносять, а не лише фіксують наявність або відсутність відповідних явищ. Особливо це стосується слів, що називають абстрактні явища, що характеризують зовнішні риси і внутрішні властивості людини. Так, основною ознакою (позитивною) жінки для чоловіка стала «сексуальність» і «еротичність» (до речі, це пов'язано з деформацією значення слова «любов»). Тому при характеристиці жіночої (та й чоловічої) вроди і внутрішнього світу рідко вживаються слова *красива, вродлива, горда, розумна, добра (або зла), шляхетна (або брутальна), лагідна, ніжна, дбайлива* і можна наводити незамкнену низку ознак, які завжди були пов'язані в ментальності народу з концептом *жінка*. При домінуванні ознак, пов'язаних із сексом, жінка розглядається вже не як людина зі складною системою ознак, а як об'єкт для задоволення відповідних інстинктів. Наведені приклади свідчать про складну взаємодію трьох рівнів мовної картини світу — психоментального, концептуального і власне мовного, а також про роль останніх у вираженні домовних уявлень на рівні концептів (нерозчленованої сукупності ознак певного явища), на рівні узагальнених понять, що формуються з допомогою мови, і на рівні лексичних значень. При цьому напрям взаємодії йде не тільки від досвідного знання через концепти до логічних узагальнень — понять — і до лексичного значення, а й, навпаки, — від знань, здобутих логічно з допомогою мови (не відомі нам із практики об'єкти, наприклад, *іхтіозавр, австралопітек, Бермудський трикутник*; явища, пізнані шляхом умовиводів, такі, як *пізнання, закон, людяність*) до нашого ментального рівня, у якому вони знаходять відповідні ознаки, що органічно включають у домовний і мовний світ.

У взаємодії рівнів МКС відбиваються етапи діалектичного шляху пізнання: від безпосереднього спостереження (пізнання концептів і їхніх ознак на домовному рівні) до узагальнення (на рівні концептуальному), до мовної практики. Мовна практика дає нові об'єкти спостереження, уявлення і далі до нових узагальнень і мовної практики.

У поданих прикладах виявляються складні лексико-семантичні процеси, що відбуваються в українській (і не тільки) літературній мові. Перший із них називають *демократизація*, при цьому мається на увазі руйнування меж літературного і позалітературного, широке проникнення в літературну мову тих шарів лексики, які раніше вважалися не бажаними й ненормативними. Дехто з авторів договорився до того, що літературна мова — тоталітарна: «Тоталітарна

мова, — пише Т. І. Гундорова, — вилучає з кодексу мовної поведінки значний розмовний стиль, оскільки його ознакою є спонтанність та індивідуальність» [Гундорова 1997: 23]. Наскільки відомо, розмовний стиль є одним із стилів літературної мови, який має своє місце в системі стилів і в системі української мови» загалом. Прихильники згаданого погляду на демократизацію літературної мови не враховують існування писемної (більш коректної) і усної форм розмовного стилю. Останній завжди був достатньо демократичним, бо цілком залежав від інтенцій (у тому числі стилістичних) співрозмовників. У цьому сенсі показовим є осуд І. П. Котляревським несанкціоноване автором видання перших розділів «Енеїди», які письменник не розраховував публікувати в первісному вигляді і пізніше редагував. Сказане слово, як горобець: вилетить — не піймаєш, а писане — «не вирубиш топором».

Демократизація, у тому числі в мові, може відбуватися двома шляхами — шляхом піднесення нижчого до рівня більш високого, і навпаки — шляхом зниження і приниження, хизування своєю ущербністю і піднесення її до рівня «зразків». Це особливо помітно на прикладі розвитку мови поезії як однієї з форм літературної мови. Упродовж двох століть відбувалася естетизація згрубілої мови «котляревщини» та її «парубоцьких жартів» до вишуканого поетичного мовлення класиків української літератури ХХ ст. І ось «натомившись від екзотики» літературної й поетичної мови, нова генерація поетів, неспроможна дати справжню поезію (можливо, оточення й теми не надихають), затіває гру, жонглювання словом. І українська мова вже не *калинова* (хоч цей епітет уже й заштампований), а «*калиново-дубова*» (не здатна виражати інтелектуальне й красиве?), і не «*материнська*», а «*матірна*» (О. Ірванець); «у *травневих верлібрів, дощів і полюцій*» (С. Жадан). І той же поет: «*Так наполегливо рвався угору змучений блюз твоїх менструацій*». І українська мова вже — «*кльова, фартова*».

Отже, відбувається деестетизація мови, і це — другий активний процес у сучасній мові. Нейтральні назви чи назви, не марковані оцінно, замінюються згрубілими еквівалентами, і жінки вже не «жінки» чи «дами», чи «жінщини», а «баби», причому це слово ліпиться до жінки будь-якого стану і віку; чоловіки вже не «чоловіки» чи «мужчини», а «мужики», підкреслюючи тільки грубу силу («*який мужик!*»).

Із деестетизацією пов'язане посилення функціонування в літературній мові лексики на позначення фізіологічних явищ і процесів,

про які звичайно говорять тільки в певному професійному колі або колі близьких людей.

Ми не розуміємо, що, вводячи нові лексичні й семантичні стандарти «мовної поведінки», культивуємо нові стандарти поведінки людської. Коли ми ввели в повсякденний обіг слово — *презерватив*, то тим самим змінюємо й певні людські правила поведінки: ми не пропагуємо слова Омара Хайяма (до якого так модно звертатися), що краще бути самому «ніж спати з ким попало»: аби був контрацепт, а там і трава не росте! Тим самим перекреслюємо національні традиції цнотливості.

У науці існує два погляди на домінуючі причини діяльності людини як біологічного виду: перше — людина «працює» для забезпечення продовження і розвитку виду, друга (З. Фроїда) — діяльність людини зумовлена прагненням до сексуального задоволення. Обидві мають певний сенс, але причиною діяльності людей, що доведено всією історією людства, є перша, друга ж є тільки функцією і засобом досягнення першої. Сучасна «сексуалізація суспільства (і мови)» веде до руйнування традиційних зв'язків між чоловіком і жінкою, руйнування сім'ї (де й відбувається продовження людства), і зрештою, до повільного виродження людства.

Поет сказав, що ми не знаємо, «чим наше слово відгукнеться». Ми, справді, не знаємо й не хочемо знати. Можливо, ми, філологи, навіть не в силі протистояти навалі на нашу ментальність, культуру, мову. Але ми мусимо піднімати свій голос на захист.

Розділ 2

МОВА ЯК КАРТИНА СВІТУ

Мовна картина світу та її рівні

Останнім часом питання антропоцентричної лінгвістики знову повернулися в коло актуальних, що виявляється зокрема в посиленні уваги до поняття картини світу, яке по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ. Так виникли терміни філософська, художня, релігійна, фізична картина світу. Однак кожна з цих картин є частковою, бо пов'язана з обмеженнями, які містяться в назві (художня, фізична і т. ін.) картини світу. Найбільш універсальною є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом уявлень знань про світ, і мовна картина світу (МКС) як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах — формі пізнавальної діяльності і формі мови — об'єктивної дійсності.

Питання про сутність мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві — від максимального зближення МКС і ККС у представників когнітивної лінгвістики до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Однак, гадаємо, мають рацію, хто вважає, що картина світу, зокрема мовна, містить риси свого творця — носія мови. Адже «в мові знаходять своє вираження, поєднуючись, але не покриваючи одне одного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей: а) семантичні значимості одиниць власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання; г) прагматичні фактори комунікативного призначення мови» [Роль 1988: 116].

Під мовною картиною світу ми маємо на увазі характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї. Саме в МКС виявляється своєрідність членування ККС у різних народів. У літературі справедливо відзначається, що з допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід [Роль 1988]. Отже, визнається, що мовна картина світу має і гносеологічний

характер. Концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, однак ККС більш універсальна і є спільною для народів із однако-вим рівнем знань про світ. Мова відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу. Відзначаючи цю особливість мови і своєрідність її засобів вираження ККС, О. О. Потебня писав: «Є, припустимо, тема для речового значення спасти. Щоб утворити *nem. agentis* спаситель, треба до цієї теми приєднати людина (*retten — mensch*). Так додання матеріального слова *вещь* створює ім'я дії (спасити + *вещь, retten — sache* = спасенне), додання слів *место, орудие* — імена місця і знаряддя» [Потебня 1958]. У цьому прикладі автор виявляв своєрідність номінації російської й німецької мов, а такі факти не поодинокі.

Ми дотримуємося погляду, що мова і мислення — це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, тому схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в концептуальній картині неминуче приводять до відповідних змін у мовній картині світу. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення мовної картини існують і свої, специфічні риси, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов. О. О. Потебня у наведеному вище прикладі показав особливості конструювання МКС у російській і німецькій мовах: ті елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, в німецькій виражаються основоскладанням. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова і відбивають специфіку мовного «бачення» світу.

Про незмінність МКС можна говорити в тому плані, що в кожній мові зберігаються елементи «архаїчної» картини світу, тобто в мові відбиваються архетипові уявлення, які існували в час творення певного слова чи блоку слів. Хрестоматійним є приклад із словами «схід сонця» і «захід сонця»: у сучасній науковій картині світу відомо, що сонце не «сходить» і не «заходить» у нашому розумінні слова, однак слова ці зберігають давнє бачення. Можна навести чимало й інших прикладів збереження архаїчної картини світу, однак це не означає, що МКС незмінна: адже поруч із цими старими елементами ми маємо велике сузір'я слів, які відбивають сучасні уявлення про світ.

Якщо вважати, що концептуальна картина світу — це пізнання та інтерпретація світу людиною, то з необхідністю маємо визнати, що ККС розвивається і в категоріях логіки. Вона тотожна у народів

з однаковим рівнем знань. ККС поширюється і поглиблюється у зв'язку з безперервністю процесу пізнання людиною світу. Відповідним чином реагує на ці зміни й мова, фіксуючи відповідні зміни і вносячи належні уточнення в мовну картину світу (МКС). Якщо порівняти праслов'янську мовну картину світу, описану дослідниками [Иванов 1965], то виявимо, що вона значно обмеженіше відбиває світ, ніж ми бачимо те в сучасній мові. Не випадково розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства й архаїчну, причому архаїчність ця може зумовлюватися й динамічними процесами в суспільстві й у свідомості за порівняно невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття.

За певних культурно-історичних і суспільно-політичних умов може викликати розбіжність між прогресивною концептуальною картиною світу та архаїчною мовною. Таке явище спостерігалось, наприклад, в українській мові впродовж століть, для відтворення «прогресивної» концептуальності картини використовувалась на Лівобережжі російська, а на Правобережжі польська мови і переймалась відповідна їм мовна картина світу, українська ж мова — вважалась здатною виражати тільки архаїчну ККС, що відбивала сприймання світу не писемним селянином або міщанином, у яких і виробництво, і побут були законсервовані протягом століть. З цього погляду і дискусії з приводу шляхів розвитку української літературної мови набувають більш широкого і глибокого значення: об'єктивно це була дискусія про шляхи інтелектуального розвитку народу: чи йому законсервуватися як етнічна група архаїчного типу, чи входить в сучасний світ у всеозброєнні мови, що здатна виражати новочасну ККС і містити відповідну МКС. Так, М. І. Костомаров, з одного боку, вітає літературу й видання українською мовою, а з іншого, вважає виправданим, що українська мова є тільки «надбанням простонароддя, хоч не малочисельного, а все-таки такого, що перебуває на досить низькому стані розвитку» [Костомаров 1903: 16–17].

Навіть Панас Мирний у листі до М. М. Коцюбинського коли пропонував видати збірку творів із життя інтелігенції, писав: «Чи варто нам за це діло братися, тягти нашу досі живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, а тільки «описательною»?.. Мені здається, що не варто» [Мирний 1955, т. 5: 499]. У 20-х роках нашого століття ця дискусія продовжилась, у ній М. Хвильовий обстоював розвиток української літератури і літературної української мови у відповідності зі світом ХХ століття.

Концептуальна картина світу (ККС) є багатомірним явищем, у якому, як у кристалічній сітці, відбиваються як елементи світового універсуму, так і зв'язки між цими елементами. Певною мірою співвідносну структуру має і МКС, яка складається із мовних елементів, які виражають поняття, із мовних способів і засобів вираження зв'язків, що існують у ККС. Елементами в МКС є знакові одиниці — для української і типологічно подібних мов це морфеми, слова, стійкі сполучення слів, речення. При цьому для мовної картини світу суттєвою є система значень, семантичне наповнення кожного мовного знака. Відомо, що в різних мовах можуть існувати знаки, які мають тотожний або близький звуковий склад (план вираження), але різне значення (план змісту). Відмінності між різними мовними картинами світу і зумовлюються відмінностями в системі значень мовних одиниць, саме в системі значень, оскільки поза нею ці відмінності можуть бути й непомітними або непоміченими, чим зумовлюється те, що МКС і ККС не завжди розрізняють. Те, що при розгляді МКС віддається перевага змістовій стороні, зовсім не означав, що можна нехтувати матеріальною формою знаків, без якої вони не можуть існувати, та це практично й неможливо, якщо стояти на ґрунті реальної мови, а не голої абстракції.

Особливості МКС та її кореляція із ККС наочно виявляються в лексичній системі: з одного боку, спостерігається прагнення мовної картини максимально точно виражати явища ККС в номінативних одиницях, а з іншого, невідповідність і навіть недосяжність повного злиття двох картин світу: у МКС завжди виявляються семантичні лакуни, не заповнені мовними одиницями. Такі лакуни особливо виявляються при зіставленні МКС різних мов, коли наочно стає своєрідність бачення світу: очевидно, для носіїв однієї МКС для назв явищ, які заповнюють ці лакуни, суттєвими, є одні ознаки, а для інших інші. Так, в українській мові в основі назви вікно ми легко виявляємо схожість вікна з оком, а в болгарській, сербській мовах важливою ознакою вікна є те, що крізь нього можна прозирати (дивитися) звідки і назва цієї частини будівлі — *прозор, прозоре*. Відмінності між мовною й концептуальною картинами світу можна бачити при зіставленні певних лексем та їхніх значень у близькостпоріднених мовах. Наприклад, майже в усіх слов'янських мовах є слова *гора, ліс, бір*, однак у різних мовах вони мають різні значення. Візьмемо слово *гора*. В українській мові воно означає «високе місце», у болгарській воно має значення «ліс», натомість високе місце («гора») в болгарській позначається словом *балкен*. У сербській

мові українському слову *гора* відповідають *брдо*, *планина*, *гора*, а слову *ліс* — *шума*. Слово *бір* (*бор*) у південнослов'янських мовах має значення «сосна», а сосновий ліс у сербській називається *боровице*. Подібні ряди назв виникли із спільних праслов'янських коренів, однак у процесі їхнього розвитку відбулося певне розходження між ментальними уявленнями і їхнім відбиттям у мовних картинах. Відомим у цьому відношенні є приклад із назвами снігу в мовах народів Півночі і в мові українській. Для жителів Півночі, життя яких протікає в умовах тривалої зими, сніг є однією з невід'ємних частин життя, тому люди Півночі проникають у сутність цього явища значно глибше, ніж мешканці середньої чи південнішої смуги, тому в мовах народів Півночі сніг має понад 20 різних назв у залежності від його якості. Для українця ж сніг — це сніг. Хоч, гадаю, не можна так прямолінійно протиставляти назву снігу в нашій МКС і в названих вище: ми теж розрізняємо певні відмінності в якості снігу, в атмосферних процесах, що пов'язані з ним (заметіль, завірюха, хурделиця тощо), але вони часто виражаються не окремими словами, а аналітично, словосполученнями (*мокрый сніг*, *підталаий сніг*, *розситчастий сніг* тощо). Таким чином виникають відмінності в мовній картині (вираження явищ окремими словами або словосполученнями) при спільності картини світу концептуальної.

Семантичні лакуни з'являються у зв'язку з поширенням і поглибленням ККС. Вони можуть заповнюватись новоутвореннями на базі основної мови, аналітичній чи описовими формами, або ж запозиченими з інших мов одиницями. Цей останній засіб використовується в разі, коли семантичні лакуни виявляються внаслідок контакту двох чи кількох мовних картин світу.

МКС розвивається не тільки шляхом виявлення і називання нових явищ, але і внаслідок поглиблення знань про властивості вже відомих явищ і понять. У такому разі МКС реагує «ущільненням» відповідної ділянки й появою синонімів, близькозначних слів та іншими засобами, які фіксують уточнене знання. При цьому в різних МКС структура синонімічного ряду може бути різною.

Одним із шляхів ускладнення ККС і МКС є заповнення фрагментів цих картин шляхом запозичення в інших народів і мов. Цей процес відбувається при виникненні прямих або опосередкованих контактів із іншими народами та їхніми мовами. При контактах відбувається своєрідне «зіставлення» або «суміщення» двох ККС, при якому в картинах світу або контактуючих картин світу виявляються своєрідні «білі плями» на місті явищ, властивих одній картині світу

і відсутніх у другій. Ці лакуни заповнюються елементами ККС іншого народу. Відповідні лакуни виникають і в мовній картині світу, вони нерідко компенсуються іншомовними елементами. Так, відомо, що разом із майстрами з Німеччини свого часу прийшло чимало назв ремісничих професій і знарядь праці (*слюсар, майстер, шерхебель, фуганок* тощо), із французької в ККС і МКС різних народів, у тому числі українського, прийшло чимало побутових предметів і їх назв, із англійської — спортивних явищ, із італійської — явищ і назв мистецьких тощо. Як видно з названих прикладів, освоєння ККС та МКС іншого народу може відбуватись не тільки у формі окремих елементів і слів, а і цілих фрагментів концептуальної і мовної КС. Контакти можуть бути різними за часом, інколи такими давніми, що ми про них не підозрюємо і сприймаємо відповідні явища й слова як власне українські. Наприклад, відомі українські пампушки, а слово *пампушка* із германських мов і прийшло до протоукраїнських племен, мабуть, іще в період «великого переселення народів» у першій половині першого тисячоліття н. е., а слова *козак, шаровари, бунчук* — із тюркських мов і значно пізніше.

При взаємодії двох мовних картин світу частина запозичених фрагментів органічно вписується в концептуальні і мовну КС другого народу, запозичені мовні явища органічно вплітаються в систему мови-реципієнта і стають невід'ємною частиною її МКС. Такими органічними в українській мові стали слова *суп, картопля, котлета, компот*, до окремих із них якщо й існують власне українські відповідники, то з вужчим значенням: *юшка* — це картопляний суп, а *узвар* — компот із сушених фруктів. Однак у концептуальній і мовній картинах світу кожного народу є своєрідні явища, які відбивають особливі умови побуту, світосприймання. При «накладанні», «суміщенні» двох картин світу такі елементи в концептуальній і мовній картинах світу в мові-реципієнті, займають периферійні зони і використовуються в текстах, присвячених життю народу, з мови якого відбувається запозичування, отже, мають тематичні й стилістичні обмеження у функціонуванні. Такими є, наприклад, українські слова «козацького циклу», пов'язані із специфічним історичним явищем в історії України, у французькій мові; слова, пов'язані з етикетом, запозичені з різних мов в українську (*містер, міс, мадам, месье, синьйор* тощо).

Відомо, що запозичення нерідко проходить через мову-посередника, при наявності такого посередника відбувається своєрідне потрійне нашарування концептуальної й мовної картини світу.

Часто зустрічається твердження, що запозичує мова менш розвинена у мови більш розвиненої. У зв'язку з розглядом МКС у її відношенні до ККС таке твердження видається не зовсім слушним. Гадаємо, можна говорити про більший ступінь розчленованості в тій чи іншій мові певних фрагментів МКС і ККС, наслідком чого при контактах є запозичування з однієї мови до другої. При цьому запозичення можуть бути взаємними: одна мова запозичує з другої ті фрагменти, які більш розвинені в мові-джерелі, і навпаки, може бути сама джерелом запозичування. У кожній мові ми можемо виділити цілі тематичні блоки, які з неї запозичуються.

Отже, ми бачимо, що концептуальна й мовна картина світу перебувають у діалектичному зв'язку: мовна картина світу не тільки в матеріальній формі закріплює наслідки пізнавальної діяльності, що відбивається в ККС, але й своїми засобами систематизує елементи й відношення в останній. Разом із тим, такі дві картини світу мають суттєві відмінності.

Особливості МКС в її співвіднесеності з ККС наочно виявляються в лексичній системі, де, з одного боку, спостерігається тенденція максимально точно виразити поняття про явища ККС в номінативних одиницях, а з іншого — відсутність і недосяжність повного злиття двох картин: у МКС, як уже зазначалось, завжди залишаються семантичні лакуни, не заповнені лексичними одиницями доти, доки не виникає настійна потреба в певній назві. Мовна система здається повною, однак у ній знайдеться місце для назв нових хат або цілих фрагментів ККС. Навіть на досвіді останнього століття ми можемо бачити, як витворився новий світ транспортних зв'язків (залізничних, автомобільних, авіаційних, космічних), відповідно до яких і в МКС з'явилися належні фрагменти. Із іншого боку, ми щоденно бачимо, як із швидкоплинними змінами в побуті (від хатнього начиння до зовнішності людини) відбуваються й калейдоскопічні зміни у співвідносному фрагменті МКС. На безкінечне прагнення повної відповідності світу думок і світу слів і на можливість її досягнення вказував іще М. В. Крушевський. У неможливості повного злиття цих двох явищ (які сьогодні назвали б мовною і концептуальною КС) він вбачав причину безкінечного розвитку мови [Крушевський 1956].

Специфіка МКС особливо помітна при зіставленні мов, споріднених чи неспоріднених, або навіть рівних етапів розвитку однієї мови. При цьому виявляється кілька типів відмінностей.

Одним із таких видів є різні способи номінації тих самих явищ ККС — лексичні, аналітичні або описові, фразеологічні та ін.: в одній

МКС явище може виражатися словом, в інших — якимось іншим способом. Візьмімо для прикладу ознаки, які в російській мові виражаються дієприкметником, а в українській — підрядним реченням: рос. *движущийся (плавающий) предмет* — укр. *предмет, що рухається (плаває)*.

Відомою відмінністю між мовними КС є різне членування одного фрагмента чи явища ККС у різних мовах: в одній мові існує одна більш загальна назва — в другій кілька, що деталізують це явище, в одній мові відрізок ККС характеризується за одними параметрами, в другій — за іншими. Так, у німецькій мові існує загальна назва *Geschwistern*, що називає дітей (братів і сестер), слово *kinder* — «діти» і окремі назви *der Breder* і *die Schwester* (брат і сестра). В українській же МКС відсутня назва, співвідносна із словом *Geschwistern*, а відповідне поняття виражається словом *диму* (по відношенню до батьків) та сполученням «брати і сестри» на одному рівні спорідненості. В українській мові поняття «батько й мати» виражається формою множини назви одного з них — *батьки*, в російській же мові існує слово *родители*.

У МКС українців є загальна назва *вітер* та назви, що відрізняють це явище за силою (*буря, ураган*), однак у загальній мові відсутні окремі назви вітрів за напрямками. У мові ж українських рибалок західного Причорномор'я існують спеціальні назви вітрів за цією ознакою: *майстро, грето, трамонтан* (згадайте хоч би у «Вершниках» Ю. І. Яновського: «...І дмхнув з південного заходу *майстро*», «...*Грето* навівяв тривалого дощу...», «*Трамонтан* дмхнув з берега...»). Звичайно в реальній дійсності вітри різних напрямків існують у кожній точці земної поверхні, але розрізнення її за напрямками суттєве не для кожного народу, тому й у МКС вони можуть бути представлені або окремими словами, як у наведених прикладах, або ж описово, як виражаємо це ми: *вітер західний, східний, південно-західний, південно-східний* тощо. Можна припускати, щ окремими словами виражаються суттєві елементи ККС, а явища, так би мовити, «другого плану» можуть виявлятися в МКС описово. Подібні співвідносні назви не зовсім адекватні за значенням. Однослівні назви типу *майстро, грето, трамонтан* складніші і менш розчленовані за семантикою: для мови рибалок у значенні таких слів поєднані кілька ознак — це і напрямок вітру, і його сила, і властивість приносити або не приносити дощ, можливо, ще якісь ознаки. У сполученнях же *західний вітер* чи *східний вітер* характеризують вітер тільки за напрямком.

Лексичні особливості МКС виявляються також у синонімічності кожної з мови: ступені II розвиненості, співвідношенні різних

семантичних типів синонімів у структурі синонімічного ряду в кожній із семантичних груп та в різних стилях. МКС може відрізнятися довжиною синонімічного ряду, кількістю параметрів, за якими протиставляються синоніми, за особливостями зв'язків кожного синоніма з домінантою. Наприклад, у синонімічних рядках в українській і російській КС літературної мови помітною є різна співвідносність між словами застарілими й розмовними: у МКС російської мови архаїзмів і старослов'янізмів значно більше, ніж в українській. Це зумовлене різними шляхами формування двох літературних мов: українська формувалася на основі живого народного мовлення і насичувалася застарілими та старослов'янськими словами і формами, одразу надаючи їм певного стильового статусу, а російська, навпаки, розвивалася шляхом поповнення староруської книжної мови народними живими словами.

У МКС кожної мови виражається також різне емоційно-оцінне ставлення до окремих явищ ККС, що відбивається в системі конотацій у кожній із мов і накладає відповідний відбиток на ККС, ніби підсвічуючи її додатковими променями. Так, в українській мові слова *кіт*, *сокіл*, *ластівка* містять експресивно-оцінні семи (*кіт* — негативну: «шкідливий, ледачий як кіт»; *сокіл* — позитивну піднесену — «сини-соколи»; *ластівка* — позитивну пестливу — «дівчина ластівка»), а у французькій мові названі слова таких сем не мають; зате в українській мові значення слова *дрозд* та *носоріг* позбавлені тієї негативної конотації, яку вони мають у французькій мові. Конотативні семи відбиваються не тільки в прямому значенні слова, а й можуть бути підставою для розвитку метафоричних значень, про що свідчать наведені слова, де констативна сема є ґрунтом для порівнянь і метафоричних похідних значень.

Своєрідність МКС виявляється також у стилістичному членуванні лексичного складу кожної мови в залежності від уявлень про високе й низьке, красиве і потворне, прийнятне і неприйнятне і т. ін.

Звичайно про МКС говорять як про щось єдине і монолітне. Однак відомо, що кожна мова в кожен відрізок часу може виступати в кількох варіантах, чим зумовлюється мовний стан. Взаємодія різних варіантів однієї мови та контакти з іншими мовами характеризують мовну ситуацію. Наприклад, стан сучасної української мови характеризується, по-перше, наявністю розвиненої літературної мови, яка є головним виявом загальнонародної національної української картини світу, і системою територіальних діалектів, що є загальнонародною формою спілкуванню на певній території.

Щодо цих двох різновидів загальнонародної мови, то, мабуть, для більшості українців в Україні властивий ділінгвізм — володіння літературною та однією з діалектних форм спілкування. Питання літературної мови й діалектів вивчаються у філологічному плані досить широко за проблематикою і глибоко за характером дослідження. Однак питання літературно-діалектного ділінгвізму досі привертають увагу дослідників мало, а саме в них міститься відповідь, як і чому зберігаються відмінності, незважаючи на майже столітнє існування обов'язкового навчання в школі, на вплив літератури і особливо аудіовізуальних масмедіа. Ця складна проблема не може бути розв'язана тільки філологічними методами, а потребує також уваги соціології й особливо психології.

Другий компонент мовного стану — співвідношення стратів, пов'язаних із різними соціальними групами. Свого часу українськими мовознавцями було започатковано вивчення усного мовлення в різних його проявах. Проблема стратної характеристики української мови, як і вивчення окремих стратів, поки ще залишаються на периферії мовної науки, хоч дослідження цього питання має важливе теоретичне і практичне значення. Відомо, що мовлення певного (порівняно невеликого) прошарку інтелігенції визначається високим ступенем унормованості на всіх рівнях мови і може розглядатися як зразкове. Другий страт становить масове літературне мовлення, яким оволодівають громадяни після закінчення школи. Він характеризується дещо меншою мірою унормованості, може переплітатися з іншими формами існування мови — нести на собі відбиток певного територіального діалекту чи професійного жаргону. Наступний страт — це розмовно-побутове мовлення, якому властива більша довільність у користуванні мовними засобами. При зіставленні МКС різних стратів помітна, на перший погляд, парадоксальна ситуація: чим вищий ступінь унормованості, тим «бідніша» мовна картина. Ось через що мова носіїв української мови, для яких вона є не рідною, а навченою, є дуже правильною, але «дистильованою», без отих нюансів, якими володіє людина, що сприйняла мову з певного середовища.

На початку 90-х років ХХ ст. мала місце критика «Словника української мови» в 11 томах з боку окремих письменників і діячів культури за відсутність у ньому тих слів, які критики знають із уст народу і які відбивають багатство української мови.

У такій критиці не враховувались відмінність між мовною картиною літературної (унормованою у відповідності з мовною практикою

«майстрів слова») і живою мовною стихією, яка відбиває безперервні динамічні процеси в українській мові взагалі та в окремих мовних середовищах. «Словник української мови» в 11 томах, як і нові сучасні тлумачні словники української мови орієнтуються на літературну норму. Для всіх багатств регіональних і соціальних варіантів існують спеціальні словники.

Для мовного стану сучасної української мови і для мовної ситуації в Україні суттєвою є наявність кількох варіантів мови в діаспорі. Щодо стану, то ці варіанти неоднорідні й відмінні між собою за кількома показниками: по-перше, за діалектними витоками. Представники діаспори походять із різних регіонів, але, наприклад, в Америці переважно з досить вузької території південно-західних діалектів, тому й у своєму мовленні зберігають виразні риси цих говірок. Це стосується не тільки нащадків неписьменних селян, для яких діалект був єдиною формою спілкування, а й пізніших емігрантів.

По-друге, українська мовна картина в діаспорі позначена впливами середовища мов, в оточенні яких українці живуть і яка стала для них другою, а нерідко й першою мовою. Це відбувається і в словниковому складі, й у фонетиці та орфоєпії, особливо в ритмомелодійному малюнку речення навіть у людей, які добре володіють українською літературною мовою і з погляду стратифікації прагнуть до зразкового мовлення.

Такий складний мовний світ і мовна ситуація властиві не тільки українській МКС. У різних формах і варіантах складність мовного стану виявляється і в інших мовах — наприклад, російській, польській, німецькій, французькій, іспанській та ін., де існують загальна мова і територіальні варіанти.

Територіальні діалекти, як свідчить уже сама назва, мають локальну визначеність, із якою пов'язані й відмінності МКС, зумовлені різними географічними умовами, соціальними, культурно-історичними факторами, у тому числі особливостями виробничої діяльності. Ми вже говорили про наявність у МКС диференціації вітрів у мовленні рибалок (і не тільки рибалок) у західній частині українського Причорномор'я. Можна виявити відмінності в МКС українців, що мешкають у Карпатах (*плай* — «гірська стежка», *звір* — «провалля в горах» і т. ін.). МКС горян у Швейцарії спеціально досліджувались. МКС може бути цінним історичним свідченням, зокрема при розгляді давнього розселення предків певного народу. Наприклад, ряд дослідників вважає, що прабатьківщина слов'ян містилася в лісистій заболоченій місцевості, оскільки в МКС спільнослов'янської мови

багато слів, які диференційовано називають різного роду невеликі водойми, а також на підставі слів, що називають рослинний і тваринний світ, відомий древнім слов'янам: це рослини і тварини, поширені в Поліссі на території північної України, Білорусії, південно-західного регіону Росії, Польщі. Відсутність у спільнослов'янській мові назв для бука і граба дозволяє вилучити з території прабатьківщини слов'ян зону поширення цих рослин [Иванов 1965].

Регіональні МКС можуть мати відмінності не тільки в плані вираження (наявність — відсутність певних слів), а також у плані змісту (в значенні уже існуючих слів) та в особливостях реалій. Наприклад, слово *батько* в українській мові називає найближчого родича попереднього покоління чоловічої статі, а в болгарській — це право має значення «старший брат», слово *олово* в українській мові називає один метал, а в болгарській — інший (свинець) і т. ін. Слово *урода* в українській і російських мовах: при збереженні однакового звукового складу (плану вираження) і внутрішньої форми (пов'язаної етимологічно із словом *уродитися*), вони розвинули в кожній із мов протилежні значення: в українській мові це слово має значення «краса», а в російській — «потвора». Слово *юпка* в українській мові є історизмом, що називає верхній чоловічий і жіночий одяг (вид жупана), а в російській — нижню частину жіночого одягу. Відмінності в МКС містяться не тільки в звуковому складі і в лексичному значенні, а й у тих реаліях, які для мовця стоять за цими словами та їхнім значенням. І глиняна мазанка степової і лісостепової смуг, і дерев'яне житло лісової та гірської зон називають словом *хата*. У цьому випадку виявляється територіальна відмінність в особливостях будівлі. Однак такі відмінності можуть виявлятися і в історичному аспекті на різних часових зрізах: на місці мазаних хаток на Сході України та зчорнілих дерев'яних курних хат на Заході в повоєнні роки вибудовані цеглині кам'яниці, а називається вони тим же словом *хата*. Розвиток у такому випадку відбувається на рівні МКС при збереженні картини концептуальної.

Усе сказане підводить нас до думки, що МКС — явище значно складніше, ніж уявляється на перший погляд, воно структуроване не менш складно, ніж ККС. Якщо в ККС відбивається логічне структурування, то в МКС воно відбувається за багатьма параметрами в часі і в просторі, а також у різних стратах мови. При цьому елементи територіальних варіантів МКС можуть співіснувати в загальній МКС, деякі, доповнюючи один одного, диференціюють окремі фрагменти МКС, деякі залишаються в тому чи іншому варіанті мови.

Так, у загальній МКС української мови об'єдналися різні фрагменти МКС, що відбивають різні ландшафтні умови (ліс і полісся, степ, гори, море і т.д.), створюють широку мовну панораму світу завдяки об'єднанню в одній системі елементів різних територіальних МКС. Отже, об'єднання етнічних груп в один народ, їх території — в одну державу, їх діалектів — в одну мову приводить до розширення ККС і МКС шляхом гармонічного поєднання складових частин кількох МКС. При цьому спільна частина картин світу становить власне МКС мови, властивої всій території, де живе народ (у нашому випадку український), а місцеві відмінності залишаються на периферії цієї картини світу у вигляді елементів діалектних та екзотичних. Отже, у цьому разі спостерігаються ті ж явища, які ми бачили при розгляді запозичених фрагментів концептуальної й мовної картин світу.

Досі ми говорили про концептуальну й мовну картини світу, властиві цілому народові. Однак відомо, що народ складається з окремих людей і кожна людина — це цілий окремий світ, який хоч і тісно пов'язаний із членами мовного колективу, усе ж має своє інтелектуальне і мовне обличчя. Система знань людини становить її особисту ККС, а мовні засоби, якими ця людина користується для спілкування і вираження своєї ККС, становлять її індивідуальну МКС, яка розвивається, починаючи з перших кроків освоєння дитиною довкілля і мовного світу. Через те розрізняють МКС дитини і дорослої людини, картини, що розрізняються як обсягом мовних засобів, так і ступенем досконалості у володінні ними.

Мовна картина світу дорослих людей відрізняється кількістю номінативних одиниць, змістом їх значень, іншими мовними явищами, що виражають ККС. Індивідуальна МКС зумовлена як суспільними факторами — суспільний статус, освіта, ерудиція, рід діяльності тощо, так і індивідуальними фізичними (конституція, вік, стать) та психічними особливостями (психічний тип, темперамент, наявність — відсутність нахилу до художньо-естетичної діяльності та ін.).

Відомо, що людина навчається мови емпірично, поступово виробляючи власне уявлення про явища і засвоюючи шляхом зіставлення й узагальнення значення мовних одиниць, а також засвоюючи МКС. При цьому вона виробляє власне уявлення про світ (ККС) і власну МКС, яка відповідає досвіді цієї людини, умовам життя й особливостям її психічного складу, інтелектуальному розвитку й естетичним уподобанням. Індивідуальний мовний світ знаходить вираження в мовленні людини. Це дає підстави гадати, що існують не тільки мова як колективне надбання і мовлення як наслідок вико-

ристовування цієї мови, а ще й властива даній людині низка уявлень про світ мовних засобів, що відбивається в МКС індивідуума. На відміну від загальної МКС, яка відзначається більшою стабільністю, індивідуальна МКС лабільна. Вона перебуває у взаємодії з загальним ментальним мовно-концептуальним рівнем картини світу, збагачуючись за їхній рахунок у процесі розвитку духовного світу індивідуума, а зрештою через взаємодію індивідуальних КС і з загальнонародною МКС.

У багатстві мовного світу відбивається багатство думок та почуттів індивідуума: чим багатший інтелектуальний та емоційний світ людини, тим багатше і її мовна картина світу. У цьому відношенні рівні МКС — ментальний (домовний), концептуальний і власне лінгвальний — невід'ємно пов'язані, через що питання про формування МКС людини виступає як питання про її духовний світ.

На індивідуальні особливості мовного відображення світу звертав увагу В. Гумбольдт, який писав, що «фантазія і почуття викликають індивідуальні образи, що в них відбивається індивідуальний характер народу, і в цьому випадку, як це водиться в усіх індивідуальних явищах, багатоманітність форм, у якому виражається той самий зміст, може бути безкінечним» [Гумбольдт 1956: 84].

Відмінності в МКС людей різного освітнього й культурного рівня, різного роду діяльності, різної ерудиції лежать на поверхні. Однак вони існують і в людей, що належать до одного соціального й інтелектуального рівня, що особливо помітно в мові письменників. Для прикладу розглянемо окремі аспекти індивідуальної мовної картини світу на матеріалі художньої творчості письменників.

Творчість Г.С. Сковороди, його місце в розвитку української літературної мови була предметом наукового розгляду неодноразово, і наукові висновки цього питання неоднозначні: від визнання його мови староукраїнською до заперечення цієї тези і віднесення мови письменника до російської. Нас це питання цікавить з погляду, як в МКС Г.С. Сковороди відбивається його ККС, його знання про світ, ерудиція, особливості сприймання світу.

В основі мовного світу цього письменника, на нашу думку, лежить МКС українського народу, що знаходить вираження не стільки в уживанні української лексики і фразеології, скільки в художньому переосмисленні значення низки слів, в особливостях конотативних компонентів лексичних значень у душі традицій української МКС.

Мовний світ Г.С. Сковороди включає в себе традиції і досвід старослов'янської та староукраїнської літературної мови в уживанні лексики і в поезитці.

МКС цього письменника має широкий діапазон у часі й просторі, що видно з лексики, символіки, власних назв із стародавніх мов та сучасних йому західноєвропейських мов. Органічне включення таких елементів, їх повторюваність свідчать про те, що вони не нав'язані літературними зразками, а стали невід'ємною складовою частиною МКС письменника. Вони не тільки етикетки певних явищ античного чи європейського світу: за ними стоїть світ думок, внаслідок чого відбувається переосмислення, художнє перевтілення слова, пропущеного через думки і почуття письменника, світ ремінісценцій, які розгортають думку вглиб і вшир, дозволяють економно виразити об'ємні ідеї. Однак для людини з такою МКС необхідний співрозмовник, який володіє аналогічною МКС і може сприймати прочитане або почуте; без наявності такого співрозмовника МКС письменника виявиться безплідною. Згадані три складники — старокраїнський, старослов'янський, англійський — органічно поєдналися в МКС письменника й утворили те мовно-інтелектуальне явище, яке ми називаємо мовним світом Г.С. Сковороди.

На прикладі творчості Г.С. Сковороди ми розглянули вплив зовнішніх чинників на формування індивідуальної МКС. Однак, як ми вже зазначали, на індивідуальну мовну картину світу впливають і внутрішні властивості індивідуума, зокрема його психічний стан.

Генріх Гейне писав: «Платон і Аристотель! Це не тільки дві системи, але й типи двох відмінних людських натур, які, з незапам'ятних часів, одягнуті в різні строї, більш чи менш ворожі одна одній... Які б імена не виставляла історія, мовиться тільки про Платона і Аристотеля. Натури мрійливі, містичні, платонівські, із схованок своєї душі створюють християнські ідеї і відповідні їм символи. Натури практичні, що приводять усе в порядок, аристотелівські, створюють із цих ідей і символів міцну систему, догматику і культ» [Цит. за: Лотман 1996: 324]. У цих словах, можливо, надто категорично підкреслюється протиборство згаданих двох типів натур, але такі типи існують, про що неодноразово говорили різні мислителі, використовуючи для них різні назви.

Питання зв'язку мови, отже, і МКС із психічними процесами людини, своєрідності поетичного мовлення привертало увагу як дослідників, так і поетів, і в минулому. А. Белий свого часу проаналізував мовний ряд, пов'язаний із образом місяця у трьох російських поетів — Пушкіна, Тютчева і Баратинського — і виявив індивідуальні особливості в образній системі й у мовному, зокрема лексичному вираженні образів місяця. Однак висновок він робить на рівні

філології, а не психології: «Три образи: три місяця» [Белый 1983: 553], не торкаючись питання про психічні передумови сприймання поетичного вираження.

В останні десятиліття ми бачимо значні здобутки психолінгвістики, зокрема у виявленні асоціативних зв'язків явищ та їх назв у конкретній мові взагалі і в мові творів певного письменника зокрема, в дослідженні мовної особистості. Цю проблему ще в 20-ті ХХ ст. роки висуває В. В. Виноградов: «Проблема вивчення типів монологу в художній прозі перебувають у тісному зв'язку з питанням про прийоми «конструювання» художньо-мовної свідомості, образу того, хто говорить або пише, в літературній творчості» [Виноградов 1946: 92]. Однак і тут мовиться про своєрідність мови, хоч і в категоріях художнього мовлення і поезики.

Актуальним у мовознавстві останніх десятиліть є питання ідіостилію художника, а також питання мовної особистості,

Низку наукових праць присвячено питанням ідіостилію художника, а також мовної особистості, однак вони розглядають мову як прояв особистості, не торкаючись сутності останньої. Так, у монографії Ю. М. Караулова «Русский язык и языковая личность» розглядається кілька аспектів мовної особистості, однак вони пов'язані з мовною особистістю героїв творів, а не особистістю їхнього автора. Відсутній аналіз співвідношення мовного світу із психічним складом письменника і в кількох цікавих монографіях, присвячених творчості українських письменників — Олесея Гончара, Яра Славутича та ін. Проте в останні роки з'явилися дослідження про мовний світ письменника, одним із завдань яких є аналіз мовної картини поета в зв'язку з його психічними особливостями. Це праці Л. А. Лисиченко про зв'язок письменника і його психологічного типу, про мовний світ Агатангела Кримського, Володимира Самійленка, роботи Т. В. Скорбач, що містять порівняльний аналіз МКС Валер'яна Поліщука і Михайла Семенка, дисертація І. Є. Богданової про мовне вираження простору в поезії «харківських романтиків», О. Є. Єфименко аналізує концепт «степ» в українській МКС (у тому числі в мові письменників), дисертація Т. В. Ковальової аналізує кольористику українських поетів у зв'язку з їхніми психічними типами. Питання про співвідношення мовного світу і психічного світу письменника заслуговує на більшу увагу, бо в поетичному світі письменника відбивається вся складність МКС. До розв'язання цього питання створені й психологічні передумови в багатьох фундаментальних працях із психології, які дослідила і визначила

психічні властивості і риси, що характеризують особистість і виявляють психічні типи людей.

У формуванні МКС відбивається суспільно-політична і культурна традиція народу, на що спрямована увага представників етнокультурного напрямку. Мовна індивідуальність письменника, його мовна картина світу формується не тільки під впливом суспільно-політичних та культурно-історичних чинників, у ній, як уже зазначалось, активну роль відіграють індивідуально-психологічні фактори, традиція поетичного мовлення, ідейно-художня спрямованість особистості і т. ін. Ці чинники накладають виразний відбиток як на зміст, так і на мовну форму, у якій художник слова виражає своє бачення довкілля. Отже, серед явищ, які впливають на поетичну мовну картину світу письменника, важлива місце посідає його психічний склад і психічний тип. Попередні спостереження дають підстави гадати, що дуже перспективним є аналіз мови поетичних творів у співвіднесеності з психічним типом — екстравертивним чи інтровертивним — поета. Ми вже називали особливості цих двох типів, як їх бачать спеціалісти-психологи. Спробуємо визначити деякі мовні особливості поетичного мовлення, що залежать від психічного типу поета.

Якщо ми під цим кутом зору розглянемо згадані А. Белим особливості художнього і мовного вираження місяця у названих ним поетів (у Пушкіна луна «невидимка», «отуманена», «бледное пятно» і т. ін., у Тютчева місяць «магический», «облик товщий», «туманно-белый», «гений» неба), то в нас виникають підстави характеризувати автора слів першого ряду як екстраверта, а другого — як інтроверта. Це виявляється, на наш погляд, і в тому, що в Пушкіна луна рухлива, у Тютчева — статична. Підставою для цього є те, що Пушкін художньо зображує об'єкт, а Тютчев — своє відчуття від нього («магический», «гений» тощо).

В екстравертів у поетичній картині світу на першому місці об'єкт, який зображується або з приводу якого виражаються почуття, міркування тощо. Основна увага спрямована на явище, поет є тонким приймачем і трансформатором відповідних явищ, виразником думок і почуттів з приводу об'єктів: *«Яблук рум'янець і пахоші трав // Осені сипле бобровий рукав. // Крають плуги для нового засіву // Землю, від ран живоносних щасливу»* (М. Рильський); *«І підслухали зорі і трави, // І підслухали ріки й мости, // Як шептав тобі вітер ласкаво: // «Я такої не бачив, як ти...»* (В. Симоненко).

В уривку з твору М. Т. Рильського спокійна розповідь про споглядання картини природи, предметом зображення є сама ця природа.

У поезії В. А. Симоненка виражаються почуття самого поета з приводу предмета зображення — коханої.

Поетична мовна картина світу поета-інтроверта — всередині його на першому плані не об'єкт, не зовнішній світ, побачений зором художника, а світ внутрішній (почуття, настрої), що формується під впливом зовнішніх факторів: *«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе // добро і правдо віку. Через сто // зневір»* (В. Стус); *«Заливає душу, всю в сльозах, // Сто твоїх конань. Твоїх народжень... // Хто єси? // Живий чи мрець? Чи, може, // І живий, і мрець? І сам не сам?»* (В. Стус).

Виявляючи два психологічні типи поетів, ми не можемо в художньому відношенні дати перевагу жодному: є талановиті поети як з одним типом, так і з іншим, хоч їхній талант виявляється в різній спосіб. Одночасно слід визначити, що психологічний тип визначається за домінуючим спрямуванням у відношенні «суб'єкт — об'єкт», хоч в окремих випадках може спостерігатися підхід у екстраверта і, навпаки, екстравертивний у інтроверта. В. М. Топоров з приводу кореляції психічних особливостей письменника і його мовної картини світу пише, що автор буває «змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, що зберігають іще зв'язки із сферою біологічного...».

Відмінності психічного типу автора знаходять вираження не тільки в змісті, у способі відображення дійсності через об'єкт або через суб'єкт творчості, але має і кореляцію між психічними особливостями поета і особливостями мовної поетичної картини світу. Сьогодні ще важко говорити про якісь широкі узагальнення і висновки, оскільки проводиться тільки попередній пошук у цьому напрямку, але вже зрозуміло, що пошук цей має перспективи, бо дозволяє глянути на МКС поета не ізольовано в його творчості, а у взаємодії із психічним складом і з поетичною картиною світу, зумовленою цим складом.

Психічні відмінності авторів виявляються і в особливостях їхньої мовної картини світу. Так, у поетів-інтровертів велика питома вага слів, що виражають «світ душі» — назви почуттів, настроїв, емоціонального стану тощо. У кольоровій гамі поетів такого складу душі переважають кольори ахроматичні: адже внутрішній світ безбарвний. Наприклад, у В. С. Стуса: *«Як запалить тебе, багаття, // У чорний день? У чорну ніч? // ...І небо геть до чортиків прочорнене. // Як прохопитися чорнокриллям // Під сонцем божевільно-білим?»*.

Навіть назви хроматичних кольорів стоять поруч із словами *чорний, почорнілий, сивий, олив'яний* тощо: *«А корабель пливе в безмеж-
жя синє, // У чорний крп скуйовдженого неба... // Впивайся голубим,
зеленим, зельним // У білій стужі небо України. // А ти шукай — чер-
вону тінь калини // На чорних водах — тінь її шукай»*.

Ця залежність підтверджується й психофізіологічними досліджен-
нями останніх років, які виявили вплив певних кольорів на фізіологічні процеси: червоний підвищує тиснення крові, збуджує нервову систему, синій — знижує тиснення і пригнічує, жовтий і зелений є нейтральними. Тому, гадаємо, питання про колір у поезії і психічний склад поета ще чекає свого дослідника.

Другою помітною рисою поета-інтроверта є контрастність, що зумовлене такими психічними властивостями, як сильна ригідність сприймання, високий Д% за Роршахом, висока наполегливість, швидке створення умовних зв'язків тощо. Прикладом відповідних явищ може бути поезія В. С. Стуса. Його поетичні твори насичені антонімами, які виконують функцію зіставлення і протиставлення, широко використовується оксиморон: *«За роком рік росте твоя
тюрма, // За роком рік підмур'я в землю грузне. // Ти ждеш іще на-
родження для себе, // А смерть ввійшла у тебе вже давно»*.

Світ поета-інтроверта контрастний, тому в його поезії значне місце посідають виражені антонімами прийоми контрасту, антитези, оксиморона. Можна сказати, що інші поети теж уживають антоніми для створення антитези, однак в одних із них, як у В. С. Стуса, це виявляється у великій концентрації.

Значне місце в МКС поета-інтроверта посідають ряди синонімів та близькозначних слів. У таких рядах відбувається ніби нагнітання сили емоцій унаслідок складання смислів відповідних слів. Ця риса особливо властива поезії Т. Г. Шевченка і В. С. Стуса, де ми знаходимо складні ряди однорідних членів речення, близькозначних слів. Такі ряди допомагають авторові не тільки виразити в художніх образах свої почуття, а й до певної міри виявити психічну напругу: *«Чи людська
добрість — тільки доти добрість, // Поки без сил, без мужності, без
прав // Запомогти, зарадити, вступитись, // Стражденного в нещасті
прихистить»* (В. Стус); *«А Ти — відтята, свята, нежива, // відторгну-
та, чужа, сумна, ворожа, // Пройдисвітів береш до свого ложа, // аби
не гнула нас заброд божва»* (В. Стус); *«...за кражу, за війну, за кров...»* (Т. Шевченко); *«...розпнуть, розірвуть, розіпнуть...»* (Т. Шевченко).

Різні психологічні типи знаходять відображення й у різному змісті порівнянь та у різному напрямові метафоричного вживання слів,

у перевазі певних синтаксичних конструкцій. Однак усі ці аспекти детально проаналізувати дуже важко, адже це велика і складна проблема, дослідження якої має прагматичне значення: воно повинно привернути увагу до особливостей формування індивідуальної мовної картини в процесі навчання в залежності від внутрішніх властивостей особистості, що у свою чергу сприятиме формуванню духовного світу особистості.

Структура мовної картини світу

Мовна картина світу розглядається в системі «домовна картина світу», основною одиницею якої вважається *концепт, концептуальна картина*, основною одиницею якої є поняття, і *лінгвальна картина*, основним для якої є значення мовного знака. Нами висвітлюється взаємозв'язок цих трьох рівнів картини світу. МКС характеризується також із погляду динаміки й картини світу та її значення для формування інтелектуального світу людини і нації.

Процес розвитку мовознавства становить послідовну зміну концепцій і методів лінгвістичного дослідження. Тривалий час кожен новий етап починався із критики, а то й повного заперечення наукових позицій попередників (згадаймо хоч би тривалу критику молодограматизму). Однак кожен етап, кожен напрям у мовознавстві залишав неповторний слід в історії науки, що дало можливість, зрештою, виробити комплексний підхід до питання про сутність мови, про складність мови як явища. Це виявляється, зокрема, у зверненні до дослідження того феномена, який одержав назву «мовна картина» світу (МКС) [Рижский 1806: 50]. На відміну від попередників, що розглядали відношення мови та її взаємодію з іншими мовами, мови і її зв'язку з різними етапами свого власного розвитку, мови і людини, мови і її внутрішньої структури, мови і суспільства та ін., аналіз мови крізь призму мовної картини світу дозволяє поєднати ці відношення в системі «людина — світ — мова».

До питання гуманізації мовознавства зверталися дослідники вже з кінця XVIII — початку XIX ст. Так, професор Харківського університету І. С. Ризький у книзі «Введение в круг словесности» (1806) писав: «Як у рисах обличчя кожного не тільки народу, а й людини буває щось особливе й відмінне, так і в усякій мові є щось їй одній притаманне». У цій же праці він звертав увагу на своєрідність мов і «бачення світу», відбитого в мові різними народами. Відзначаючи, зокрема, своєрідність мотивації значення слів, учений зазначив, що

«один народ він [предмет — Л.Л.] вражає такою, інший — іншою якістю... Від цього походить, що поняття різних народів про ту саму річ бувають різні в розумінні: а) точності; б) узагальненості; в) своєї дії» [Рижский 1806: 51].

Однак ці ідеї найбільш повно виражені пізніше В. фон Гумбольдтом, який із цього приводу писав: «Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш глибокий вплив на чуттєве сприймання, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ — на характер взагалі, оскільки в цьому випадку справді сполучаються природа і людина, справді матеріальна речовина з духом, що її формує. У цій царині особливо чітко проступає національна своєрідність. Це пояснюється тим, — говорить В. Гумбольдт, — що людина, пізнаючи природу, наближається до неї і доволно виробляє свої внутрішні сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це знаходить своє відображення в мові, оскільки вона для слів утворює поняття» [Гумбольдт 1956: 68–86]. Ця ідея неодноразово піддавалась критиці в різних аспектах, однак вона плідно розвивалася наступними поколіннями мовознавців.

Як уже зазначалося, для мовної картини світу важливі три явища, тісно пов'язані між собою «людина — світ — мова», хоч із погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому людину як творця і носія мови, на третьому власне мову. Однак для характеристики мовної картини світу з антропоцентричного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Відповідно до такого розгляду для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини.

У мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну (ККС) і мовну (МКС). Першій як одиниці відповідають поняття, другій — значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині, як ми вже зазначали, важливим є іще третій складник — домовна картина світу, уявлення про світ, що на противагу поняттям (навіть «наївним») не мають мовного вираження, але є джерелом для нього. Цей аспект лежить на межі між лінгвістикою й психологією і як факт і фактор мовної картини світу особливо плідно розпрацьовується в останні роки, хоч психологи на нього звертали увагу віддавна. Так, Л. С. Виготський писав: «Відношення мислення й мови можна було б схематично позначити

двома перехресними колами, які показали б, що певна частина процесів мовлення і мислення збігається. Це так звана сфера «мовного мислення». Але це мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Є велика галузь мислення, яка не буде мати безпосереднього відношення до мовного мислення» [Выготский 1934: 95]. Тим самим визнається існування домовного мислення, в якому відбуваються складні психічні процеси, у результаті яких виникають узагальнені образи-поняття, що стають основою значення мовних одиниць — слів.

На те, що в основі значення слова як мовного явища можуть бути не тільки поняття, але й уявлення, звертав увагу ще О. О. Потебня. І справді, наші вербально не виражені (домовні) уявлення створюють широкі можливості для різноманітної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різноманітне членування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними (згадаймо хоч би відмінності мов різних морфологічних та синтаксичних типів). Отже, для структури мовної картини світу є важливим її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної (психічної), концептуальної (логічної), мовної — власне лінгвальної.

Ці три рівні парадигми, як уже мовилося, перебувають у тісній взаємодії і впливають один на одного, на що звертав увагу ще В. фон Гумбольдт, відзначаючи, що мова не тільки відбиває і виражає дух народу, а й впливає на його формування. Трьом рівням відповідають і три наукових терміни: концепт як домовне уявлення про явище, який супроводжується в свідомості численними ознаками й асоціаціями, поняття як мовно-логічна одиниця, що є наслідком узагальнення найсуттєвіших із погляду мовця рис концепту, що супроводжується мовним вираженням, і значення слова, яке містить поняттєву основу й ускладнюється ознаками (значимісний ореол), пов'язаними у свідомості носіїв мови з цим концептом та з внутрішньомовними зв'язками. Термін концепт по-різному характеризується дослідниками: інколи його ототожнюють із поняттям як основою лексичного значення, інколи — як «основна ланка в ментальному світі людини» [Степанов 1997: 40]. Виникає питання, з якими мовними явищами співвідноситься концепт. Інколи його співвідносять із словом, інколи (Д. С. Лихачов) не із словом, а із значенням, яке є, на думку вченого, «своєрідним алгебраїчним вираженням значення», яке людина «просто не встигає, а, інколи не може, а інколи по-своєму інтерпретує його» [Лихачев 1993: 9]. Однак нам уявляється, що в цьому разі вчений схарактеризував саме концепт як психоментальну під-

основу значення, а не само значення. Через таку складність «значення» концепту він і виражається в мові не стільки окремим значенням слова, скільки певним лексико-семантичним мікрополем. Це підтверджують і психолінгвістичні експерименти, що проводились на кафедрі української мови ХНПУ імені Г.С. Сковороди і доводили, що різні носії мови, крім мінімуму інваріантних ознак лексичного значення, додають і чимало додаткових — індивідуальних і групових ознак.

Питання про взаємодію мовної і домовної (психоментальної) картини світу має велике не тільки теоретичне, але й практичне значення. Домовний рівень знання може збагачуватися не тільки за рахунок безпосереднього спостереження, а й за рахунок знань, здобутих за допомогою мовних засобів. Ці знання не сприймаються безпосередньо з дійсності та мають численні особистісні й суспільні асоціації, пов'язані з особливостями розуміння тексту. Вони є більш узагальненими, бо сама мова вже узагальнює. Однак здобуті таким шляхом знання все ж у свідомості асоціюються з якимись ознаками й уявленнями, що в нас існують на домовному рівні. Ми, наприклад, ніколи не бачили баобаба, хіба що на малюнку, але у нас складається про нього уявлення як про рослину дуже велику, громіздку, незугарну, і слово набуває для нас відповідних до цього конотацій, що може відбиватися і в художньому тексті. Це означає, що навіть знання, здобуті, здавалось би, суто логічним шляхом через книгу, пробуджуючи уяву, асоціюються з певними образами на домовному рівні. Таким чином домовне мислення є не тільки джерелом для створення МКС, але і само збагачується за рахунок явищ мовної картини.

Результати домовної розумової діяльності в МКС передаються, насамперед, певними значеннями слова, у свою чергу в процесі мовлення значення можуть зазнавати змін, що впливають і на наші попередні домовні уявлення, і на зміст понять, що є основою лексичного значення, тому зміни в лексичній системі на рівні МКС можуть приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак у домовних уявленнях.

Наприклад, часте вживання слова в певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, і фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу й переходить навіть у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями. Сьогодні під впливом нового досвіду, що включився і в нашу свідомість, і в нашу мову, чимало (переважно) міських мешканців, коли чують слово

зілля, не згадують те різнотрав'я, що зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби, бо саме в такому значенні щоденно чують на телебаченні ці слова саме з таким значенням. Подібної деформації зазнало і значення слова *голубий*. Значна частотність уживання подібних слів фактично є рекламою таких явищ, що особливо небезпечно для молоді, яка швидко переймає все «нове» і намагається досвідно перевірити значення і сутність подібного. Під впливом американізму «займатися любов'ю» втратило семи, пов'язані з духовним єднанням людей, а на перше місце вийшла ознака біологічної сутності, внаслідок чого слово *любов* у щоденному вжитку для багатьох стало дорівнювати значенню слова *секс*. А це в свою чергу закріплюється в свідомості як домінантна ознака і негативно впливає і на ціннісні настанови особистості, і на таку важливу власне людську сферу життя, якою є сім'я. Під впливом зовнішніх факторів, що закріплюються мовою, руйнуються духовні традиції і ментальність у ставленні до стосунків між чоловіком і жінкою.

Збільшення або зменшення частотності вживання певних слів вносить, а не тільки фіксує наявність або відсутність певних явищ. Особливо це стосується слів, що називають абстрактні явища, що характеризують зовнішні риси і внутрішні властивості людини. Так, основною ознакою (позитивною) жінки стала «сексуальність» і «еротичність» (до речі, це пов'язано з деформацією слова *любов*). Тому при характеристиці жіночої вроди і внутрішнього світу рідко вживаються слова *красива, вродлива, горда, розумна, добра (або зла), шляхетна (або брутальна), лагідна, ніжна, дбайлива* і можна наводити незамкнений ряд ознак. Якось на телебаченні в передачі «Хочу і буду» мовилось про стюардес. Ведуча програми (вродлива жінка) кілька десятків раз ужила слова «сексуальна» і «еротична» і майже жодного не звернулась до лексики, що виражає естетичні й морально-етичні характеристики. Тим самим у свідомість молоді (а подекуди й не надто обтяжених інтелектом літніх людей) закладається суто біологічне ставлення до жінки і порушуються зв'язки з тією низкою ознак і асоціацій у концептуальній картині, які створювалися в людському суспільстві протягом усього розвитку цивілізації.

Часом висловлюється думка, що мовна картина світу не змінюється. Про незмінність МКС можна говорити в тому сенсі, що в кожній мові зберігаються елементи «архаїчної» картини світу, тобто відбиваються уявлення, які існували в час творення певного слова чи блоку слів. У МКС відбувається переінтеграція значень, крім

того, поруч із цими старими елементами ми маємо велике сузір'я слів, які відбивають сучасне уявлення про світ.

Невипадково розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства і архаїчну, причому архаїчність ця може зумовлюватися й динамічними процесами в суспільстві і в свідомості за порівняно невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття. Справді, упродовж тисячоліть ККС змінювалася дуже повільно, відповідно повільні зміни відбувалися і в МКС. За останні ж два-три століття у зв'язку з розвитком суспільства відбулися значні зміни в картині світу домовній і концептуальній, що шукало собі вираження і в мовній картині світу, насамперед у її літературному вираженні.

У процесі розвитку ККС спостерігається певне відставання загальної МКС, а відповідні концепти можуть мати вираження у вузькій сфері функціонування мови (наприклад, у певній термінологічній системі) і тільки з часом поступово вливатися в загальномовну картину світу. При цьому загальномовна картина може відбивати відповідні концепти більш спрощено в семантичному плані, ніж у терміносистемі. Так, для рядового носія мови слово *ревматизм* позначає цілу низку хвороб, пов'язаних із болями в суглобах, а ніяк не те, що відповідає цьому термінові в медицині.

За певних культурно-історичних і суспільно-політичних умов може виникати розбіжність між прогресивною концептуальною картиною світу й архаїчною мовною. Таке явище спостерігалось, наприклад, в українській мові XIX — початку XX ст., коли для відтворення тогочасної концептуальної картини використовувалася на Лівобережжі російська, а на Правобережжі польська мови, і переймалась відповідна їм картина світу, українська мова вважалася здатною виражати тільки архаїчну ККС, що відбивала сприймання світу неписьменним селянином або міщанином, у яких і виробництво, і побут були законсервовані упродовж століть. Із цього погляду і дискусії з приводу шляхів розвитку української літературної мови набувають більш широкого і глибокого значення: об'єктивно це була дискусія про шляхи інтелектуального розвитку народу: чи йому законсервуватися як етнічна група архаїчного типу, чи входить в сучасний світ у всеозброєнні мови, що здатна виражати новочасну ККС і містить відповідну МКС. Так, М. І. Костомаров, з одного боку, вітає літературу й видання українською мовою, а з іншого, вважає виправданим, що українська мова є тільки «надбанням простонароддя, хоч незначного, а все-таки такого, що перебуває на досить низькому стані розвитку» [Костомаров 1903: 16–17]. На-

віль Панас Мирний у листі до М. М. Коцюбинського, який пропонував видати збірку творів із життя інтелігенції, писав: «Чи варто нам за це діло братися, тягти нашу досить живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, тільки «описательно...?» Мені здається, що не варто» [Мирний 1971: 499]. У 20-х роках ХХ ст. ця дискусія продовжилась, у ній М. Хвильовий обстоював розвиток української літератури і літературної української мови у відповідності з сучасним йому світом.

Дещо з інших міркувань і в інший спосіб спроба змінити вектор української мовної картини світу від сьогодення до архаїчного її стану спостерігається й зараз, коли під приводом «повернення до джерел» (нерідко таких, які мають локальне значення) фактично змінюють сучасний світогляд на архаїчний і сучасну українську мовну картину світу на архаїчну. Звичайно, джерела треба знати, вивчати і шанувати, але все це робити в такий спосіб, щоб не підмінити МКС ХХІ століття картиною світу ХVІ, а то й ІХ–Х ст.

Отже, ми бачимо, що питання про мовну картину світу і її зв'язок із духовним життям людини на домовному, логіко-концептуальному рівнях має не тільки велике теоретичне лінгвістичне значення, а є також питанням про ментальність сучасного українця й інтелектуальний та морально-етичний розвиток нації.

Рівні мовної картини світу та їхня взаємодія

Із поверненням у лінгвістику антропологічного підходу до явищ мови виникає розуміння мови не тільки як системи знаків для вираження знань, зв'язків логічного й мовного в цій системі, але створюється уявлення про мову як віртуальну картину світу, що виражає зв'язки людини з позамовною дійсністю і є засобом спілкування між людьми.

Як і завжди буває при становленні нової парадигми в історії тієї чи іншої науки, виникають нові поняття й уявлення, які по-різному тлумачаться дослідниками, іноді одним ученим на різних етапах його діяльності. Виникають нові аспекти дослідження об'єкта. Це повною мірою стосується і поняття мовної картини світу та пов'язаних із нею термінами, що мають неоднозначні дефініції. Це можна віднести й до самого поняття мовної картини світу, якому даються різні визначення. Однак в основі усіх їх розуміють МКС як систему мовних засобів вираження знань про позамовний світ.

Одним із важливих аспектів вивчення МКС є дослідження різних її рівнів. Сучасне мовознавство знову звертає свої погляди

на ті питання, які були накреслені в науці про мову якоюсь мірою з часів античності, але більш впевненими стали з кінця XVIII ст., значно сприяв розвиток таких літературних явищ, як сентименталізм і романтизм, у центрі уваги яких ставилася людина та її внутрішній світ — почуття, настрої, прагнення, ідеали та ін. Виникнення порівняльно-історичного мовознавства, що базувалося на порівнянні, насамперед, фонетичних і граматичних явищ, хоч і постулювало принцип вивчення історії мови у зв'язку з історією народу, однак поступово перетворилося на суто граматичну класифікаційну систему, у чому немалу роль відіграв і вплив поширення класифікаційно-таксономічних методів у природничих науках. В останній третині XIX ст. із розвитком психології ідеї і методи цієї науки проникають і в мовознавство (Г. Штейнталь, О. О. Потебня, В. Вундт, Г. Шухардт та ін.) і залучають вивчення мови вже не тільки граматичні, фонетичні її сторони, мови, але й мисленнєві процеси, пов'язані з використанням і формуванням мови. Але особливий прорив психології у мовознавство стався всередині 50-х років XX ст., коли заявила про себе як про напрямок психолінгвістика, що, можливо, було реакцією на поширення соціолінгвістичних і структуралістичних напрямів у науці про мову. У роботах першого з названих аспектів людина як індивідуум була заступлена соціальною групою (мовним колективом), що є визначальною в становленні й розвитку мови, у другому — мовна структура розглядається з більшим чи меншим ступенем абстрагування не тільки від ментального світу людини, а й від мовної матерії. Осціалогічний і структурований напрямів відіграли важливу роль у розвитку науки про мову, зокрема її зв'язків із суспільством, ролі останнього в становленні розвитку мови як засобу спілкування. Структуралізм дозволив глибоко й докладніше розглянути структурні особливості людської мови взагалі й кожної мови зокрема. У надрах цих напрямів, а подекуди всупереч їм формувалися різні підходи, пов'язані з вивченням мови у зв'язку не тільки з суспільством, а й окремою мовною особистістю з її ментальністю, з її психічними особливостями, з культурою, зокрема міфологією, й літературною творчістю.

Цей період у розвитку мовознавства відзначається тим, що мова розглядається не тільки як система, але як певна картина світу. Таке розуміння мови поставило цілу низку завдань щодо вивчення природи і сутності МКС, її структури, шляхів формування та ін. Актуальними стають положення В. В. Виноградова про те, що в дослідженні поетичного мовлення «поєднуються та змішуються завдання і методи

історико-філологічні з філософсько-естетичними, літературознавчі з лінгвістичними» [Виноградов 1963: 92]. Учений цією тезою привертає увагу вчених до класичної лінгвістичної традиції, у межах якої філологія розглядалася як синкретична наука, що органічно поєднувала завдання, які пізніше стали предметом різних наук.

Однією з особливостей вивчення психологічного аспекту мови досі було намагання відокремити психологічний аспект від мовознавства, що він не входить у проблематику мови. Однак розвиток мовознавства й суміжних наук виявив необхідність зважати й на перехідні явища між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією, мовознавством та ін. суміжними науками. Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час відбувалося на рівні зв'язку мови і свідомості, не торкаючись мовних знань, якщо розглядалися як об'єкт дослідження лише психології. Із розвитком антропоцентричних підходів питання домовного світу людини включаються і в коло проблем.

Одним із важливих питань, пов'язаних із сутністю мовної картини світу, є питання про її структуру.

Названі складові МКС являють собою, з погляду носіїв мови, складне цілісне явище, яке центрується саме мовними засобами, адже мовні одиниці виступають знаками явищ позамовного світу, через зв'язок із поняттями, стають основою лексичних значень, які хоч і є представниками певних понять, ускладнюються численними асоціативними зв'язками і створеними на базі останніх ознаками. Такі асоціативні зв'язки й ознаки є продуктом мислительної й психоемоційної діяльності людини — носія мови.

Уся ця складна система становить те явище, яке ми називаємо мовною картиною світу.

Із погляду розвитку МКС можна говорити про розвиток кожного з трьох рівнів. Розвиток і збагачення домовної картини відбувається шляхом збагачення або шляхом поглиблення. Збагачення домовної картини світу відбувається через збільшення кількості об'єктів, що входять у наш світ: людина через досвід відкриває для себе нові предмети і явища — нові ландшафти та їхні деталі, нові рослини, нові тварини, знайомиться з до того не знайомими їй людьми і їхніми культурами та ін. Якщо говорити про українську МКС, то ми помітили, як у літературну мову ХІХ ст. входять назви нових предметів і явищ. Уже в творах поетів-романтиків І половини ХІХ ст. ми бачимо слово *пустеля* (І. І. Срезневський) і назви її ознак, хоч і досить загально й абстрактно. У другій половині ХІХ ст. в українську мовну

картину входять не тільки пустеля, а й інші екзотичні куточки світу. У ХХ ст. мовна картина світу розширюється за рахунок простору верху, коли завдяки візуальним приладам, а також розрахункам фізиків і астрономів, у поле зору входять усе нові космічні тіла та явища.

Поглиблення МКС відбувається шляхом здобування нових знань про вже відомі об'єкти. При цьому всесвіт — це вже не просто безмежний простір, але певним чином структурований, у якому все перебуває у зв'язку. І сонце — вже не єдине небесне світило такого типу, а має відповідні тіла в інших «сонячних» системах.

Не словникові холоди

Один із найважливіших феноменів, пов'язаних із homo sapiens, як відомо, є мова, з якою корелює свідомість.

Цей феномен віддавна привертає увагу мислячої людини і є невичерпним джерелом пізнання. Складність мови як явища, її позиція в системі цінностей людини, багатоманітні зв'язки людини зі світом, які виражаються через мову і в мові зумовлюють те, що на різних етапах розвитку наукового пізнання, у різних наукових традиціях дослідники зверталися до тих чи тих сторін цього явища, характеризували окремі його складники й аспекти.

Тільки впродовж останніх двох століть змінилося кілька наукових напрямів, пов'язаних із вивченням мови. Ці напрями відрізнялися матеріалом (писемна чи усна форма мови), розумінням її сутності (мова — засіб вираження думок, мова — індивідуальна психічна функція людини, мова — суспільне явище, мова — творчість, мова — природна властивість людини та ін.), її функції (комунікативна, експресивна, естетична, біологічна) та ін. Відрізнялися напрями й спрямованістю на конкретні складники мови — граматику, фонетику, семасіологію тощо. Проте з кінця XVIII ст. у філології виникають і загальнотеоретичні положення, за яких мова виступає як цілісне явище, пов'язане з народом, етносом, який є творцем і носієм мови. Цей мотив звучав уже в працях Й.—Г. Гердера (1744—1803); у праці Шлегеля «Про мову і мудрість індійців», І.Ф. Тимківського ще на початку XIX ст. Однак найповніше ідея зв'язку історії мови з історією народу, і, що особливо важливо, впливу мови на духовний світ народу сформульована у В. Гумбольдта [Гумбольдт 1956]. Учений сформулював наукові ідеї, які на його час уже «висіли в повітрі», вони були схвально сприйняті, але потребували численних конкретних досліджень, формулювання і розв'язання нових ідей і завдань, які переважно становили питання,

пов'язані з окремими сторонами мови. Загальнотеоретичні положення мали на той час характер гіпотез. Якими б своєрідними не були ті чи інші науки, що поступово вичленовувались із загального процесу пізнання, вони є частиною цього процесу і зберігають між собою методологічні зв'язки, що виявляється і в завданнях, які ставляться перед наукою, і в методах дослідження, які значною мірою універсальні. Мовознавство не становить винятку і розвивалося із розвитком інших наук: відкриття в, здавалось би, віддаленій галузі знання справляє вплив і на мовознавство. Під впливом гегельянської філософії в мовознавстві першої пол. XIX ст. панував логіцистичний підхід до явищ мови (що підтримувалось іще античною науковою традицією), відкриття в галузі природничих наук (теорії К. Ліннея, Ч. Дарвіна) принесли в мовознавство ідеї натуралістичної школи, великий вплив на розвиток мовознавства свого часу справив і досі справляє досвід психології, з яким пов'язані й деякі сучасні напрями, зокрема антропоцентричні, погляди на мову, розуміння мови як картини світу.

Представники кожного нового напрямку починали свою діяльність із критики попередніх теорій, визначаючи при цьому нові завдання. Так було з критикою раннього компаративізму, «натуралізму Августа Шлейхера» молодограматиками, так сталося із самими молодограматиками, теорію яких із різних позицій піддавали критиці представники і соціологічного психологізму, і школи «Слово і річ», і К. Фослер із його естетизмом, й італійська школа неолінгвістики критикували своїми теоріями молодограматиків, і структуралісти, і представники різних напрямів соціологізму. При цьому спостерігалися намагання спростувати ідеї попередників. Але при всій багатоманітності підходів кожна з наукових шкіл, кожен із напрямів залишали в науці важливий слід, кожен мав свою правду стосовно того питання, яке обирали для дослідження. Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути на мову як цілісне явище, наші сучасники — природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які не мали гадки. Низка положень і здогадів про мову, які висловлювалися в давні часи (як теорія звуконаслідування або теорія вигуків у походженні мови) знаходять собі підтвердження в біології. Уже сам перелік мовних зв'язків свідчить про складність і глибину мови, яку ми сприймаємо як дар і якою користуємося недбало, як заманеться. А тим часом вона може нам за це помститися.

Свідченням цього є аналіз мови як картини світу і рівнів цієї картини. У лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний

превербальний рівень мовної картини світу, у якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логіко-ментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень — рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень. Кожному рівню відповідає певна одиниця: на психоментальному превербальному рівні (рівні уявлень) основною одиницею є концепт (у цьому питанні відсутня термінологічна однастайність; концептуальному рівню — рівню знань (різного ступеня глибини й достовірності) про світ відповідною одиницею є поняття, на лінгвальному рівні виступає одиниця — значення. Базові одиниці кожного рівня можуть складатися із дрібних одиниць — ознак. Для концепту такими є фрейми — окремі ознаки і зв'язки концепту, для поняття — суттєві ознаки, для лінгвального значення — семантичні компоненти та їхні семи. Психоментальний превербальний рівень становить собою передумову і базу для двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом.

На відмінність превербального рівня і власне лінгвальних (хоч і в іншій термінології) вказував академік І. П. Павлов, відзначивши існування в людини першої (превербальний світ уявлень) і другої (мова) сигнальних систем. Перша є спільною для людини і тварини, друга — явище власне людське й характерна риса *homo sapiens*.

Розвиток науки про мову й суміжні з нею науки виявив необхідність зважати й на перехідні та взаємно пов'язані явища між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією і навіть мовознавством і генетикою (останнє продуктивно вивчається в біології). Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалось як зв'язок мови і свідомості, не торкаючись домовних уявлень, на яких ґрунтується і семантика мови, вивчення яких вважалося прерогативою психології). Із розвитком антропоцентричного підходу до мови питання про домовні уявлення людини (першу сигнальну систему) органічно вписуються в систему знань про МКС.

Звичайно шлях формування мовної системи і МКС починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, концептів) через рівень концептуальний (рівень первісних понять) до рівня власне лінгвального (мовних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки з превербальних уявлень, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного

мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова *дерево* первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) *дерево*, яке в лексичній системі набуває різних ознак і зв'язків, що створюють лексичне значення слова *дерево*. У процесі розвитку свідомості й мови слово *дерево* використовується для явищ, не пов'язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо, і для наочності використовуємо слово *дерево*, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як *родовідне дерево*, *світове дерево* та ін. Тим самим замикається коло: ментальний (превербальний) рівень — концептуальний (логічний) рівень — власне мовний рівень (рівень мовних значень) — ментальний рівень (його збагачення з допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів).

І в психології, і в логіці, і в лінгвістиці, як правило, розглядають один вектор розвитку мовної семантики — від конкретного споглядання й уявлення до узагальнення в понятті, і, зрештою, до конкретного мовного значення, яке містить окремі ознаки попередніх рівнів плюс ті, що виникають уже в мовній системі, у взаємодії з іншими словами і мовними одиницями з їхніми значеннями. При цьому уявлення як явище психічне є фантомним відбитком у свідомості людини образів сприйнятих раніше предметів, явищ, фактів. Поняття ж розглядаються як узагальнене знання про ці групи предметів, об'єднаних за однорідністю суттєвих їхніх ознак. Поняття, на думку психологів, не має чуттєво-наочної форми, а існує тільки в слові [Степанов 1997]. Між уявленнями й поняттями як явищами різних рівнів МКС, з одного боку, немає чіткої межі, бо на основі ознак перших формується поняття, а з іншого боку, існує суттєва відмінність, яка, з погляду логіки, полягає «насамперед у тому, що перше є наочним відтворенням у свідомості з тим чи іншим ступенем виразності живого, чуттєвого споглядання предметів, тоді як поняття — це узагальнене відбиття в думці окремих зв'язків і відношень між предметами та їхніми властивостями» [Лихачев 1993: 3].

Однак нас у цьому разі цікавить питання про мовну картину світу не стільки як про засіб вираження знань від об'єктивного світу, скільки питання про неї як про засіб вираження духовності, пізнання духовного світу людини, тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, знання про такі явища виникають

у результаті складних психо- і логіко-ментальних процесів, у яких мова виступає знаряддям об'єктивації духовного світу. На цей аспект звертали увагу ще дослідники XIX ст. Так, О.О. Потебня писав: «Можна залишатися на заспокійливій думці, що наше власне світоспоглядання є правильним відбитком з дійсного світу, але ж не можна нам не бачити, що саме в свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ поставав таким, а не іншим» [Потебня 1958: 111]. Із зворотного зв'язку між власне мовним і ментальним рівнем МКС, із того, що знання, здобуті не просто безпосереднім спогляданням, сприйманням органами чуття, а шляхом формування й освоєння духовних цінностей логічним шляхом за допомогою мови, впливає велика вага мови у формуванні духовного світу людини (про що багато говорено, і що наче не викликає сумнівів). Однак із цього впливає й другий висновок, про який ми, напевне, здогадуємось, але не надаємо цьому окремої уваги: якщо мова відіграє таку велику роль, то вона і ментальність та духовний світ людини перебувають у прямій взаємній залежності: усякі зміни ментальності ведуть до змін у МКС, а зміни у мові закономірно викликають адекватні зміни в менталітеті.

Цей процес, наприклад, особливо помітний з кінця XIX ст. у зв'язку з винаходами й відкриттями в галузі матеріальної культури: поява нових технічних пристроїв і приладів (радіо, телефон), нових засобів пересування у просторі (на землі — автомобіль, мотоцикл, автобус і багато інших; у повітрі — літак, парашут, вертоліт, або гвинтокрил та гелікоптер, аеродром, ракета, космодром), із застосуванням нової техніки в ЗМІ і т.д., що поклало до життя значні нові шари лексики на лінгвальному рівні.

В останні роки цей процес поширюється і на ту частину МКС, що пов'язана зі сферою духовного життя людини: відбуваються складні переміщення, переінтеграція стильових шарів лексики у відповідності з формуванням або переформуванням розуміння прекрасного і потворного, негативного в житті. Так, протягом XIX та XX ст. в українській літературній мові відбувалося своєрідне очищення від усього грубого, буденного, натомість формувалася шар естетично позитивної, часом умовно поетичної лексики в літературі.

У наші дні відбувається протилежне явище — лексика згрубіла, просторічна, яку так старанно оминали представники класичного красного письменства, пересувається в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у сферу поетичного; не менш великі шари лексики, що виражають духовний світ людини (те, що при-

йшло в нашу картину світу через мову і досягнуто людиною через неї) поступово звужують сферу вжитку і частотність свого функціонування, все рідше трапляються у спілкуванні, тим самим збіднюючи й індивідуальну, й колективну МКС. Унаслідок цього деформується мовна картина світу за рахунок переінтеграції лексичних шарів, а те, що стає домінуючим у МКС, стає домінуючим і в ментальності, і в духовному житті народу, і, навпаки, те, що згортає своє функціонування в лексичній системі на рівні МКС можуть приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак в домовних уявленнях.

У взаємодії рівнів МКС відбиваються етапи діалектичного шляху пізнання: від безпосереднього спостереження (пізнання концептів і їхніх ознак на домовному рівні) до узагальнення (на рівні концептуальному), до мовної практики. Мовна практика дає нові об'єкти безпосереднього спостереження, уявлення і далі до нових узагальнень і мовної практики.

Загальна та мовна картини світу

У сучасному мовознавстві плідно досліджується проблема мовної картини світу (МКС), під якою розуміють форми мовного вираження людських знань про світ, знань, що складають концептуальну картину світу (ККС). Ці дві картини світу являють собою не дзеркальне відображення дійсності, а певну інтерпретацію її, на що звертали увагу дослідники. Ця інтерпретація в ККС і в МКС відбувається в різних формах, унаслідок чого ці дві картини не можуть збігатися. Не збігаються і картини світу, виражені різними мовами, оскільки будь-яка інтерпретація має на увазі певну специфіку в різних індивідуумів і мовних колективів.

При вивченні МКС вона характеризується як щось єдине й однорідне для кожного визначеного етносу як носія мови. Однак найближчий розгляд питання приводить до висновку, що в такій розумінні МКС є абстракцією й певною мірою умовністю. Мова являє собою складне явище, диференційоване в часі й у просторі. На кожному етапі розвитку мова перебуває у відповідному стані, під яким мають на увазі сукупність усіх видів варіативності мови як таких, що мають функціональне навантаження, так і таких, котрі його не мають.

Сучасний стан, наприклад, російської й української мов полягає в наявності системи функціональних стилів, різних форм існування (національна мова в усній і письмовій формах, територіальні

діалекти, стратні варіанти національної мови, варіанти в діаспорі, соціальні діалекти). Кожна зі складових частин мовного стану має розходження не тільки власне мовні, зв'язані з системою мови, але й такі, котрі виражають різне «бачення» світу мовними колективами і різне їхнє відображення у мові. При цьому «бачення» полягає не в тому, що кожен народ по-своєму бачить явища, скільки в тому, що він для знакового закріплення явища в мові обирає інші ознаки, чим в інших мовах, чи навпаки, одна ознака може бути основою значення для іншого явища чи предмета. Розходження полягають також у тому, що традиційно називається різним мовним членуванням світу.

Діалектні варіанти мови відрізняються своєрідністю МКС, обумовлену різними факторами: географічне середовище, культурно-історичні традиції, виробничі і побутові умови і т. д. Так, МКС відмінна у російських північних поморів, життя і діяльність яких здавна тісно зв'язана з морем і морським промислом, із природними і кліматичними умовами російської Півночі, і у носіїв середньовеликоруського і південновеликоруського діалектів. Свої відмінності в МКС існують у новгородців і псковитян, відмінності, зв'язані з культурними традиціями. Навіть такий поверхневий огляд дає підставу думати, що в надрах сучасного росіянина, як і носіїв інших мов з діалектним членуванням, можна виділити на архаїчному рівні не одну МКС, які незважаючи на бурхливі інтеграційні процеси останнього сторіччя, зберігають певні відмінності не тільки в структурних особливостях, але і на рівні МКС.

У процесі інтеграції діалектів відбувається взаємодія їхніх МКС, при цьому зберігається загальний фонд, успадкований від загальнослов'янського періоду, від діалектів переймаються найменування реалій, які актуальні для всього населення, якщо вони входять у загальнонародний побут, МКС усіх діалектів збагачується мовними фактами, що виражають реалії швидкоплинного життя. Таким чином, виникає та розвивається єдина МКС для всього народу, а паралельно з нею існують і архаїчні діалектні МКС, котрі, якщо включаються в загальномовну картину, то тільки на периферію як діалектизми. Такі найменування використовуються в текстах сучасної літературної мови як засіб вираження місцевого або історичного колориту, індивідуалізації мови персонажів.

Коли говорять про уніфікацію діалектів, звичайно справедливо підкреслюють роль школи, літератури, преси, радіо, телебачення в цьому процесі. У результаті підвищення освітнього рівня тієї

частини народу, яка не втратила своїх зв'язків з певним діалектним середовищем, виникає той стан, який називають диглосією, а кажучи простіше, літературно-діалектна двомовність. При цьому носії мови у виробничій сфері, у сфері культури користуються літературною формою національної мови, а в побуті звертаються до діалектних форм мови. Диглоси є тією ланкою, завдяки якій МКС діалектна збагачується досягненнями загальнонаціональної КС, а остання може абсорбувати необхідні елементи картини світу діалектної.

Крім МКС діалектної, відмінності якої зумовлені культурно-історичними в широкому сенсі слова і географічними умовами формування, можна виділити ще МКС соціальні чи професійні, що відрізняються від картини світу, властивої всім носіям мови чи діалекту тим, що в ній може бути більш розвинений фрагмент, що має особливе значення для певного професійного чи соціального колективу. У МКС такого колективу більш розвинута система найменувань явищ, які для рядового носія мови є малоактуальними і в його МКС можуть бути зовсім не представлені або присутніми в узагальненому вигляді. Наприклад, у професійної МКС виробничі процеси, інструменти, апарати і т. ін. характеризуються дуже детально, а для рядового мовця все це несуттєво: для людини, зв'язаної з виробництвом телевізорів, сам об'єкт виробництва — це цілий світ, із системою найменувань складових частин, деталей, зв'язків, функцій, що забезпечуються деталями, види телевізорів за різними параметрами, численні найменування предметів і процесів, зв'язаних із виробництвом цього складного апарата, а для того, хто дивиться телевізор, досить кількох слів. У МКС рибалок велике місце займають вітер і його види (за напрямком, силою, вологістю і т. д.), найменування *човнів і кораблів, снастей, предметів лову* поза родами і видами, за віком, розмірам і іншим якісними оцінками, світ живої природи в морі або водоймі і т. ін., продукти переробки дарів моря і т. д. А що знаємо і уміємо виразити в мові ми? Зі сказаного видно, що професійна МКС може бути у визначеній сфері більш багатою, ніж в інших носіїв цієї мови, хоча у всьому іншому вона є загальною для всіх. Між професійними і загальнонародною МКС відбувається взаємодія, як і у випадку з діалектними КС: професійні (у тому числі термінологічні) мовні одиниці переходять у розряд загальноновживаних і збагачують загальну МКС, а загальномовні можуть включатися в професійну КС. При цьому відбуваються складні семантичні процеси і перетворення мовних одиниць: слова чи словосполучення, що виражають професійну МКС, при переході

в загальномовну втрачають частину значенневих елементів і здобувають більш загальне нетермінологічне значення. Наприклад, слово *ревматизм* у медичній термінології є найменуванням захворювання, що має в дефініції цілу низку ознак, серед яких є і хворобливі процеси в суглобах, для непрофесіонала ж ревматизм — це біль у суглобах незалежно від їхньої причини. При переході слова із загальномовної КС у професійну відбувається протилежний семантичний процес: слово, значення якого дуже загальне, у сфері професійній здобуває визначеність, конкретизує значення, у ньому виділяється ціла низка істотних ознак, його зміст проглядається глибоко і стає більш об'ємним. Так, словом *чиряк* рядовий носій мови називає будь-яке гнійне утворення на шкірі, у той час, як для медика існує кілька видів таких утворень і кожне з них має свої ознаки, причину і т. ін.

Із усього сказаного можна зробити висновок, що МКС певної мови є складним добре структурованим явищем не тільки на рівні семантичних полів, але і як система систем, властивих різним формам існування мови, які відображають її стан.

Ми розглянули питання про МКС цілого народу. Однак народ складається з окремих людей, кожен із яких становить цілий світ, хоч і тісно зв'язаний із колективом, у тому числі і мовним, має своє індивідуальне інтелектуальне і мовне обличчя. Система знань людини про світ складає її індивідуальну картину світу, а мовні засоби, що використовуються індивідуумом для спілкування і вираження своєї ККС, являють його індивідуальну МКС, що розвивається, починаючи з перших кроків освоєння дитиною довкілля і мовного світу й удосконалюється протягом усього життя.

Індивідуальна МКС формується на основі загальномовної, однак у ній відбивається, по-перше, суб'єктивна селекція засобів мови, по-друге, індивідуальне сприйняття елементів МКС, збагачення їхнім індивідуальним досвідом. У такий спосіб в індивідуальній МКС відбувається складна взаємодія факторів індивідуальних і соціальних, суб'єктивних і об'єктивних. На перший погляд здається, що протиставлення загальномовної й індивідуальної МКС ідентичне антиномії «мова — мовлення», однак ці дві пари опозицій, хоч і взаємно зв'язані, однак не тотожні: у МКС більш об'ємно виступає смисловий аспект у всій його складності, тоді як у дихотомії «мова — мовлення» при всьому їхньому зв'язку із семантикою на перший план виступають явища структури мовного матеріалу.

Відомо, що людина опановує мову емпірично, поступово виробляючи власне уявлення про явища і засвоюючи шляхом зіставлення

й узагальнення, шляхом аналогії значення мовних одиниць у МКС. При цьому вона виробляє власне розуміння світу (ККС) і власну МКС, що відповідають досвіду індивідуума, умовам життя, особливостям його психічного складу, інтелектуального розвитку, естетичних пристрастей і т. ін. Індивідуальний мовний світ знаходить вираження в мові людини. Це дає підставу думати, що крім мови як колективного надбання і мовлення як процесу і результату його використання, варто виділяти ще систему мовних засобів, що виражають МКС індивідуума. На відміну від загальномовної картини світу, що характеризується стабільністю, індивідуальна МКС більш динамічна. Вона взаємодіє із загальномовною картиною світу, збагачуючись за її рахунок у процесі розвитку духовного світу індивідуума. У багатстві мовної картини світу відбивається багатство думок і почуттів людини: чим багатший концептуальний і емоційний світ людини, тим багатша його МКС, і навпаки, чим бідніше мова, тим бідніше духовний світ. У цьому відношенні питання про формування МКС людини набуває особливого значення, тому що воно переростає в питання про її духовний світ. На індивідуальні особливості мовного відображення світу звертав увагу В. Гумбольдт, який писав: «...фантазія і почуття викликають індивідуальні образи, у яких відбивається індивідуальний характер народу, і в цьому випадку, як це буває у всіх індивідуальних явищах, різноманіття форм, у якому виражається той самий зміст, може бути нескінченним» [Гумбольдт 1956: 84].

МКС окремих індивідуумів відрізняється кількістю номінативних одиниць, змістом їхніх значень, іншими мовними явищами, що виражають його ККС. Індивідуальна МКС зумовлена як соціальними факторами (суспільний статус, освіта, виховання, ерудиція, рід діяльності і т. п.), так і індивідуальними фізичними (конституція, вік, стать) і психічними (психологічний тип, темперамент, наявність/відсутність схильності до художньо-естетичної діяльності та ін.). Відмінності в МКС можна простежити в кожного індивідуума, однак найбільше зримо вони помітні в мові письменників, оскільки вона найбільш вивчена як індивідуальне явище.

Особливості МКС людей різного освітнього та культурного рівня, різного роду діяльності лежать на поверхні, однак вони існують і в людей одного соціального, інтелектуального рівня, при цьому не можна, думаємо, проводити повну паралель між ККС і МКС індивідуума: людина може мати великі пізнання в якійсь галузі, бути освіченою, але в МКС його перевага може вичерпуватися професійною

сферою, і навпаки, багату і самобутню МКС може мати особистість, що має менший освітній ценз, але більш різнобічні інтереси. Згадаймо народних оповідачів казок і співрозмовників із яскравою і барвистою мовою при невеликому освітньому рівні або відсутності такого. Хрестоматійним прикладом є няня О. С. Пушкіна, у казках якого чутні відзвуки не тільки повіданих нею сюжетів, але й елементи її мовного світу.

Один із видатних діячів культури сказав: «Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина». Це стосується насамперед МКС, оскільки в ній відбувається взаємодія двох чи декількох картин і МКС індивідуума збагачується тими фрагментами мовної картини, що є характерною рисою вивченої другої мови. Наприклад, класичні мови здавна були важливим джерелом збагачення не тільки знаннями, але і формами і засобами їхнього вираження і не тільки у виді запозичення, але й у формі інтерпретації відповідно до закономірностей мови, що запозичає. Те ж саме відбувається при вивченні сучасних мов.

Ми назвали далеко не всі зовнішні фактори, що впливають на формування індивідуальної МКС, однак і названі доводять роль соціальних, культурно-історичних умов у її створенні. Ми звернули увагу також на те, що при всіх, здавалося б, рівних умовах, результат, тобто МКС, у різних індивідуумів різний, оскільки в ній виявляється вибірковість, що залежить не тільки від зовнішніх умов. Генріх Гейне писав: «Платон і Аристотель! Це не тільки дві системи, але і типи двох різних людських натур, що, з незапам'ятних часів, одягнені в різні шати більш-менш ворожі один одному... Які б імена не виставляла історія, мова завжди йде про Платона й Аристотеля. Натури мрійливі, містичні, платонівські зі схованок своєї душі створюють християнські ідеї і відповідні їм символи. Натури практичні, що приводять усе в порядок, аристотелевські, створюють із цих ідей і символів міцну систему, догматику і культ» [Цит. за: Лотман 1996: 324]. У цих словах, можливо, надмірно категорично підкреслюється протиріччя названих двох типів натур, однак такі типи існують, про що багаторазово говорили мислителі, використовуючи для них різні найменування.

Питання про зв'язок мови, а отже, і МКС, із психологічними особливостями людини привертає до себе увагу особливо на матеріалі поетичної мови. Наприклад, А. Белий свого часу, проаналізувавши мовний ряд, пов'язаний із образом місяця у трьох російських поетів — Пушкіна, Тютчева і Баратинського — виявив індивідуальні особливості в образній системі й у мовному, зокрема лексичному,

вираженні сприйняття місяця. Висновок він робить на рівні філологічному: «Три образи: три місяці» [Белый 1983: 553] — і не торкається питання про психічні передумови різного сприйняття і поетичного вираження.

В останні десятиліття ми бачимо помітні досягнення психолінгвістики, зокрема у вивченні асоціативних зв'язків явищ і їхніх найменувань в окремих мовах, здобутків письменників зокрема. Ця проблема була поставлена дослідниками поетичної мови ще на початку століття, але по різних причинах не знайшла достатнього розвитку. Так, В. В. Виноградов ще в 20-і роки ХХ ст. писав: «Проблема вивчення типів монологу в художній прозі перебуває в тісному зв'язку з питанням про прийоми «конструювання» «художньо-мовної» свідомості образу того, хто говорить чи пише, у літературній творчості» [Виноградов 1946: 92]. Однак і тут мова йде про своєрідність мови тільки в категоріях художньої мови і поезики.

У науковій літературі багато робіт присвячено вивченню ідіостилію художника, питанням мовної особистості, однак у них теж розглядається мова як прояв особистості, але не в співвідношенні з нею. Так, у праці Ю. М. Караулова «Русский язык и языковая личность» аналізується низка питань, зв'язаних із мовною особистістю, однак вони відносяться до мовної особистості персонажів, але не до особистості автора. Думаємо, що сьогодні час порушити питання про співвідношення МКС письменника з його психічним складом, оскільки ці дві величини взаємозалежні, причому провідним серед них є психологічний момент, а МКС значною мірою зумовлена ним. Для подібних досліджень створені необхідні передумови психологією, яка виділила і досліджувала низку психічних властивостей і рис, що характеризують особистість і визначають психологічні типи людей. При цьому спостерігається певна співвідносність цих двох типів з названими Г. Гейне платонівськими й аристотелівськими. Усі параметри мовної особистості автора і вплив її на МКС досягнути важко, однак спостерігається співвідносність МКС і психічного типу поета. У свою чергу, поетичний світ поета (а він виражає МКС останнього) може бути цінним матеріалом для відтворення психологічного портрета письменника.

У ХХ ст. питання про два типи психічного складу людей розглядається психологами, до сфери ведення яких належить і ця проблема. К. Г. Юнг у роботі «Психологічні типи» писав: «Розглядаючи плин людського життя, ми бачимо, що доля одного зумовлюється переважно об'єктами його інтересів, у той час як доля іншого —

насамперед внутрішнім життям, його суб'єктом» [Юнг 1982: 200]. Ці два різко протипоставлених типи Юнг назвав типом інтроверсії та типом екстраверсії. Основна відмінність цих двох типів полягає в пересуванні «інтересу в напрямі до об'єкта в одному випадку й у пересуванні інтересу в напрямі від об'єкта до суб'єкта і його власним психічним процесом — в іншому» [Юнг 1982: 201].

На підставі експериментальних досліджень представників обох типів за спеціально розробленими тестами визначені деякі типові протиставлення в психічному складі людей. Ці розходження психологи, йдучи за Айзенем, подають у такій таблиці:

Перемінна	Інтроверт	Екстраверт
Ригідність сприйняття	сильна	слабка
Наполегливість	велика	мала
Рівень домагань	високий	низький
Товариськість	знижена	підвищена
Тест Роршаха	високий Д*	високий Н*
Утворення умовних зв'язків	швидке	повільне
Ефекти післядії образів	слабкі	сильні
Контактність сприйняття	низька	висока

Уже перераховані розходження показують істотну диференціацію типів особистості, що виявляється у взаємодії з дійсністю і знаходить висвітлення й у мовній картині світу. Спостереження над мовою поезії дозволяють визначити деякі особливості: у МКС інтровертів велике місце займає внутрішній світ, у них світ більш контрастний, що виражається в широкому використанні антонімів як засобів контрасту й антитези, колірна гама в інтроверта менш деталізована, ніж у екстраверта; навіть при попередньому дослідженні виявляються і деякі інші особливості індивідуальної МКС, зумовлені психічними особливостями особистості. На жаль, ми не маємо досить репрезентативних спостережень відносно МКС пересічного носія мови.

* Н — визначає тенденцію виокремлювати силуети людини;
Д — визначає тенденцію спиратися на помітні елементи тла.

Таким чином, ми бачимо, що МКС є складним багаторівневим явищем, що вимагає подальшого всебічного вивчення.

Мовна картина світу і стан мови

Нині в мовознавство настійніше входить поняття мовної картини світу (МКС), що пов'язано з загальною тенденцією до гуманізації лінгвістичної науки і зумовлено увагою до проблеми «мова — людина», причому людина в такому разі виступає і як індивідуум і як соціум.

Під МКС ми маємо на увазі характер відображення в мові концептуальної картини світу (ККС) і мовні засоби вираження знань про неї. До першого аспекту ще в минулому столітті привернув увагу В. Гумбольдт, для другого створювались передумови типологічними дослідженнями, хоч вони на перших кроках розглядали це питання й поза уявленнями про МКС. Велику увагу надавав питанням взаємодії мислення людини, її світогляду й мови О. О. Потєбня, погляди якого з цього приводу широко відомі у світі й знайшли багато послідовників. Уже в наш час, набувши назву «мовна картина світу» або «мовний образ світу», ця проблема плідно розробляється у різних аспектах, вивчається в багатьох країнах, зокрема в Німеччині (Г. Г. Хрїстманн, Й. Цїммерман, раніше Л. Вайсгербер), Росії (Б. О. Серебренников, Г. А. Уфїмцева та ін.), Польщі (Є. Бартмінський, А. Манчик) та в інших країнах. При розгляді питання МКС, як правило, мають на увазі картини світу національних мов чи окремих етносів як цілісної системи. Однак насправді, як нам уявляється, МКС — явище настільки складне й багатомірне, як і сама мова, яка є суспільним і разом із тим індивідуальним явищем, що пов'язане з позамовним світом, із світом певного суспільства, із світом індивідуума і становить собою певним чином організовану систему знаків. Крім того, кожна мова на певному етапі її розвитку структурується за різними ознаками. Наприклад, стан сучасної української мови характеризується, по-перше, наявністю розвиненої літературної мови, яка є головним виявом загальнонародної національної української мови, і системою територіальних діалектів, які є загальнонародною формою спілкування на певній території.

Для мовного стану сучасної української мови і для мовної ситуації в Україні суттєвою є наявність кількох варіантів мови в діаспорі. Щодо стану, то ці варіанти неоднорідні й відмінні між собою за кількома показниками: по-перше, за діалектними витоками. Представники діаспори походять із різних регіонів, але переважно із досить вузької території південно-західних діалектів, тому і в своєму мовленні

зберігають виразні риси цих говірок. І це стосується не тільки нащадків неписьменних селян, для яких діалект був єдиною формою спілкування, а й багатьох пізніших іммігрантів.

По-друге, українська мова в діаспорі позначена впливами мов, в оточенні яких українці живуть і які стали для них другою, а нерідко й першою мовою. Це відбивається і в словниковому складі, і у фонетиці та орфоєпії, особливо в ритмомелодійному малюнку речення навіть у людей, які добре володіють літературною мовою і з погляду стратифікації прагнуть до зразкового мовлення.

Кожному з різновидів сучасної української мови — літературна мова, територіальні й соціальні діалекти й жаргони, а також кожному із стратів літературного мовлення властиві певні особливості МКС, які мають різні джерела і причини виникнення.

Так, у територіальних діалектах особливості МКС пов'язані з генезою й історією цих діалектів, умовами життя і праці їх носіїв. Так, у поліських говірках, як і в спільнослов'янській мовній картині світу значне місце посідають різні назви водойм, джерел тощо і значно менше уваги виявляється до назв елементів гірського ландшафту, а в говірках карпатського регіону спостерігається протилежна картина — більше уваги саме до елементів гірського середовища. У степових регіонах більше назв для рівнинних масивів та географічних об'єктів, пов'язаних із порушенням степової поверхні (яри, ерки, вибалки, балки та ін.). Відмінності виявляються і в МКС рослинного світу (меншою мірою — тваринного). Слова *смерека*, *модрина*, *бук* та деякі інші властиві говіркам карпатського регіону і відсутні в інших діалектах. Назви багатьох степових рослин відсутні в діалектах поліських та карпатських. У МКС причорноморських говірок суттєве місце посідають назви вітрів (*грего*, *трамонтан*), що пов'язане з працею і побутом рибалок, в інших діалектах відсутні такі спеціальні назви. У МКС чорноморських рибалок свої назви риб, що пов'язане з морським рибальством, а в МКС говірок, поширених у районах прісних водойм, досить розгалужена система назв риб і живих істот прісноводних.

Діалектна КС відрізняється також назвами господарських і побутових реалій. В умовах гірського вівчарства карпатських говірок більш розчленованою є система назв овець за статтю, віком, фізичним станом, продуктів вівчарства, знарядь праці вівчаря. Відрізняються також назви господарських споруд, причому відмінності в назвах відбивають і відмінності в конструкції, в організації території садиби.

Картина світу діалектів містить чимало слів, що відбивають особливості побуту в хатньому обладнанні, одязі і т. ін., в етнічних назвах: *гуцул*, *бойко*, *лемко* для карпатської КС, *полицук* — для польської, *степовик* — для степової.

Значні відмінності в діалектних КС пов'язані з різною системою міфічних істот і демонології, що знайшло відбиття і в художній літературі. Порівняймо хоч би персонажів «Лісової пісні» Лесі Українки, «Тіней забутих предків» М. М. Коцюбинського, «Конотопської відьми» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка або творів О. П. Стороженка. Відповідна частина МКС української мови в її середньо-наддніпрянському діалектному варіанті відображена в творах М. В. Гоголя, чим він увів якусь частину українського мовного світу в мову російську. Цей фрагмент МКС різних діалектів має відмінності не тільки в системі назв, а й в уявленнях про кожну міфічну постать: її зовнішність, функції, вдача тощо. Тому річкова або степова русалка і мавка персонажі не тотожні, хоч певною мірою співвідносні. Ми вводимо в сучасну українську літературну мову елементи МКС, пов'язані зі словами «берегиня», «оберіг», які мають регіональне походження.

МКС діалектів, як і кожної мови, відрізняється не тільки назвами, а й змістом, який стоїть за тією чи іншою назвою. Словом *хата* в різних діалектах, що пов'язані з відмінностями в географічних умовах і етнографічних особливостях, позначається то глиняна біла мазанка, то рублене з дерева житло, причому останнє відрізняється в Поліссі і в Карпатах плануванням, матеріалом і формою покрівлі та ін.

Діалектна МКС може відрізнитися й рисами, пов'язаними з історією народу та мовними контактами. Так, у діалектах південно-західного наріччя української мови в МКС значне місце належить словам, що прийшли із діалектів суміжних мов. Так, у тій же вічварській лексиці багато запозичень із румунських та угорських діалектних МКС, у соціально-архаїчній МКС діалектів Галичини міститься певна кількість фрагментів польської та німецької мов, що пов'язано з історичними умовами функціонування й контактування діалектів, натомість у діалектній КС південно-східного наріччя помітні відповідно риси МКС, зумовлені контактами з тюркськими МКС, грецькою, пізніше — російською. Контактними діалектних МКС зумовлені спільні для суміжних мов ізоглоси та ізолекси.

Окремі блоки МКС діалектів зумовлені історичними подіями, пов'язаними з певними регіонами. Так, елементи МКС, пов'язані з козаччиною, є питомими для діалектів Середньої Наддніпрянщини,

Поділля й суміжних із ними старожитніх та новозаселених територій, в інших діалектах вони привнесені і мають свої відмінності: козацтво, припустімо, Слобожанщини мало соціальні (станові) й побутові відмінності порівняно з традиційними запорізькими козаками. Тому й у діалектах Слобожанщини слова «козак», «полк», «полковник» мали відмінності в змісті, бо, наприклад, полковник і сотник були не тільки військовою, а й адміністративною старшиною. Відрізнялись козаки й старшини Слобожанщини й своїм майновим станом, що не могло не відбиватися в діалектній МКС. У той час, коли в регіонах, віддалених від території козащини, слова «козацького циклу» мали до певної міри символічне значення, яке не завжди відповідало місцевим реаліям.

Діалектні відмінності МКС виявляються також у системі символів і образів у художньому фольклорному й літературному мовленні.

У процесі формування національної мови, як відомо, відбувається взаємодія територіальних діалектів, відповідно взаємодіють і їхні МКС, наслідком чого є формування МКС національної мови, причому відбувається, по-перше, координація значної частини континууму МКС: витворюється порівняно одностайна система членування значної для всього етносу частини МКС за змістом і формою вираження, явища ККС набувають однакового вербального вираження і до певної міри мають однаковий зміст для мовної свідомості. Зміст є рівнозначним тільки відносно, оскільки в ньому завжди поєднуються елементи об'єктивні, що є спільними для носіїв мови, і суб'єктивні, які зумовлюють своєрідність МКС кожного індивідуума. По-друге, в МКС національної мови вливаються й знаходять своє місце в її системі мовні блоки діалектного походження, пов'язані з діалектною КС, але інваріантні існуючим в інших діалектах мовним явищам. Наслідком цього можуть бути різні процеси в сфері синоніміки: поява синонімів, синонімічна конкуренція, синонімічне зближення, синонімічна диференціація. Нарешті, елементи діалектної МКС, що відбивають локальні особливості або належать до архаїчної МКС національної мови, займають периферійні зони. Це слова й словосполучення, які звичайно називають етнографізмами, хоч вони й не завжди належать до етнографії. Очевидно, існують також інші процеси взаємодії МКС, які потребують дослідження.

Взаємодія МКС діалектної й загальнонаціональної виявляється не тільки в синтезуванні перших у другій, а й у збагачуванні діалектних за рахунок загальнонаціональних здобутків. Звичайно,

уявляється, що відбувається швидке відмирання діалектів, однак, як свідчить досвід, цей процес не такий швидкий і прямолінійний, як інколи здається. Прикладом цього може бути й українська народна мова, у тому числі в її літературній формі: незважаючи на свою живомовну основу (яка тісно пов'язує її з діалектами і діалектними МКС), незважаючи на сторічну традицію оволодіння літературною мовою та її КС усім населенням через освітні заклади, літературу, пресу, електронні засоби масової інформації тощо, діалектні форми мови і відповідні МКС існують і досі зберігають значну частину своєрідності. Відмінності діалектної МКС значною мірою пов'язані з архаїчною або локальною КС, але ця остання поповнюється новітніми і сучасними компонентами, а також інодіалектними за рахунок загальнонаціональної (зокрема літературної) МКС. Цей процес відбувається з необхідністю, бо населення всіх регіонів залучене до загальнонаціональних і загальнолюдських процесів у галузі виробничих, соціальних, культурно-історичних (у тому числі освітніх, мистецьких, побутових) процесів і відносин і не може обмежуватись архаїчною МКС. Процесові збагачення діалектної МКС сприяє білінгвізм значної (якщо не основної) частини українців і представників ряду інших національностей в Україні, при якому вони володіють загальнонаціональним, зокрема літературним, інваріантом сучасної української мови і якимось діалектом: потрапляючи в діалектне середовище, ділінгви, з одного боку, наближають своє мовлення до місцевого, а з іншого, поповнюють це останнє елементами загальнонаціональної МКС. У такий спосіб відбувається «насичення» діалектної КС компонентами, які не були їй властиві і відбивають прогрес суспільства.

Отже, розвиток загальнонаціональної МКС, як і мови відбувається не шляхом витискування їх діалектних форм, а шляхом поступового зближення під дією різних інтелектуальних і мовних факторів, зокрема таких, як наявність спільної для всіх діалектів частини МКС, що є значною за обсягом і зумовлює можливість об'єднання в одній мові й МКС діалектних явищ, збагачування літературної МКС за рахунок діалектних, насичування діалектних картин світу загальнонаціональними явищами.

Іншого роду відмінності й причини, що зумовлюють відмінності в МКС різних мовних стратів: тут діють культурологічні фактори: мовна картина залежить від віку, освітнього, культурного, професійного рівня, від кола інтересів представників різних стратів. Тому в такому випадку, мабуть, варто говорити про індивідуальну МКС,

яка може бути різною у представників навіть одного страту: маючи рівні потенційні можливості, закладені в загальнонародній МКС, кожен створює свою власну картину, збагачену своїм індивідуальним сприйманням явищ дійсності й співвідносних їм явищ мови або ж збіднюючи їх за рахунок звуження кола інтересів, неуважності до виразових засобів власної мови.

Стратифікація МКС у відповідності зі стратифікацією суспільства пов'язана з відмінностями в індивідуальній мовній картині світу, притаманній окремим особам. Проблема формування МКС індивіда і впливу на розвиток МКС окремих стратів має важливе практичне культурно-історичне значення, бо вона пов'язана з формуванням духовного світу людини: чим багатший мовний світ, тим повніше людина може не тільки виразити, а й усвідомити (на інтелектуальному й емоційному рівні) явища оточуючого світу й знання про саму себе. Тому питання вивчення мови й навчання її набуває нового змісту: не просто вивчити структуру мови й стилістичні її можливості, а збагатити мовний світ, сповнити його багатобарвністю і глибиною змісту.

Відображення рівнів мовної картини світу в семантичній структурі багатозначного слова

Одним із явищ МКС, які сприяють економному вираженню знань про світ, є багатозначність слова. У багатозначності в складній взаємодії перебувають логічні, психічні, власне мовні системні явища, і все це повинно «освячуватись» суспільною практикою, яка робить відповідні значення і структуру багатозначного слова надбанями мови і мовного колективу. Багатозначність дозволяє систематизувати явища ККС за певними ознаками і об'єднувати їх у більші блоки за допомогою лексичних значень. Окремі ЛСВ багатозначної лексики асоціюються з явищами, які в ККС можуть належати до різних її сфер (фізичне і духовне, живе і неживе тощо).

Найбільш безпосередньо з ККС співвідноситься логічна структура слова, яка відображає зв'язки між поняттєвими компонентами лексичних значень. Цей аспект лексичної багатозначності є актуальним для наукового розгляду.

Одним із найсуттєвіших компонентів лексичного значення слова, як відомо, є його поняттєва віднесеність, у якій в узагальненому вигляді фіксується наше знання про явища, їхні ознаки і стани.

Тому важливим аспектом вивчення семантичної структури багатозначного слова є визначення відношень між поняттєвими компонентами окремих ЛСВ, або його поняттєвої структури.

Питання про поняттєву структуру слова суттєве не тільки для пізнання структури багатозначного слова і законів розвитку лексичних значень, а й для визначення співвідношення між лінгвальним і концептуальним моделюванням дійсності в процесі пізнання її людиною, між концептуальною і мовною картинами світу. Г.А. Брутян, окреслюючи деякі особливості моделювання дійсності і роль такого моделювання в пізнанні, відзначає, що для більш глибокого вирішення цього питання філософам бракує матеріалів лінгвістичних досліджень [Брутян 1972: 94]. З'ясування типів відношень між поняттєвими компонентами лексичних значень у структурі полісемантичних слів може дати матеріал і для вирішення більш широких теоретичних проблем, зокрема проблеми співвідношення між ККС та МКС.

У вирішенні поставленого питання в лінгвістиці існує два протилежних погляди. Згідно з першим із них, «поняття в слові завжди одно, а значень слова може бути декілька» [Галкіна-Федорук 1962: 26]. Автор наведених слів робить спробу довести це положення аналізом слова *змея* в російській мові: «...змея — це позначення плазуна з довгим в'юнким тілом, покритим лускою. Таке пряме значення цього слова. В переносному ж значенні слово *змея* вживається для позначення підступної, хитрої, злої людини. У цьому випадку слово *змея* має вже інше значення» [Галкіна-Федорук 1962: 26]. Слово *змея*, як і відповідне слово *гадюка* з українській мові, справді, має два значення, що ж до поняттєвої віднесеності обох значень, то важко погодитись, що обидва значення називають одне поняття. Нам уявляється, що прибічники цього погляду вважають, що в основі значень полісемантичного слова аналізованого типу лежать тотожні поняття. Насправді ж при перенесенні назви у словах типу *лисиця*, *гадюка*, *свиня* тощо немає тотожності понять. Адже, говорячи про людину «лисиця» або «гадюка», не стверджують, що ця «людина = лисиця», інша «людина = гадюка», оскільки людині ми приписуємо не всі ознаки явища, з яким порівнюємо їх, а тільки окремі з них, до того ж не найсуттєвіші, а часто ним приписувані. Вважаючи, що два значення таких слів називають одне поняття, ігнорують той факт, що поняття має не тільки зміст (сукупність ознак), а й обсяг, який складається з предметів чи явищ, які охоплюються поняттям. Якщо два поняття мають тотожний зміст і однаковий обсяг, то ми маємо одне поняття. У нашому випадку маємо окремі (і не зовсім суттєві) спільні ознаки і зовсім різний обсяг (жодна людина не належить до плазунів, як і жодна тварина не належить до людей). У словах

такого типу відбувається абстрагування певних властивостей лисиці або гадюки чи приписування їм ознак і перенесення цієї ознаки на людину. Основою нового значення є поняття про людину, що наділена певними ознаками. Із цим новим поняттям і співвідноситься похідне значення, отже, в аналізованого типу багатозначних слів похідне значення виникає як назва нового поняття.

Перенесення назви в словах подібного типу і в низці інших відбувається на основі операції мислення, яку називають порівнянням. У результаті порівняння людини з певною істотою або предметом створюється поняття «людина з певними властивостями тварини або предмета». Тому в значеннях таких слів знаходять вираження два явища — «лисиця», «людина» і т. ін. Обом явищам властиві спільні ознаки, які й об'єднують два ЛСВ в одному слові як окремі значення. У слів, які виражають ці явища, є спільні ознаки, але поняття не збігаються частинами свого обсягу. Значення слова тримаються в таких словах у системі однієї лексеми не однаковою співвіднесеністю з позамовним рядом, а лінгвістичними зв'язками, спільними ознаками, які об'єднують два поняття і два значення. До значень такого типу можна застосувати схему перехресних понять, але в суто лінгвістичному плані в основі значень лежать різні поняття, хоч ЛСВ мають певні спільні семи.

Відомо, що поняттєва віднесеність (сигніфікат) є основою лексичного значення, але ототожнювати значення і поняття можна. Ототожнювання логічних і лінгвістичних категорій — явищ ККС і МКС — у слові приводить до хибного уявлення про зв'язок значень і понять у структурі багатозначного слова. Різні відношення в слові між значенням і поняттям є одним із проявів відмінностей у концептуальній і мовній картинах світу.

Підміна аналізу понять аналізом значення слова є досить поширеною логічною помилкою, на яку звертав увагу ще Аристотель, який вважав, що необхідно розрізняти визначення, що виявляють сутність буття (поняття — Л.Л.), від визначень, що виявляють лише значення імені [Аристотель 1937: 38]. Із цього випливає, що помилковими є і спроби підмінити лексичний аналіз слова аналізом поняття. Значення слова є засобом вираження поняття, але не тотожне йому. Тому помилковими, гадаємо, є твердження типу: «Значення слова — це реалізація поняття засобами певної мовної системи... Ми не маємо ніяких підстав сумніватися в адекватності значення слова поняттю» [Ковтун 1955: 77]. Подібну думку, хоч і менш категорично висловлену, знаходимо і в іншого дослідника: «Відомий тому,

хто говорить, і тому, хто слухає, певний розумовий зміст (ідея, поняття), засобом вказівки на який виступає певний звуковий комплекс, і є значенням цього звукового комплексу, або значенням даного знака» [Ковтун 1955: 77]. При такому підході не враховується ментальний рівень МКС, що значно багатший за поняття і містить ресурси для збагачення значення ЛСВ.

Сучасні філософи здебільшого розрізняють лексичне значення слова і поняття, вони висловили також думку, що в структурі полісемантичного слова знаходять вираження кілька понять: «Оскільки ядро кожного із значень слова становить поняття, то кожне слово виявляється пов'язаним не з одним, а з рядом понять» [Копнин 1961: 311]. Із філософського погляду визначається кілька рис, що відрізняють поняття і значення слова:

1. Поняття однозначне, а слову властива багатозначність.
2. Слову властивий експресивно-оцінний елемент, у понятті він відсутній.
3. Третя ознака, яку пропонує П. В. Копнін як свідчення відсутності тотожності між лексичним значенням і поняттям, полягає в тому, що поняття, на його думку, виражає наукове знання, а більшість слів своїм змістом має вираження не закінчених наукових понять, а емпіричних узагальнень [Копнин 1961: 309].

Твердження про те, що предметом логіки є тільки наукові поняття, а змістом слова емпіричні узагальнення, «найвні поняття», досить поширене в логіці. Майже завжди як приклади логічних понять наводять тільки поняття наукові. Таке ототожнення логічного і наукового поняття приводить до ігнорування великого людського досвіду, який зафіксований не тільки в логічних поняттях, а й у домовному досвіді, що виражається і в значеннях слів, які називають певне явище, але не є назвою наукового поняття про нього [Котелева 1975: 35–40].

Із логіки ототожнення цих двох явищ, що перекочувало і в лінгвістику [Ковтун 1955: 77]. Але досвід людства складається не тільки з наукових закінчених понять, а і з численної кількості понять логічних, які не завжди відповідали науковим або ж відбивали різний ступінь теоретичного й практичного пізнання довкілля. Крім того, лексичне значення має семантичні ознаки, що містяться в ментальному рівні МКС і накладаються на поняттєву основу, відрізняють лінгвальне значення від поняття, а також ознаки, зумовлені мовною системою.

Отже, однією з причин, що приводять до неправильного розуміння питання про відношення між лексичним значенням слова

і названим цим словом поняттям, є змішування логічного й лінгвістичного аналізу поняттєвої основи лексичного значення. Поняттєвий компонент лексичного значення співвідноситься із одиницями ККС, лексичне значення — із власне лінгвальним рівнем. Тому поняттєвий компонент більш абстрактний, ніж лексичне значення, яке містить ще додаткові компоненти і семи. Звичайно в структурі лексичного значення виділяють ще денотативний компонент (референт), що становить собою співвіднесеність значення із позамовним явищем. Саме цей компонент, на нашу думку, і виявляє зв'язок вербального й превербального рівнів МКС, що дає можливість різним індивідуумам сприймати зміст слова, сказаного співрозмовником. А поняттєвий компонент (сигніфікат) є своєрідним ключем для ідентифікації їхнього досвіду.

Отже, лексичне значення акумулює семантичні елементи двох рівнів:

- а) ментального — денотат — з його численними ознаками, набір яких у кожного носія мови характеризується певною кількістю інваріантних ознак і теоретично необмеженим числом індивідуальних для мовця;
- б) концептуального (ККС), одиниці якого (поняття) мають порівняно невелику певною мірою регламентовану кількість ознак.

Концепт же як одиниця ментального рівня виражається в мові не окремим словом, а цілим їх комплексом.

Такі ж різні види співвідношення (ЛСВ виражають одне поняття, різні поняття або ж перехресні) спостерігаються й у віддієслівних іменниках, що є назвами особи або предмета.

Динамічні процеси в українській мовній картині світу

Філологічна наука нового часу вже від кінця XVIII ст. мала антропоцентричне спрямування, що виявлялося насамперед у працях із питань поетичної творчості й екстраполювалося на мовні явища. Сентименталізм і романтизм у літературі були пов'язані зі світом почуттів людини, а це неминуче відбивалося і в мовознавстві. Так, теоретик романтизму Йоган Готфрід Гердер (1744–1803) вивчає літературний процес у зв'язку з історією і духовним життям народу, він вказує на вплив поетичного мистецтва на звичаї народів. Цьому вченому належить праця «Про походження мови» (1772). Можна сперечатися з приводу деяких методологічних принципів праць Гердера, однак його величезний вплив на філологічну науку й духовну творчість наприкінці XVIII ст. був незаперечним. Це відбулося

в романтизмі як літературному напрямку, це помітно і в працях з порівняльно-історичного мовознавства, вже назва якого відбиває ідею історизму, зв'язку з історією народу.

В Україні ідеї загального мовознавства в першому десятилітті XIX ст. були сформульовані й пропагувалися в наукових працях і посібниках професорів Харківського університету. І. Ф. Тимківський писав, що «мова є однією з племінних відмінностей кожного народу. У властивості й перемінах того й другого діючі причини настільки сукупні, що історія народу містить у собі і його мову» [Тимковський 1811: 49]. Можна називати й інших дослідників історії мови у зв'язку з історією народу, що є провісниками антропоцентричного підходу до мови. Однак найбільш повно й голосно цей мотив пролунав у праці В. Гумбольдта «О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода» [Гумбольдт 1956], яка стала однією з основоположних у дальшому розвитку мовознавства. Він писав: «Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш глибокий вплив на чуттєве сприймання, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ — на характер взагалі, оскільки в цьому випадку справді сполучаються природа і людина, справді матеріальна речовина з духом, що її формує. У цій царині особливо чітко проступає національна своєрідність. Це пояснюється тим, — пише В. Гумбольдт, — що людина, пізнаючи природу, наближається до неї і довільно виробляє своє внутрішнє сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це також знаходить своє відображення в мові (курсів наш — Л.Л.), оскільки вона для слів утворює поняття» [Гумбольдт 1956: 86].

Можна не погодитися з тим, що мова створює для слів поняття, бо вона тільки дає їм матеріальну форму, але загалом думка про зв'язок народу (людей) і мови, духовного й матеріального життя людини й мови виявилася дуже плідною й актуальною донині. В. Гумбольдт увів у широкий науковий обіг поняття своєрідності мови народу в залежності від особливостей бачення й членування світу. Ця ідея неодноразово піддавалась критиці в різних аспектах, однак вона творчо розвивалася наступними поколіннями мовознавців. Одним із видатних філологів, який надавав великої ваги проблемам взаємодії мислення людини, її світогляду і мови, був, як відомо, О. О. Потебня, праці якого, присвячені вивченню мовного вираження світогляду, широко відомі фахівцям. О. О. Потебня зазначав, «...якщо з погляду протиставлення та розуміння мова є посередником між

людьми та сприяє досягненню істини в чисто суб'єктивному колі, то, з іншого боку, вона служить середньою ланкою між світом речей, що пізнаються, та особою, яка пізнає, і в цьому розумінні поєднує в собі об'єктивність та суб'єктивність» [Потебня 1958: 28].

Уже в наш час до цього питання звернулись дослідники в різних країнах, особливо в Німеччині (Г. Г. Хрїстманн, Й. Цїммерманн, Л. Вайсгербер), Польщі (А. Манчик, Е. Бартмінський), Росії (напр., автори монографії за редакцією Б. О. Серебренікова) та ін. В Україні ці проблеми досліджуються у зв'язку з вивченням мовного образу світу письменників (С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька та ін.). Важливе методологічне значення мають праці академіка В. М. Русанівського.

Питання про сутність мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві — від максимального зближення МКС і ККС до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Однак, гадаємо, праві ті, хто вважає, що картина світу, у тому числі мовна, містить у собі риси свого творця — носія мови. Адже «в мові знаходять своє вираження, поєднуючись, але не покриваючи одне одного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей: а) семантичні значимості одиниць власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання; г) прагматичні фактори комунікативного призначення мови» [Роль 1988: 116].

Відмінність між різними мовними картинами світу може виявлятися в плані вираження або в плані змісту. Перші полягають в очевидному факті, що назви одного й того ж явища позамовного ряду мають різний звуковий склад (напр. *мідь* в укр.— *cuprum* в лат., *залізо* в укр.— *ferrum* у лат., нім. *Hund*). Відмінності в звуковому складі слова, особливо в споріднених мовах, можуть бути часткові: укр. *брат*, лат. *frater*, нім. *Bruder*, англ. *brother* походять із спільного кореня, але в історії різних мов зазнали фонетичних змін, через що такі слова частково зберігають звуковий склад.

Фонетичні відмінності пояснюються або походженням слів із різних мовних джерел, або ж зазначеним історичним розвитком фонетичної й морфологічної структур слова. Так, у германських мовах існує ціла низка слів, що мають лексичні відповідники тільки в межах германської сім'ї мов. Наприклад, нім. *Winter* «зима», *See* «море», *Baum* «дерево», *Vogel* «птах» та ін. Подібні лексеми належать до найдавніших шарів словника і відрізняють склад германських

від інших індоєвропейських мов. Гадають, що такі слова належать до доіндоєвропейського мовного субстрату або ж є давніми запозиченнями. Є давні відмінні від інших індоєвропейських мов слова і в слов'янських мовах: наприклад, спільнослов'янське слово *пес*, що, як гадають, є давнім запозиченням з індоіранських мов із значенням «стережу», прикладом можуть бути також слова *xata* (зіставляється з перс., та авест. *kata* «дім»), *собака* (пор. з авест. *spake* та інд. *spaka*) та ін.

Друга група зовнішніх відмінностей у мовній картині світу виникла, як зазначалося, у процесі тривалого і складного розвитку етимологічно спільних коренів і фонетичних і морфологічних змін у слові. Прикладами подібних відмінностей можуть бути індоєвропейські за походженням: українське слово *мати*, лат. *mater*, нім. *Mutter*, англ. *mother*; укр. *око*, лат. *oculus*, нім. *Auge*, англ. *eye*; укр. *берега*, нім. *Birke* та ін. Часто генетичний зв'язок між лексемами не такий помітний: напр., укр. *сонце*, лат. *sol*, гр. *helios*; укр. *місяць*, лат. *mensi*, нім. *Monat*.

Відмінності цього типу помітніші залежно від географічної й часової відстані між ареалами поширення мов. Чим ближче мови регіонально і за спорідненістю, тим помітніше і спільні основи й відмінності в звуковому й морфологічному складі: пор. укр. *літо*, рос. *лето*, пол. *lato*; укр. *місяць*, рос. *месяц*, пол. *miesis*; укр. *віл*, рос. *вол*, пол. *wal* та ін.

Однак зовнішня характеристика мовної картини світу не відбиває її (МКС) внутрішньої смислової структури. Зовнішній підхід подібний до того, якби ми про живописне полотно говорили з погляду фарб та їх складу, кольорів, не вдаючись до розгляду змісту картини. Цей аспект дослідження МКС належить до лексикології, фонетики й морфології. Для дослідження мовної картини світу в її сутності необхідно звернутися до тих її рівнів, що пов'язані з домовним знанням і концептуальною картини світу. Цей напрям вивчення МКС належить до царини семасіології, де розглядаються мовні одиниці з погляду їхнього значення, їхньої внутрішньої форми.

Відмінності між МКС у плані вираження можуть виявлятися в різних формах. Одним із прикладів таких відмінностей, що пов'язані не тільки з власне мовним аспектом семантики, але і з домовним, є те, що одне позамовне явище в різних мовах може виражатися і за різними ознаками, прикладом цього можуть бути назви циклічних відрізків часу. Так, у германських мовах назви днів тижня мають язичницьку міфологічну основу і називаються переважно

за назвами небесних світил (напр. нім. *Sonntag, Montag*, англ. *Sunday, Monday, Saturday* та ін.), у слов'ян же назви днів тижня пов'язані переважно з їх місцем стосовно *неділі*, назва якої є вихідною для всього тижня: *понеділок* (пол. *poniedziałek*, болг. *понеделник*) — «день після (по) неділі», *вівторок* (болг. *вторник*, рос. *вторник*) — «другий день тижня», *середа* (рос. *среда*, болг. *с'ряда*, пол. *sroda*) — «середина тижня» (як і в герм. мовах — нім. *Mittwoch* «середній день»), *четвер* (рос. *четверг*, болг. *четвъртък*) — «четвертий день», *п'ятниця* (рос. *пятница*, болг. *петък*) — «п'ятий день». Для назви відрізка часу в сім днів уживаються назви укр. *тиждень*, рос. *неделя*, у ряді слов'янських мов зберігається давнє слов'янське слово *седмица*.

Ще більш виразно виступають особливості слов'янських мов у мовних картинах у системі назв місяців. Слова, що є слов'янськими назвами місяців, спочатку були назвами певних часових відрізків: за їхніми фізичними (зокрема температурними) ознаками, як *січень*, *лютий*, за особливостями стану природи — *березень*, *квітень*, *травень*, *червень*, *липень* — або ж за особливостями трудової діяльності чи знарядь праці: *серпень*, болг. *српен*, пол. *sierpien*, чеськ. *srpen*, давні рос. *травник*, *жнивень*. Із прийняттям християнського календаря назви певних періодів були закріплені за певними місяцями. Однак такі назви в різних слов'янських мовах не збігаються: наприклад, назва *квітень* в українській і польській мовах позначає четвертий місяць календаря, а в чеській їй відповідає п'ятий місяць (*kvíten*) натомість четвертий місяць у чеській називається *duben* («дубовий»). Подібні відмінності можуть залежати від кліматичних відмінностей і пов'язаних із ними природних особливостей: десь помітнішою особливістю квітня є квіти, а десь — поява першої зелені на дубі. Зимові місяці в слов'янських мовах називаються в основному за погодними умовами: адже для слов'янина важко було пережити суворі морози, сніги й бездоріжжя. Однак у домовному світі як найсуттєвіші виступають то ті, то інші ознаки концепту «зима». Так, українські слова *січень* і *лютий* в основі мають уявлення про люті морози, те ж простежується в чеській назві січня *leden*, але внутрішня форма пов'язується вже не з силою морозу, а з льодом, який покриває водойми і землю, у діалектах російської мови відомі застарілі назви зимових місяців — *студень* (грудень), *просинець* (*січень*; до речі, ця назва вживається і в українських говірках). *Лютий* у чеській мові має назву *unor*, а в польській існує застаріла назва *strzepen* від назви грудок на дорозі. Ця ознака лежить і в основі української та польської назв *грудень*, *grudzien*. У діалектах російської мови відповідне

слово *грудень* є назвою листопада. Розбіжності у використуванні однієї за формою назви стосовно різних явищ (у цьому разі місяців) особливо помітні в перехідних часових зонах (від місяця до місяця). Тому останній місяць року в українській мові називається *грудень*, а в чеській — *prosinec*, яке в староукраїнській і староруській було назвою *січня*.

Особливо помітні відмінності в домовній і мовній картині світу, якщо порівняти календар української і календар інших слов'янських мов.

Український	Російський народний	Чеський	Польський
Січень	Просинец	Leden	Stryczen
Лютий	Стежень	Unor	Luty
Березень	Березозол	B ezen	Marzec
Квітень	Снегогон	Duben	Kwiecien
Травень	Травник	Kvieten	Maj
Червень	Хлеборост	Červen	Czerwiec
Липень	Страдник (сенозарник)	Červenec	Lipiec
Серпень	Жнивень	Srpen	Sierpien
Вересень	Хмурень, ревун, зоревик	Zari	Wrzesien
Жовтень	Листопад	Rijen	Pazdziernik
Листопад	Листогной, грудень	Listopad	Listopad
Грудень	Студень	Prosinec	Grudzien

Отже, з одного боку, система назв залежить від існуючого в свідомості домовного знання, з якого відбираються ознаки для номінації, а з іншого, сема МКС стає джерелом для пізнання образу світу того чи іншого народу. Акад. М. І. Вавілов, славетний учений-природознавець, зазначав, що для аналітичних ботанічних досліджень «велику цінність набувають дані *археології, історії й лінгвістики* (курсив наш — Л. Л.). Приурочені до певних ботанічних видів, вони можуть інколи значно доповнити й поглибити відомості про минуле культурних рослин» [Вавілов 1926: 16]. Рослини та їх назви

свідчать про домовний світ, який бачила людина, що знала про нього і чому та в яких місцях те чи інше явище має таку, а не іншу назву. Наприклад, у спільнослов'янській мові-основі слово *жито* позначало поживні злакові рослини. В українській мові це слово називає окремий вид злакових. У діалектах російської мови збереглось і старе значення цього слова.

Часом висловлюється думка, що мовна картина світу незмінна. Цей підхід може бути виправданим тільки в тому разі, якщо брати її у високій мірі абстракції, наближення до концептуальної картини, не враховувати етномовної особливості.

Про незмінність МКС можна говорити в тому плані, що в кожній мові зберігаються елементи «архаїчної» картини світу, тобто в мові відбиваються уявлення, що існували в час творення певного слова чи блоку слів. Хрестоматійним є приклад із словами «схід сонця» і «захід сонця»: для носіїв сучасної наукової картини світу відомо, що сонце не «сходить» і не «заходить» у нашому розумінні слова, однак слова ці зберігають давнє бачення світу. Можна навести чимало й інших прикладів збереження архаїчної картини світу, однак це не означає, що МКС незмінна: адже поруч із цими старими елементами ми маємо велике сузір'я таких, що відбивають сучасні знання й уявлення про світ.

Якщо вважати, що концептуальна картина світу — це пізнання й інтерпретація світу людиною, то з необхідністю маємо визнати, що ККС розвивається і в категоріях логіки. Вона тотожна у народів з однаковим рівнем знань. ККС поширюється і поглиблюється у зв'язку з безперервністю процесу пізнання людиною світу. Відповідним чином реагує на ці зміни й мова, фіксуючи зміни в ККС і вносячи належні уточнення в мовну картину світу. Якщо порівняти праслов'янську мовну картину світу, описану дослідниками [Іванов 1965], то виявимо, що вона значно обмеженіше відбиває світ, ніж сучасна мова. Невипадково розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства і архаїчну, причому архаїчність ця може зумовлюватися й динамічними процесами в суспільстві та у свідомості за порівняно невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття. Справді, упродовж тисячоліть ККС змінювалися дуже повільно, відповідно повільні зміни відбувалися і в МКС. За останні ж два століття, у зв'язку з розвитком суспільства, відбулися значні зміни в світі і в картині світу концептуальній, що шукало собі вираження і в мовній картині, насамперед у її літературному вираженні. Сучасна глобалізація світу приводить і до глобалізації багатьох фрагментів МКС, наприклад, у галузі науки, техніки, мистецтва,

побуту. У процесі розвитку ККС спостерігається певне відставання загальнонародної МКС, а нові концепти можуть мати вираження у вузькій сфері функціонування мови (наприклад, у певній термінологічній системі) і тільки з часом поступово частково вливатися в загальномовну картину світу. При цьому загальномовна картина може відбивати відповідні концепти більш спрощено в семантичному плані, ніж у терміносистемі. Так, для пересічного українця слово *ревматизм* представляє цілу низку хвороб, пов'язаних із болями в суглобах, а в медичній термінології цьому слову відповідає цілий комплекс слів (артрит, артроз, спандульоз і т. ін.), серед яких слово *ревматизм* виступає як назва окремої хвороби з набором диференційних ознак: енциклопедичних (характеристика поняття про хворобу) і лексичних (структура лексичного значення).

Можна сказати, що незалежно від різних концепцій українська літературна мова разом із її творцем — народом — пройшла великий шлях, на якому розвивались обидва підходи, внаслідок чого ми маємо сьогодні літературну мову, що здатна виражати й ментальний світ питомого українця, його інтелектуальні здобутки новітніх часів. Сучасна українська мовна картина світу відбивається і в романах Михайла Стельмаха про життя села, і в творах Олесея Гончара, присвячених значною мірою українській інтелігенції. У мовних картинах світу цих письменників, таких відмінних за тематикою, органічно переплітаються архаїчні й сучасні риси мовної картини світу, яка відбиває ментальність і духовний, у тому числі високоінтелектуальний, світ сучасного українця. Про нього вже не скажеш, що він перебуває «на досить низькому стані розвитку» (як писав свого часу М. І. Костомаров). Високий інтелектуалізм відзначає і мову авторів-інтелігентів, і мову їхніх героїв-сучасників.

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти висновку, що питання власне внутрішньої структури мовної картини світу, її динаміки і зв'язків із носіями мови — індивідуальними й колективними — тільки розпочинаються і вимагають колективних зусиль дослідників.

Деформація мовної картини світу — девальвація духовних цінностей*

В останні десятиліття в мовознавстві розвивається антропоцентричний напрям, пов'язаний із дослідженням мови як картини світу. Однак у багатьох випадках мовна картина світу (МКС) розглядається

* Підготовлено в співавторстві з О. А. Олексенко

по-різному, інколи вважають, що МКС штучно вигаданий конструкт, тотожний із мовною системою. Насправді МКС не може дорівнювати мовній системі уже хоч би через те, що мовна система включає мовні одиниці і типи відношень між ними, тоді як МКС містить ментальний зміст мовних явищ. У цьому полягає й одна з причин відмінностей між мовами і вираженого в них бачення світу, про що говорив іще В. Гумбольдт.

Посилення уваги до проблем лексичної семантики, що спостерігається з кінця XIX ст., у середині двадцятого століття призвело до виникнення психолінгвістики як науки на межі психології й лінгвістики, а зрештою до розвитку в мовознавстві згаданого антропоцентричного напрямку, зокрема вчення про мову як картину світу. При цьому у відповідних розділах мовознавства постають досягнення лінгвістики і психології, синтезуючи досягнення в мові уявлення людиною світу, узагальнення наслідків пізнання і репрезентацію такого узагальнення та функціонування безпосередньо в мові. Відповідно до таких складних зв'язків у МКС виділяють три рівні: рівень споглядання і первісного сприймання явищ органами чуття, не пов'язаний із мовним вираженням (домовна картина світу); рівень узагальнення і вироблення первісних понять, що співвідносяться із звуковим комплексом — словом як назвою явищ (рівень, що називається концептуальним); і рівень власне мовний, у якому слово і його значення зазнає перетворень залежно від місця в мовній системі і від функціонування слова в мовному потоці. Усі ці рівні перебувають у тісній взаємодії з мовною діяльністю людини, у їх дослідженні виявляється антропоцентричний підхід до вивчення мови.

Деформації в мові, що відбуваються й у свідомості, мають різні вияви. Одним із них є «вимивання», відсунення на периферію слів, що виявляють позитивні якості людини. Дедалі рідше мовиться про такі властивості, як честь і чесність, порядність, людська гідність, совість і т. ін. Відповідно до цього поширюються явища, протилежні до названих, що провокується вжитком слів, часто взятих із колись пасивного словника мови (з лайливої, арготичної, сленгової, жаргонної лексики), як-от: *бортонутти, бабки, крутий, підставляти, стукач, стукнути, дери банити, дерибан, розкрутка, дістати, халявщик, залягти на дно, замочити, западло, штиняти, підставити, кайфувати, облом, відірваний, відмазати* тощо.

На рівні аксіології відбуваються негативні явища в ЛСГ, що виражає гендерні особливості. З одного боку, в суспільстві всі стали *пани, пані, панночки*, а з іншого, перші два слова вживаються майже

тільки у звертаннях, а замість слів *чоловік* і *жінка* у повсякденному спілкуванні дедалі частіше вживаються *мужик* і *баба*. Позначені спочатку відтінком іронічності й жартівливості, вони поступово запанували як згрубілі, зневажливі еквіваленти назв людей за статтю. Із сленгу переходять у норму образливі назви для дівчат, наприклад, *тьолка*, *гьорла*, *телиця*, *телятина*, *кобила*, чи хлопець — *кадр*, *перець*, *фраєр* та ін. У зв'язку із входженням у нашу ментальність образу супермена як назва для такого чоловіка вживається запозичене слово *мачо*, яке, на відміну від названих вище слів, позначене позитивною оцінкою.

Помітні зміни спостерігаються і в аксіології слів, що виражають ознаки людини — чоловіка і жінки, хлопця і дівчини. Слова, що вживалися на позначення краси (*вродлива*, *красива*, *гарна*, *чарівна*, *ніжна*, *ласкава*, *привітна*...), і далі можна назвати довгий ряд) поступилися слову *сексуальний*. У телепередачі, присвяченій стюардесам, ведуча близько тридцяти разів ужила слово *сексуальна* (очевидно, це і є найголовніша ознака жінки цієї професії) і жодним словом не обмовилася про інші її естетичні, ділові, духовні, людські якості. Згадаймо народну пісню: *На городі верба рясна, // Там стояла дівка красна // Вона красна ще й вродлива, // Її доля нещаслива*. Або хрестоматійні: *О люба Інно, ніжна Інно... Сестру я Вашу так любив. Дитинно, злотоцінно* (П. Тичина). Куди поділися слова?

Така переінтеграція у сфері оцінок, на нашу думку, змінює погляди на жінку і на любов як почуття, позначене насамперед духовною близькістю. Слово *любов* у наші дні і в сучасних текстах дедалі більше розглядається як фізична близькість, тобто суто біологічне, а не складне духовне, соціальне чи фізичне явище, властиве людині. У класичних текстах на першому плані «Я тебе люблю», а «Я тебе хочу» залишається в підтексті. Сьогодні ж юнак говорить дівчині: «Я тебе хочу» — і ні в тексті, ні в підтексті не натякається на любов. Слово *любов* в українській мові є назвою почуття, а не дії, під впливом же американізму «займатися любов'ю» воно перетворюється на невластиву йому назву дії, ототожнюється із словом *секс*. Таким чином слово втрачає сенс, що виражає духовну сутність явища і перетворюється на назву фізіологічного акту. Подібні перетворення в мові підтримують або й прямо викликають відповідні зміни у свідомості.

Подібні зміни, з одного боку, зумовлені естетичним ідеалом, про соціальну зумовленість якого писав іще М. Г. Чернишевський, а з іншого, самі стають засобом прищеплення й культивування певного естетичного й морального ідеалу через частотність уживання певних

слів. Небажані наслідки для духовного світу людини має й посилення частотності вживання слів, що називають небажані в суспільстві явища (наприклад, «голубий» у значенні «гомосексуальний» або слова, пов'язані з наркоманією), що посилює в суспільстві інтерес до відповідних явищ (особливо у дітей і підлітків). Постійне вживання цих слів виводить їх у свідомості з периферії лексичного складу в найактуальніші.

Уживання слова в невластивому йому значенні може призвести до знецінення не тільки самого слова, а й названого ним явища. Прикладом цього може бути вживання слів із високим ціннісним компонентом як брэнда для якогось предмета чи політичного явища, наприклад, слова *Батьківщина* для назви політичного об'єднання чи слова *Україна* для називання політичного блоку. Таке функціонування знакових для суспільства слів, як свідчить реальність, не додає ваги блокам або партіям, але звужує поняття, закладені в семантиці слів, бо позначають вони вже не весь обсяг поняття або значення, а тільки їхню частину. При цьому у свідомості відбивається, що Батьківщина або Україна — це тільки та їхня частина, що представлена в блоку. Інша річ, коли подібні назви охоплюють увесь обсяг відповідного поняття. Наприклад, у назві «За єдину Україну» (незалежно від політичної спрямованості) зберігається цілісне поняття «України».

У психоаналізі відзначається існування, так би мовити «внутрішньої цензури», яка «являє собою механізм захисту свідомого «Я» проти небезпечних нахилів та імпульсів» [Психоаналіз 1975: 188]. Зростання частотності слів, пов'язаних із небажаними, на погляд суспільства і окремого «Я» як частини цього суспільства, явищами, руйнує цей захист, і в духовному світі людини уже не на підсвідомості, а в актуальній свідомості відбувається переоцінка певних явищ, чим і зумовлюється негативний вплив згаданих лексико-семантичних деформацій на духовність народу. Таким чином нівелюється одна із важливих функцій національної мови — функція духовного єднання, що відбувається під впливом спільної мовної картини світу. Шляхи подолання деформації духовності бачимо перш за все у підвищенні рівня самосвідомості українського суспільства загалом і кожного українця зокрема, у підвищенні рівня освіченості народу, культурозберігання і культуротворення національних надбань.

Поставлена проблема актуальна як у теоретичному, так і в практичному аспектах, бо це, зрештою, питання про духовну культуру народу і перспективи її розвитку.

Людина і мовна картина світу

Одним із важливих аспектів вивчення МКС є дослідження різних її рівнів. Сучасне мовознавство знову звертає свої погляди на ті питання, які були накреслені в науці про мову якоюсь мірою з часів античності, але більш виявленими стали з кінця XVIII ст., чому значно сприяв, як ми вже зазначали, розвиток таких літературних явищ, як сентименталізм і романтизм, у центрі уваги яких ставилася людина та її внутрішній світ — почуття, настрої, прагнення, ідеали та ін. Виникнення порівняльно-історичного мовознавства, що базувалося на порівнянні насамперед фонетичних і граматичних явищ, хоч і постулювало принцип вивчення історії мови у зв'язку з історією народу, однак поступово перетворилося на суто граматичну класифікаційну систему, у чому немало роль відіграв і вплив поширення класифікаційно-таксономічних методів у природничих науках. В останній третині XIX ст. із розвитком психології ідеї і методи цієї науки проникають і в мовознавство (Г. Штайнталь, О. О. Потєбня, В. Вундт, Г. Шухардт та ін.) і залучаються до вивчення мови вже не тільки граматичні, фонетичні її сторони, але й мисленнєві процеси, пов'язані з використанням і формуванням мови. Починаючи з другої половини XIX ст. у лінгвістиці з'являється цілий ряд шкіл, що розглядали мову з погляду її зв'язку з суб'єктом мовлення, його психічними асоціаціями. Це такі напрями, як молодогограматизм у Німеччині, три філологічні школи в Росії (Харківська, Казанська, Петербурзька, Московська), естетизм Карла Фослера, соціологічний психологізм А. Мейє, неолінгвістика в Італії та ін. Особливий прорив психології у мовознавство стався в середині 50-х років XX ст., коли заявила про себе як про напрям психолінгвістика, що, можливо, було реакцією на панування соціолінгвістичних і структуралістських напрямів у науці. У роботах першого з названих напрямів людина як індивідуум була заступлена соціальною групою (мовним колективом), що є визначальною в становленні й розвитку мови, у другому — мовна структура розглядається з більшим чи меншим ступенем абстрагування не тільки від ментального світу людини, а й від мовної матерії. Соціологічний і структуральний напрями відіграли важливу роль у розвитку науки про мову, зокрема у вивченні її зв'язків із суспільством, ролі останнього в становленні й розвитку мови як засобу спілкування. Структуралізм дозволив глибше й докладніше розглянути структурні особливості людської мови як знакової системи взагалі й кожної мови зокрема. У надрах цих напрямів,

а подекуди всупереч їм формувалися різні підходи, пов'язані з вивченням мови у зв'язку не тільки з суспільством, а і з окремою мовною особистістю з її ментальністю, з її психічними типологічними особливостями, з культурою, зокрема міфологією й літературною творчістю.

Сучасний період у розвитку мовознавства визначається тим, що мова розглядається не тільки як система, але і як певна картина світу. Таке розуміння мови поставило цілу низку завдань щодо вивчення природи і сутності мовної картини світу, її структури, шляхів формування та ін. Актуальними стають методологічні положення, згідно з якими в дослідженні поетичного мовлення «поєднуються, схрещуються та змішуються завдання і методи історико-філологічні з філософсько-естетичними і природничими, літературознавчі з лінгвістичними» [Виноградов 1963: 92]. Тим самим привертається увага до класичної лінгвістичної традиції, у межах якої філологія розглядалася як синкретична наука, що органічно поєднувала завдання, які пізніше стали предметом різних наук. Здобутки цих останніх створили наукову базу до їх взаємодії на новому щаблі розвитку філології.

Тривалий час вивчення психологічного аспекту мови відокремлювалося від мовознавства, бо вважалось, що він не входить у проблематику цієї науки. Однак розвиток і досягнення науки про мову й суміжних із нею виявив необхідність зважати й на явища на межі між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією, мовознавством та ін. дотичними до нього. Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалося на рівні зв'язку мови і свідомості, не торкаючись домовних знань, що вважалися об'єктом дослідження лише психології. Із розвитком антропоцентричного підходу питання домовного світу людини включаються і в коло проблем лінгвістики.

Одним із важливих, пов'язаних із сутністю мовної картини світу є питання про її структуру, яке розв'язується в сучасному мовознавстві по-різному — від максимального зближення мовної і концептуальної картин світу до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Гадаємо, праві ті, хто вважає, що в мові знаходять своє вираження, поєднуючись, але не покриваючи одне одного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей. Як ми вже зазначали, у МКС функціонують і взаємодіють категорії предметного світу, що відбиваються в МКС, лінгвальні значення як складові частини МКС, ментальні категорії психічного й логічного порядку — поняття і концепти [Роль 1988: 116].

Проте ототожнювати логічні й психологічні категорії і їх місце в структурі МКС не можна, бо вони пов'язані з двома відмінними картинами світу, що є основою картини мовної — логічної, що своєрідно відбивається безпосередньо в мовних одиницях, і домовної (превербальної), де містяться елементи образного мислення, в надрах якого лежать індивідуальні й соціальні особливості «бачення» світу. Отже, характеризуючи рівні МКС, ми, крім концептуального й лінгвального, виділяємо ще рівень домовного знання, домовну картину світу. Відповідно до цього в структурі МКС виділяють три рівні — ментальний (домовний), логічний (концептуальний — рівень понять і узагальнень) і власне лінгвальний. Цим трьом рівням відповідають три одиниці — концепт (як ментальна сутність), поняття як логічна і значення як лінгвальна. Трьом названим рівням відповідають три пов'язані між собою, але відмінні в силу належності до різних рівнів МКС одиниці: концепт як явище ментальне, поняття як явище ККС і значення як власне лінгвальне.

Домовна картина є джерелом і матеріалом для концептуальної мовної. У домовному, ментальному рівні МКС містяться ті численні уявлення, зв'язки, враження, що в разі потреби у фіксації їх у свідомості індивіда шляхом абстрагування й узагальнення утворюють поняття, що стають основою для концептуальної й лінгвальної КС і фіксуються в лексичному значенні. Саме на лінгвальному рівні виявляється своєрідність членування ККС у різних народів. У літературі справедливо відзначається, що з допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід. Проте слід враховувати і протилежний процес — мова є засобом освоєння окремим індивідом колективного досвіду. Процес взаємодії функцій вироблення колективного досвіду і набуття досвіду індивідуального виявляє гносеологічний характер мови.

Нерідко спостерігається, хай і не виражене явно, ототожнення домовної, мовної, концептуальної картин світу, отже, ототожнення категорій мови і мислення. Оскільки ми дотримуємося погляду, що мова і мислення — це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, то схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в домовній картині відбиваються в концептуальній картині (термін «концептуальний» у даному разі вживаємо в загальноприйнятому значенні «логічний») і неминуче приводять до відповідних змін у картині світу мовної. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення

мовної картини існують і свої, специфічні, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов. Існують елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, а, наприклад, у німецькій виражаються основоскладанням. Наприклад, українському слову *залізниця* в німецькій мові відповідає складне слово *der Eisenbahir*, а в російській словосполучення *железная дорога* (між іншим, у російському мовленні тривалий час випробовувалися в цьому значенні слова *чугунка* і *железка*; українському слову *словник* у німецькій мові відповідає *das Worterbuch*, а українському сполученню *залізничне сполучення* відповідає німецьке трьохкореневе складне слово *der Eisenbahnverker*. Українським атрибутивним словосполученням *дитячий садок*, *обідня перерва*, *дальній переліт*, *письмовий стіл* у німецькій відповідають складні слова, що передають той же зміст: *der Kindergarten*, *die Mittagpause*, *der Ferkflug*, *der Schreibtisch*. У німецькій мові ознака більш тісно пов'язана з означуваними словами. Ці структурні особливості мов впливають на внутрішню форму слова і відбивають специфіку мовного бачення світу.

Уже в науковій концепції О. О. Потебні помітне розмежування ментальної і лінгвальної сутності мов, однак він розглядає їх у співвідношенні суб'єктивного (власне ментальні уявлення кожного індивідуума) і об'єктивного — у вигляді значень, що є колективним надбанням. Учений писав із цього приводу: «Так і в розмові: кожен розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» [Потебня 1956: 139]. У працях О. О. Потебні відзначається, що із численних ознак явища у значенні слова відбивається тільки одна, яка з погляду цього мовного колективу є найпомітнішою чи найсуттєвішою: «слово власне виражає не всю думку, що вважається за його зміст, а тільки одну його ознаку. Образ стола може мати багато ознак, але слово *стіл* означає тільки «настелене», і тому воно може позначати будь-які столи» [Потебня 1956: 119].

У визначенні О. О. Потебні фактично дається дефініція концепту в сучасному розумінні. «Значення» концепту як ментального явища в силу його складності передається в мові не окремим словом, а лексико-семантичним мікрополем мовних елементів, що можуть сполучатися в текстах із ключовим словом концепту. Наприклад, концепт «вітер» виражається не тільки цим словом, а і численними словами, що характеризують його за силою (*вітер*, *вітриюган*, *вітрило*, *вітерець*, *бура*, *ураган*), за напрямом (*північний*, *південний*, *східний*,

західний), а також за проміжними напрямками (*південно-східний, північно-західний* та ін.), за додатковими погодними умовами (*хурделиця, завія, завірюха*), за локальними ознаками (*тайфун, торнадо, бриз, мусон, майстро, грего, трамонтан*). Таке широке уявлення про концепт *вітер* складатиметься як сума спостережень різних носіїв мови, у кожного з яких окремо вітер може пов'язуватися з окремим комплексом ознак (наприклад, локальні ознаки властиві мешканцям відповідних територій, представникам певних професій тощо).

Отже, концепт як ментальна одиниця МКС є складним явищем, що містить цілу низку елементів смислу, які на ментальному рівні становлять фрейми (певні елементи за місцем у концепті). Так, фрейм «сильний» стосовно вітру це не те, що сильна спека/холод, сильна людина/тварина. Він конкретизується в сполученні з ключовим словом концепту. Фреймові як одиниці ментального рівня відповідають у семантичній структурі лексичного значення семи як його складові.

Ю. С. Степанов вважає, що «концепт як явище споріднений із поняттям (в одній із ранніх праць він навіть писав «концепт/поняття», наче ототожнюючи їх), але відрізняється від нього змістом, формою і сферою існування: його сфера — ментальний світ, не логіка, а культура в будь-якій її галузі, його форма — не науковий термін, а слово або словосполучення загальної мови...» [Степанов 1997: 40]. Із приводу поняття «концепт» висловлювалися й українські лінгвісти. Так, В. В. Жайворонок теж вважає, що за концептом стоїть не тільки лінгвальна, а й лінгвокультурна інформація, якщо за поняттям стоїть реалія, предмет, субстанція, то за концептом — не лише предметний смисл, а й слово-ім'я реалій, слово-знак як певна інтелектуальна осмислена сутність, знак смислу [Жайворонок 2004: 25]. Говорячи про зміст концепту, Ю. С. Степанов пише, що «концепт витає над концептуальними сферами, втілюючись як у слові, так і в образі або матеріальному предметі» [Степанов 1997: 9], а в іншому творі зазначає, що концепт існує в ментальному світі людини не у вигляді чітких понять, а як певний жмут уявлень, переживань, який супроводжує слово [Степанов 2004: 9].

Названі три рівні МКС особливо чітко відбиваються в структурі лексичного значення, де ми виділяємо аспект, пов'язаний із сприйманням довкілля, — денотат, аспект концептуальної картини світу — сигніфікат і аспект власне мовний — значимісний ореол. Чим глибше ми сягаємо в надра мовної картини світу, тим більше постає перед нами питань, що виникають із кожним кроком, зокрема питань стосовно взаємозв'язку явищ різних рівнів МКС.

Художній простір у мовній картині світу

Проблема мовного вираження простору в українській поезії є актуальною і складною, вона заслуговує пильної уваги дослідників, бо дає цінні матеріали для розуміння не тільки явищ літератури, мови, естетики, а й того, що сьогодні ми називаємо ментальністю народу.

Від часу, коли в літературознавство ввійшли поняття художнього часу й художнього простору, ця проблема з різних поглядів досить плідно вивчається літературознавством як у загальнотеоретичному плані, так і стосовно виявлення цих фундаментальних, системоутворюючих категорій у конкретних художніх творах. Праці М. М. Бахтіна [Бахтин 1975], Д. С. Лихачова [Лихачев 1979], Ю. М. Лотмана [Лотман 1970] та ряду інших дослідників заклали теоретичні засади дослідження цієї проблеми.

У розумінні художнього простору в літературознавчому аспекті вимальовується кілька підходів. Із одного боку, простір розглядається як простір художнього твору і до певної міри співвідноситься з композицією і архітектонікою твору. Другий підхід пов'язує художній простір із просторовими орієнтирами твору та їх зв'язками з системою твору, його героїв, вираження в просторі художнього задуму автора. Так Ю. М. Лотман зазначає, що «простір у художньому творі моделює різні зв'язки картини світу: часові, соціальні, етичні й т. ін.» [Лотман 1968: 6]. Цей же автор зазначає, що в художньому творі існує «можливість просторового моделювання понять, які самі по собі не мають просторової природи <...>, особлива ця властивість просторових моделей для мистецтва» [Лихачев 1979: 267]. Думка про те, що в художній простір вписуються і явища, які не мають самі по собі просторової природи, висловлюється з іншою інтерпретацією і М. М. Бахтіним, який відзначав, що важливе значення мають іще й сусідство між речами та ідеями, паралельність і взаємне перетинання різних рядів (ряди модельного тіла, одягу, їжі, смерті й т. ін.) [Бахтин 1986: 319].

При наявності різних підходів і різних досліджень вони всі є дослідженнями простору з літературознавчого погляду. Однак існує аспект, який рідко потрапляв у поле зору вчених-філологів, особливо українців. Мається на увазі мовознавчий аналіз явища, дослідження мовних засобів вираження художнього простору в залежності від особливостей мовної картини світу, властивої художнику. У літературознавстві при характеристиці індивідуальних особливостей творчості основна увага привертається до суспільно набутих рис особистості, які формуються під впливом зовнішніх факторів:

«Логіка й діалектика просторових відношень у творчості художника, — пише Б. М. Козирев, — зумовлені особливостями його світогляду, що має джерела у філософії й культурі різних епох» [Козырев 1974: 127]. Хоч автор статті у дальшому викладі й натякає на внутрішні причини сприймання й відтворення явищ, однак цей фактор проходить у нього на другому плані: «Які б не були, — пише він, — знання Тютчева про античну філософію (.....), його спорідненість з Фалесом і Анаксимандром була зумовлена не цими знаннями, а просто внутрішньою подібністю первісних натурфілософських і поетичних інтуїцій» [Козырев 1974: 127]. Ми не звикли ще зважати на внутрішні психічні властивості людини як фактор, що зумовлює індивідуальність художника. Дослідження ж поетичної творчості у співвідношенні з психічним складом письменника виявляє цікаві закономірності [Лисиченко 1995].

У світлі сказаного, гадаємо, варто розглянути питання про співвідношення художнього простору з мовним рядом. Ціла низка питань виникає при вивченні художнього простору в українській поезії.

Однією з частин цього аспекту має бути аналіз мовного ряду, що виражає художній простір в українському фольклорі. При ближчому розгляді ми виявляємо в ньому не тільки всі ознаки простору української природи, українського села, української хати і пов'язані із ними художньо-естетичні, морально-етичні, історичні уявлення, а й риси архаїчної картини світу, що відбиває особливості світосприймання більш віддалених епох. Щодо особистого виявлення мовної картини простору, можна зазначити, що вона малопомітна (можна сказати, зовсім непомітна) у фольклорних творах у силу свого «колективного» походження, участі багатьох авторів у формуванні твору. «Особистісне» виявляється поза текстом, в індивідуальних властивостях виконавця твору. Натури, позбавлені художнього чуття, не беруться за виконання пісні, думи чи розповідь казки, саме ж виконання залежить від майстерності, що зумовлена не тільки влучною мовою, а й психічним типом виконавця, який у цьому процесі стає суб'єктом творчого процесу.

Розвиток нової української літературної мови й української поезії пов'язаний із народними джерелами й великою мірою продовжує фольклорні традиції. Однак в авторській поезії, навіть тій, де дуже відчутний вплив народної пісні, уже проступають суб'єктивні, особистісні настрої, що відбивається й на мовному плані творів. Особливо це виявилось у творчості Т. Г. Шевченка, який зумів поєднати традиційні форми з новітнім змістом, який розширює ху-

дожній простір далеко за межі України й української хати, через що і в мовному плані у нього з'являються не тільки «екзотичні» слова, що виражають поняття іншого народу (чурок, сакля, саксаул та ін.), а й нового змісту сповнюють слова й образи традиційні. У його художньо-мовний простір входить місто як новий феномен і як середовище, де відбуваються події, і яке впливає на їх хід зіставлення явищ начебто спільних і разом із тим відмінних («*І тут стени і там стени, та тут не такі...*»). Зіставлення різних оказіональних смислів одного слова виражає новий зміст, у чому виявляється авторський підхід, зумовлений новим історичним досвідом і психічними особливостями поета.

Українська поезія другої половини XIX ст. пов'язана з розширенням географічного й художнього простору, відбитого в ній із розвитком і збагаченням лексичного складу окремих поетів (І. Я. Франко, Леся Українка та ін.) і літературної української мови загалом.

Від початку XX ст. в художній простір української поезії входить простір міста, який, починаючи від творів Т. Г. Шевченка, у різних формах проникає в українську поезію. У залежності від психологічного настрою, життєвого та естетичного досвіду простір міста подається автором або із знаком плюс, або із знаком мінус. У залежності від цього й слова, що виражають простір міста, виступають із позитивною або негативною конотацією або ж розглядаються як складне явище, сповнене суперечностей. У першому випадку слова, що виражають ідилічний простір села, мають позитивне забарвлення, а слова міського обширу, позначені негативно.

Із початком XX ст. в українській поезії ми бачимо зіткнення двох художніх і мовних картин світу: ідилічної картини села і картини міста. У цьому відношенні мовний світ поезії відрізняється від світу прозаїків, у творчості яких село давно перестало бути ідилією в соціальному плані, хоч зберігає ідилічність у вираженні географічного середовища (пейзажі тощо). Це позначається й на мовній картині світу, особливо в її аксіології.

Письменники українського авангарду в ряді випадків намагаються відірватись від традиційного простору й щільно пов'язати свою творчість із простором міста, що привносить у поезію не тільки нові мотиви, актуалізує в ній нові для поезії слова, а й сповнює їх нового метафоричного й символічного змісту.

У другій половині XX ст. в українській поезії виробляється ставлення до простору як до гармонійного (або такого, що тяжіє до гармонійного) поєднання міста й села в силу суспільно-економічних

і культурно-історичних факторів, які змінили як культурно-освітній, так і соціальний статус поета. Однак в останні роки знову виявляється ідеалізація архаїчного художнього простору й архаїчної мовної картини світу.

Мовне вираження простору на кожному етапі розвитку української поезії виявляється не тільки географічним (у тому числі, власними) назвами, реаліями міста чи села і т. ін., а й художніми засобами, пов'язаними з традиціями різного географічного, соціального, культурно-історичного, морально-етичного тощо простору.

Проблема мовного вираження простору в українській поезії, як бачимо навіть із стислого огляду, є актуальною і складною, вона заслуговує пильної уваги дослідників, бо дає цінні матеріали для розуміння не тільки явищ літератури, мови, естетики, а й того, що сьогодні ми називаємо ментальністю народу.

Розділ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ

Дослідження літературної спадщини письменників, як правило, спрямоване на своєрідність художнього відображення явищ, на специфіку мови того чи іншого творця. Однак причини особливостей шукають головним чином у зовнішніх факторах формування особистості. Насправді ж, для художньої поетичної творчості особливо важливими є внутрішні психічні властивості художника, що яскраво виявляється в мові справжньої поезії, яка спонтанно виражається в мові й системі образів того чи іншого автора. На спонтанність художньої творчості поета неодноразово вказували автори минулого [Соловьев 1991: 326–328], однак ці погляди ми нерідко спростовували на догоду соціологічним схемам.

В останні десятиліття посилюється інтерес до специфіки різних мов (мовних картин світу — МКС), яка виявляється в різному змістовому навантаженні мовних одиниць, котрі, на перший погляд, здаються майже співвідносними, а при ближчому розгляді виявляють специфіку бачення світу, про яку свого часу писав ще В. Гумбольдт, а потім цілий ряд інших дослідників. Та змістова специфіка мовних одиниць, яку ми бачимо в різних, навіть близькоспоріднених мовах, ще більшою мірою виявляється в індивідуальному мовленні, найкращим прикладом чого є поетична мова. Виникає питання про фактори, які зумовлюють специфіку індивідуального, зокрема художнього мовлення. Серед них важливе місце посідають соціальні й культурні умови формування особистості. Однак розгляд мови окремих поетів з урахуванням їхніх психічних рис дозволяє виявити співвідносність мовних, зокрема лексичних і синтаксичних, особливостей із певними психологічними характеристиками автора.

Так, як свідчать наші дослідження, досить послідовно простежуються мовні явища, супутні поетові-екстравертові й поетові-інтровертові. Оскільки перший прагне відбити об'єктивно існуючі явища, його світ більш барвистий, про що свідчить складна кольорова гама, і більш деталізований, а у поета-інтроверта об'єктом зображення й вираження є внутрішній світ, відбиття в ньому зовніш-

ніх явищ, тому й колірний спектр у таких поетів менш барвистий, бо внутрішній світ при всій його напруженості й насиченості дається нам не в кольорах. Із цією властивістю пов'язане те, що світ інтроверта контрастний, у його мові багато антонімів, а мовлення екстраверта містить розвинену синоніміку, що передає найтонші відтінки явищ.

Із мовною кольоровою палітрою співвідносні й ознаки, що виявляються за допомогою тесту Роршаха, який показує, що для екстраверта світ більш конкретний, деталізований, що знаходить вираження в мові поетів відповідного психічного складу, а для інтровертів він цілісний.

У поезії яскраво виявляється темперамент письменника, що особливо помітно в синтаксичних фігурах ампліфікації, контрасту та деяких інших. Ми нерідко говоримо про традиції того чи іншого класика літератури і їх виявлення в творчості наступників. Однак при цьому часто звертаємо увагу на зовнішні явища — переспів мотиву, ремінісценція, образ, де все справді існує. Однак найбільш повно і яскраво традиції можуть виявитися тільки в поета, який мав той же основний комплекс психічних властивостей. Тому, гадаємо, що «шевченківство» найбільш повно виявилось в творчості В. С. Стуса, який виражав такий же високий ступінь інтровертності, такий же палкий темперамент і т. ін., про що свідчить уже зовнішність цих двох поетів, відома нам із портретів, — навіть погляд їхній виражає непримиренність. Аналіз поезії виявляє й низку інших психічних властивостей, що відображаються в поетичному індивідуальному мовленні.

Цікаві й глибокі спостереження з цього приводу ми знаходимо, наприклад, у В. С. Соловійова, який аналізує творчість О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова та інших російських письменників у співвідносності з їхньою особистістю, хоч і не в термінах сучасної психології. Тому, гадаємо, пора повернутися до цієї проблеми не тільки гіпотетично, а й на рівні експериментального дослідження психічного і психолінгвального аспектів індивідуального художнього мовлення.

Психологічна детермінованість художнього мовлення

Однією з важливих традицій Харківської філологічної школи є увага до психологічних аспектів мови й літературної творчості. У працях О. О. Потєбні глибоко аналізуються проблеми мови і свідомості, що виявлялося і на рівні досліджень свідомості і мислення

загалом, і на рівні вивчення окремих мовних та літературних явищ. Ця традиція продовжувалася послідовниками вченого, зокрема Д. М. Овсянико-Куликовським, це знайшло вияв також у виданих у Харкові на початку ХХ ст. кількох збірників «Вопросы теории и психологии творчества». Питання «письменник і його особистість» хвилювало в той час і європейських та російських учених. Однак у їх працях характеризувався зв'язок змісту твору і психологічного складу поета, власне мовний аспект не виділявся. Однак із літературознавчого погляду проблема залежності творчості поета від його психічних особливостей увагу дослідників привертала недостатньо.

Так, В. С. Соловійов, характеризуючи поезію О. О. Пушкіна, писав: «Пушкін залишається поетом переважно більш безпримісним, — ніж усі інші, — виразником чистої поезії. Те, чим Байрон і Міцкевич були значнішими за нього, впливало не з сутності поезії як такої і не з поетичної сторони їх обдарування, а залежало від інших елементів їх *душевної природи* (виділення наше — Л. Л.). Байрон переважав Пушкіна напруженою силою свого самовідчуття і самоствердження; це був більш сконцентрований розум і більш могутній характер, що виражалося, звичайно, і в його поезії, посилюючи її переконуючу навіюючу дію, перетворюючи поета на «володаря дум». У Пушкіна такого панівного центрального змісту особистості ніколи не було [Соловьев 1991: 328], а була просто жива відкрита надзвичайно сприйнятлива і чула до всього душа — і більш нічого [Топоров 1995]. Автор цих рядків підкреслює залежність поезії, поруч з іншими факторами, від «душевної природи» поета. До цієї тези літературознавці більшою чи меншою мірою у різний час зверталися неодноразово.

На зумовленість вибору схеми твору психічними особливостями автора звертають увагу й сучасні дослідники. Так, В. М. Топоров пише, що автор буває «змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв'язки із сферою біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими «культурною» опосередкованістю» [Топоров 1995: 448].

Отже, проблема зв'язку художньої, зокрема літературної, творчості з психікою не нова в літературознавстві; однак питання своєрідності мовного вираження і його зумовленості цим чинником поки що мало привертає увагу.

Часто використовують кліше типу «автор використовує (або вживає, або послуговується) такими-то словами, формами чи конструкціями. При цьому процес поетичної творчості розглядається як

логічне конструювання тексту, як це ми бачили при написанні творів наукового або ділового тексту. Хоч у цих останніх теж можуть відбиватися індивідуально-психічні особливості мови, якщо текст не обмежений суворим регламентом. У поетичному ж тексті виявляється значною мірою спонтанний плин мови, відредагований автором. Говорячи про те, що поезія Пушкіна не була справою тільки розуму, а залежала також від сфери підсвідомого, В. С. Соловійов зазначає (і, гадаємо, слушно), що твори, які є наслідком тільки логічного задуму, «можуть бути тільки підробкою під поезію; справжній же поет, якщо і схоче силувати свою музу, виявити над нею свою свободу, волі й творчості — не може, і з таких спроб нічого не виходить» [Соловьев 1991: 329]. Це положення, гадаємо, можна екстраполювати й на мову поетичного твору, взагалі, вона є наслідком не штучного «надумування» (хоч такі спроби часом і мають місце в окремих письменників), а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психічними основами особистості.

Дослідники проблем підсвідомого (наприклад, К. Марок, Р. Барт, Ж. Деріда й ін.) також підкреслюють залежність художника від надіндивідуальних механізмів культури, зокрема мови, що діють у сфері підсвідомості й зумовлюють структуру твору безвідносно до задуму й смислу.

Звичайно, зводити всі особливості поетичної творчості того чи іншого поета тільки до психічних факторів не можна, як не можна встановити однозначного, не ускладненого іншими чинниками, зв'язку між поетичним мовленням письменника і його психічним світом. Однак не варто і нехтувати питанням, оскільки воно, як показують дослідження останніх років, може дати цінні результати для осягнення різних питань художньої творчості й психології.

Для дослідження питання про співвідношення мовного і психічного світу письменника, двох величин, які перебувають у тісній взаємодії, сьогодні існують наукові психологічні передумови: виділені й схарактеризовані психічні властивості й риси особистості.

Найбільш загальну характеристику становить психологічний тип особистості — екстравертивний чи інтровертивний. За визначенням К. Г. Юнга, «основна відмінність цих двох типів полягає в рухові інтересу в напрямі до об'єкта в одному випадку і в рухові інтересу від об'єкта до суб'єкта і до його власних психічних процесів у другому випадку» [Юнг 1982: 205]. Протиставлення двох типів із погляду

естетики поетичного твору розглядалося, хоч і не в термінах сучасної психології, на прикладах поезії Пушкіна і Лермонтова: «Перша й основна особливість лермонтовського генія — страшенна напруженість і зосередженість думки на собі, на своєму «Я», страшенна сила особистого почуття. Не шукайте у Лермонтова тієї відкритості всьому задушевному, що так чарує в поезії Пушкіна. Пушкін, коли і про себе говорить, то нібито про іншого; Лермонтов, коли й про іншого говорить, то відчувається, що його думка... прагне повернутися до себе,.. звертається на себе». І далі: «У всіх любовних темах Лермонтова головний інтерес належить не коханню і не коханому, а кохаючому «Я»... Відчувається, що справді важливим є тут не кохання і не те, що воно робить із поета, а те, що він із нього робить, як він до нього ставиться» [Метлинский 1850: 386]. Ця цитата наочно розкриває сутність двох психологічних типів і виявлення їх відмінності в літературних творах.

У мові відмінності психічних типів виявляються, зокрема в характері лексичного матеріалу, у частотності певних слів, які стають ключовими у творі. Так, в інтровертів велике місце посідає лексика на позначення внутрішнього стану, назви просторових понять виражають крупні блоки без деталізації ландшафту, менше порівняно з екстравертами назв рослин, квітів, а якщо і є, то вони виступають не як предмет зображення, а як засіб характеристики інших предметів і явищ; серед назв кольорів порівняно мало хроматичних, зате перевага надається ахроматичним — *чорний, білий, сірий* та виявленню кольору через асоціативні зв'язки (*діамантовий, срібний* тощо). Ці мовні протиставлення виявляються, наприклад, при порівняльному аналізі поезій М. С. Семенка і В. Л. Поліщука: у першого світ вужчий, у ньому мало місця живій природі, обмежена кольорова палітра, у той час як у Поліщука багата лексика рослинна, на позначення живих істот, назви кольорів у нього виражають усі барви. При позначенні рослин М. С. Семенко називає крупні їх блоки — *ліс, парк сад*. Поліщук же виявляє увагу до кожної билинки і квітки і називає їх та їхні ознаки. Поет-екстраверт змальовує світ, інтроверт же зображує свої переживання від вражень світу.

Можна сказати, що психічний тип поета зумовлює предмет зображення і відповідно до цього коло номінацій і їх семантичне наповнення. Останнє полягає в тому, що навіть одне й те ж слово (у тому ж ЛСВ) наповнюється різним змістом: наприклад, у М. С. Семенка слово *небо* виражає верхню межу, у Поліщука ж — безмежний простір.

В. М. Топоров визнає навіть діагностичне значення художнього зображення, у тому числі й мовних особливостей. Говорячи про зумовленість психоментальними особливостями автора вираження простору, він підкреслює певну мовну своєрідність: «...індивідуальний образ простору в тексті звичайно виступає форсовано, його прикмети стають частими, навіть нав'язливо повторюваними: відтворюються ключові ознаки цього образу простору (в цьому, власне, і виявляється діагностуюча сутність подібних явищ)...» [Топоров 1995: 448]. Хоч автор говорить про прикмети та ознаки, однак за ними просвічуються слова.

Психічний тип виявляється і в особливостях мовностилістичних прийомів. Наприклад, епітети в інтровертів виражають переважно оцінку явищ, а не їх зовнішню характеристику (наприклад, «видочок милий», «ясна пишна весна», «здивована земля» тощо у В. І. Самійленка).

Другим психологічним фактором, що виразно зумовлює деякі особливості поетичного мовлення, є темперамент. Динамічні типи темпераменту — сангвінічний і холеричний, особливо останній, — пов'язані з високим рівнем напруги й експресії, що позначається вже не в номінативному ряді, а в способі вираження номінації: наявність складних синонімічних рядів, використання рядів близькозначних слів, однорідних членів, повторів, насиченість антонімами в різних стилістичних функціях. Натомість у поетів-флегматиків та меланхоліків ті ж мовні засоби не такі концентровані. Концентрація синонімів, антонімів, близькозначних слів відбиває велику концентрацію почуття. Цьому ж сприяють і ряди однорідних членів речення. Наприклад, у В. С. Стуса, творчість якого виявляє переважно інтровертивний тип і холеричний темперамент: *«Чи людська добрість — тільки доти добрість, // поки без сил, без мужності, без прав // запомогти, зарадити, вступитись, // стражденного в нещасті прихистить»*.

Такий, же мовний прийом властивий і пристрасній поезії Т. Г. Шевченка: *«за кражу, за війну, за кров...»*; *«...розпнуть, розірвуть, розірнуть...»* та ін.

Сполучення різних психічних типів із певним темпераментом та з іншими психічними ознаками дає різні види психічної основи письменника, з якою пов'язана перевага тих чи тих мовних засобів у його творчості. Так, сполучення інтровертивного типу і схильного до великої концентрації почуттів холеричного темпераменту дає таких поетів, як Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка або В. С. Стус з їх мовними особливостями, а інтровертний

тип у сполученні з меланхолійним темпераментом викликає поезію В. І. Самійленка, А. Ю. Кримського, О. Олеся або П. Г. Тичини з притаманною їм мовою.

Як ми вже зазначали, два психологічні типи не є абсолютно протиставленими: вони визначаються за домінуючими ознаками. Те ж саме можна сказати й про темперамент. Спроби дослідити мовні особливості у зв'язках із психічною основою поета виявляють певні закономірності, які ще чекають нових дослідів.

Психологічний фактор у поетичному мовленні

Поетичне мовлення — це цілий світ, у якому єднаються думка, почуття, мова, реальність (об'єктивна чи уявна), музика та ін. У поетичному творі для читача, що шукає в ньому не тільки логічний зміст, а й саму поезію, важливим є не слово і названий ним предмет чи явище, а й той глибинний зміст, що стоїть за цим словом, зміст, висловлений тим чи тим поетом. Так, у народній пісні про чайку, що «звила гніздечко при битій дорозі», говориться не тільки про чайку: за словом «чайка» проступає й образ матері, за цим же словом проступає й Україна. Кожен може знайти для слова «чайка» в цьому тексті і свої індивідуальні асоціації.

Розуміння глибшого змісту слова залежить не тільки від автора, а й від читача та його мовного й художнього досвіду. Це положення важливе й для розуміння поетичного мовлення.

При характеристиці мови художніх творів часто використовують кліше типу «автор використовує» (або вживає, або послуговується) такі слова, форми чи конструкції. При цьому процес поетичної творчості розглядається як логічне конструювання тексту, як це ми бачимо при написанні творів наукового або ділового тексту. Хоч у цих останніх теж можуть відбиватися індивідуально-психічні особливості мови, якщо текст не обмежений суворим регламентом. У поетичному ж тексті виявляється значною мірою спонтанний плин мови, який тільки на останньому етапі може бути відредагований автором. Говорячи про те, що поезія Пушкіна не була справою тільки розуму, а залежала також від сфери підсвідомого, наприклад, В. С. Соловйов зазначає (і, гадаємо, слушно), що твори, які є наслідком тільки логічного задуму, «можуть бути тільки підробкою під поезію; справжній же поет, якщо і схоче силювати свою музу, виявити над нею свою свободу волі й творчості — не може, і з таких спроб нічого не виходить» [Соловьев 1991: 328]. Це положення, гадаємо, можна екстраполювати й на мову поетичного твору взагалі, вона є наслідком

не штучного «надумування» (хоч такі спроби часом і мають місце в окремих письменників), а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психічними основами особистості.

Дослідники проблем підсвідомого (наприклад, Ж. Лакан, К. Морон, Р. Барт, Ж. Дерріда та ін.) також підкреслюють залежність художника від надіндивідуальних механізмів культури, зокрема мови, що діють у сфері підсвідомого й зумовлюють структуру твору безвідносно до задуму й смислу.

Звичайно, зводити всі особливості поетичної творчості того чи іншого поета тільки до психічних факторів не можна, як не можна встановити однозначного, не ускладненого іншими чинниками, зв'язку між поетичним мовленням письменника і його психічним світом. Однак не варто і нехтувати питанням, оскільки воно, як показують дослідження останніх років, може дати цінні результати для осягнення різних питань художньої творчості й психології.

Зв'язок мови поезії з психічними особливостями творця відзначався віддавна, у тому числі й у вітчизняній традиції. Так, професор і ректор Харківського університету І. С. Ризький у своїй праці з риторики писав: «Слово служить убранням мови, у якому видно стан душі поета».

На підвищену емоційність мови поезії, що «різноманітється, то замовкаючи, то широко розливаючись, при рвучкому хвилюванні й сум'ятті почуттів і пристрастей», вказував і відомий поет і професор словесності А. Л. Метлинський [Метлинский 1850].

Залежність поезії від внутрішнього світу поета дослідники літератури відзначали вже в ХІХ ст. Так, В. С. Соловйов, характеризуючи поезію О. С. Пушкіна, писав: «Пушкін залишається поетом переважно більш безпримісним, — ніж усі інші, — виразником чистої поезії. Те, чим Байрон і Міцкевич були значнішими за нього, впливало не з сутності поезії як такої і не з поетичної сторони їх обдарування, а залежало від інших елементів їх душевної природи. Байрон переважав Пушкіна напруженою силою свого самовідчуття і самоствердження; це був більш сконцентрований розум і більш могутній характер, що виражалось, звичайно, і в його поезії, посилюючи її переконуючу навіуючу дію, перетворюючи поета на «володаря дум»... У Пушкіна такого панівного центрального змісту особистості ніколи не було, а була просто жива відкрита, надзвичайно сприйнятлива і чула до всього душа — і більше нічого» [Соловьев

1991: 319–320]. Автор цих рядків підкреслює залежність поезії, поруч із іншими факторами, від «душевної природи» поета. До цієї тези літературознавці більшою чи меншою мірою у різний час зверталися неодноразово.

Окремі зауваження щодо психологічної детермінованості поезії ми знаходимо й у літературно-критичних творах 20-х років ХХ ст., однак психологізм розглядався тільки з мінусовим знаком. Наприклад, Яків Савченко писав: «Зрозуміло, це цілковито виключає ветхий, а іноді потворний і шкідливий психологізм... Тут психологічні акценти зумовлені старою психікою людини, роз'єднаною внутрішньо з дійсністю, дарма, що ця людина — або комуніст, або комсомолец, або взагалі революціонер» [Савченко 1929: 119]. При цьому психічний стан письменника оцінювався тільки через соціальні фактори, без урахування внутрішніх властивостей, психічної основи, внаслідок чого людина інтровертивного типу оцінювалась уже через цю властивість негативно. Той же Я. Г. Савченко писав: «Людина з вузьким, ізольованим «Я», тим паче людина егоцентрична, що порвала через ті чи ті причини будь-які зв'язки з дійсністю, випорснула з процесу,— не може бути поважним об'єктом літературного віддавання» [Савченко 1929: 120]. Нок осуду відчуваємо і в словах О. І. Білецького про поезію автора наведених рядків: «...Я. Савченко... увесь у собі: вірші його витримані в одному тоні, ще більш похоронному, ніж у Загула, що стояв на грані небуття». Далі автор намагається виправдати позицію поетів соціальними умовами: «...але песимізм українських символістів стає нам зрозумілий, коли згадаємо, на тлі яких подій творилися вірші Загула й Савченка» [Білецький 1924: 30–31].

На зумовленість вибору схеми твору психічними особливостями автора звертають увагу й сучасні дослідники. Так, В. М. Топоров пише, що автор буває «змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв'язки із сферою біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими «культурною» опосередкованістю [Топоров 1995: 448].

Отже, проблема зв'язку художньої, зокрема літературної, творчості з психікою автора не нова в літературознавстві; однак питання своєрідності мовного вираження і його зумовленості цим фактором поки що мало привертає увагу.

В останні десятиліття у зв'язку з посиленням антропоцентричного підходу до вивчення літературної творчості психологізм як у літературознавстві, так і в мовознавчих студіях прокладає собі

шлях і в лінгвостилістику. Вивчення співвідносності між мовними особливостями твору й психічною основою автора є одним із напрямків наукових пошуків кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Аналіз мови письменника в названому напрямі передбачає, принаймні на перших кроках, зіставлення творчих індивідуальностей, через те й аналізувалась мова письменників певного напрямку. Так, О. О. Маленко виявила індивідуальні особливості мови поетів «молодої музи» у вираженні образу неба і зробила першу спробу інтерпретувати їх психологічно. Аналогічне дослідження колористичних уподобань творців виконала Т. В. Ковальова на матеріалі поезії неокласиків. У цій роботі зв'язок «мова — психологічна основа» простежується більш послідовно, та й матеріал — назви кольорів — є більш виразно пов'язаним із психікою людини, — він не тільки відбиває психічний стан людини, а і впливає на нього: або створює піднесений настрій, або ж пригнічує. Зважаючи на це, кольорові уподобання, що проходять наскрізно в поета, мають і діагностичне значення при визначенні психічної основи автора.

В іншій площині порівнюється мова поезій М. С. Семенка й В. Л. Поліщука, двох літераторів, які мають однакові соціальні й культурні характеристики, належать до українського авангарду 20—30-х років ХХ ст. і тим самим дають можливість визначити мовні особливості, залежні саме від внутрішнього світу, від «підсвідомого». Творчість цих поетів тим більше дається до зіставлення в цьому плані, що їхні сучасники залишили чимало свідчень і про їхні психічні особливості. Поезія цих двох письменників розглядається не з погляду суто лексичного, а ширше: у ній намагаються визначити мовні особливості в зображенні фрагмента картини світу, а саме: простору. Ті риси особистості кожного з поетів, які помітні вже з їхніх портретів, послідовно проступають і в мові при зображенні простору. Ці особливості виявляються не тільки в лексичному складі, а й у наповненні змісту кожного слова, у результаті чого виступає замкнений простір (обмежений зверху переважно нижніми шарами неба, містом, кафе тощо) у М. С. Семенка, і розімкнений аж до «за гранями трійчастої... системи» у В. Л. Поліщука. Така відмінність пояснюється інтровертивністю й холеричним темпераментом першого й екстравертивною основою та сангвінічним темпераментом другого. Дослідження в цьому напрямку автора цих рядків і Т. В. Скорбач, хоч і не позбавлені певної прямолінійності, дають цінний матеріал для дальших пошуків у цьому напрямі.

Важливий етап у розвитку української літератури становить творчість «харківських романтиків», яка не тільки стала новим явищем, що вводило українську поезію в коло світових літературних процесів, а й свідчила про появу українського інтелігентного читача, на якого поезія ця розраховувалась. Цих поетів кілька, поетична спадщина кожного з них не надто велика, й тому складається враження про їх єдність не тільки з погляду методу й художніх особливостей, а і з погляду мовного світу. Дослідження І. Є. Богданової дозволяє виявити індивідуальні мовні особливості кожного митця в зображенні простору і, співвідносячи з особливостями мовних і психічних особливостей цих поетів, екстраполювати мовні особливості в зображенні простору на внутрішні властивості кожного романтика. Особливості мови виявляються не стільки в доборі слів (у цьому плані багато спільного), скільки в їх частотності, а особливо в семантичному «наповненні» їх, що відбиває індивідуальне бачення того самого простору.

Із погляду психічного складу автора розглядаються й твори поетів-шістдесятників, в окремих статтях характеризується мова новітньої поезії. Усі ці роботи підтверджують залежність між мовою поета і його психічною основою. Вони дозволяють виявити сфери, у яких ця залежність найбільш помітна.

Агатангел Кримський — поет. Мовний світ його поезії

«Захід є захід, а Схід є Схід.— Ніколи їм не зійтись». Цей відомий вислів, можливо, і має сенс для західноєвропейських країн, які уособлювали крайній Захід. І для Індії та Китаю, що були для європейців втіленням цінностей Сходу, але він не має абсолютно го значення, бо між цими двома світами пролягають великі відстані й багато країн, відповідно до чого різною мірою зможуть бути виявлені й світоглядні орієнтири. Останнє стосується зокрема України, яка займає великий простір між Сходом і Заходом. На цьому обширі «затухали» численні «пасіонарні» нашествия зі Сходу. Україна мала тісні зв'язки як зі Сходом, так і з Заходом, виступаючи єдиною ланкою між ними, акумулюючи у свій етнос і в свою культуру елементи різних культур. Творча спадщина Агатангела Кримського (і наукова, і поетична) ніби уособлює, персоніфікує ці споконвічні зв'язки. Його наукові інтереси були тісно пов'язані з вивченням Сходу, про що свідчать праці «Из истории мусульманства», «История Турции и ее литературы», «История арабов и арабской литературы светской и духовной», «История новой арабской литературы».

Також йому належать глибокі наукові роботи з української мови, зокрема перша її історія.

Зі Сходом і Заходом еднають Кримського і його поетичні твори та переклади з німецької (Г. Гайне, Й.-В. Гете), з грецької (Сапфо, Анакреонт), ще більше із східних мов (арабської, перської). Хоч, за його власними словами, у ньому не було жодної краплини української крові, він «поукраїнився», став палким патріотом України.

Так, у ньому не було жодної української крові, але в ньому пульсувала татарська кров його предків, які вийшли з кримських татар, і чи не «покликом крові» було захоплення Сходом, залюбленість у нього. Унаслідок складного сплетіння стихій української, східної та західної і сформувався феномен Агатангела Кримського.

Поезія А. Ю. Кримського, поетична діяльність, за його власними словами, була невід'ємною складовою частиною життя й діяльності. Можливо, це було зумовлене його особистісними, психічними рисами. Людина інтровертивного типу, заглиблена в свої моральні, наукові, громадські й естетичні пошуки, людина, що не завжди затишно почувала себе в товаристві й не схильна була ділитися своїми почуттями, А. Ю. Кримський виливав свої почуття, думи і болі в поезії. Не випадково сказано «і болі», бо поезія його здебільшого мінорна, огорнена серпанком смутку й печалі. Поет задушевно пише про це в поезії «Про віршування»: *«Як радіє душа, як спокійно в груді,— // Не складаю я віршів тоді. // Щастя — вільна газеля; тіка од клейма. // Скажеш голосно: «Щастя!» — вже щастя й нема. // А нудота — боа: заціпила й держить. // Ти б мовчав,— та не можна!.. щемить! // Вірші — вигуки з болю, бо легше стає, // Як вигукуєш ними боління своє».*

Поезія А. Ю. Кримського — це поезія витонченої інтелігентної натури, заглибленої у світ духовних цінностей. Може, саме через цю особливість внутрішнього світу поета, його творчість і серед його сучасників, і в пізніший час, тобто в періоди суспільних змагань і потрясінь, не знайшла широкого кола читачів. Але його поезія була і залишається помітним явищем в українській літературі, і хотілось би, щоб вона і в наші дні знайшла своїх прихильників.

Уже сама назва збірок «Пальмове гілля», незважаючи на перегук у назві із Франковим «Зів'ялим листям», який відзначають дослідники [Бабишкін 1968: 15], говорить про певну екзотичність поезій А. Ю. Кримського. Це не примха, не данина моді, не намагання «ввести східні мотиви». Так склалося в силу життєвих обставин: спогад про східне походження предків, закоханість у пам'ятки

східних народів (особливо, арабських і перських), любов до старовини, тривале перебування на Близькому Сході у відрядженні — усе це створило передумови для того, щоб поет і вчений глибоко перейнявся духом Сходу, що виявляється і в багатьох його поезіях, як пейзажних, так і в тих, де він виливає свої почуття. Які основні мотиви поезії А. Ю. Кримського?

Один із помітних мотивів — любов до України. Якщо в ранніх поезіях це звучало часто, але декларативно, то в пізніший час мотив України бринить, як спогад, як біль. Це може виражатися в одному виразі-ремінісценції: *«Отак тепер без вас себе я почуваю, // Кохані, ясні зорі!»*.

Це почуття може бути не виражене словесно, а «просвічуватися» крізь усю поезію: *«Ох арабські фоліанти!»* Під вікном буяє розкішна східна природа, але поет закінчує цю поезію словами: *«Сам не знаю, звідки смуток // І куди ж то серце рветься: // Куди? Додому»*.

Туту за вітчизною викликає і випадково зрослий коло пальми «житній колосок»: *«Гей, земляче! — шепче колос, // Похилившись на стебло, — // Ми чужі для цього раю — // Що ж сюди нас принесло?»*.

Другий мотив поезії — природа. Поет оспівує її у всіх її прояхах — живих і неживих. Найбільше полонить його уяву й почуття розкішне буяння рослинного світу Близького Сходу. Тут і розкішні пальми, і величні кедри і розмаїття екзотичних квітів: *«Горді пальми. Думні лаври... // Манячливий кипарис. // Океан тропічних квітів... // Ще й цвіте цитринний ліс...»*.

Поета хвилюють не просто рослини, хоч і вони є предметом його співу, але ще більше — пейзаж, який майже завжди співзвучний настроєві поета, його почуванням: *«Єсть одна гора коло Бейрута, // Непривітний кактус там поріс. // І ступив я по вузькій стежці // В той щетинистий, понурий ліс. // Мертва тиша... Птаство не щебече... // Темно й вогко... Пахне, як з могил... // Я на прикорні присів, мов сонний, // І дивився тупо і без сил»*;

«Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічний. // Де пальма розрослась на килимі з лілей!»; або: *«Голубеє море і Кавказ зелений // Чаром, мов кадилом, дихають на мене. // Я дивлюсь, дивлюся в бірюзову даль... // Ненадого тут я... Аж подумать жаль!»*.

Нерідко пейзажі А. Ю. Кримського становлять панораму, яка охоплює великий простір: *«Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари... // Дививсь у далечинь: на море, на Бейрут. // Тут глетчери, зима, а там буяють чари... // Палючий, дивний край! // Чудовий, райський кут»*.

Таке панорамне зображення відповідає інтровертивному психічному типові поета, оскільки «панорамність», виділення з картини великим блоків, а не деталей, є ознакою інтровертивності [Мейли 1983: 95].

Поруч із пейзажами Сходу в поезії А. Ю. Кримського ми бачимо природу рідного краю: *«Теплий грім... Цвітуча вишня // П'є медовую росу... // Я підняв листок посохлий // І, задумавшись, гризу. І в наступній поезії: Стою я в весняному гаї... // Фіялки, фіялки навкруг... // Боюся ступати, щоб їх не топтати, // А втіха затоплює дух».*

Хоч у подібних поезіях не згадується ім'я України, однак її прикмети в рослинному світі відчуються виразно. Інколи мотив рідної природи підкріплюється і особливостями віршування, співзвучними українській поезії: *«Ой піду я в луг, — // Там позбудусь туг, // В тихім гаї тихо загуляюся. // Заплету вінок // З лісових квіток, // Я поет, я ними завітчаюся».*

Пейзажні поезії А. Ю. Кримського майже ніколи не зображують природу саму по собі: у ній завжди присутній автор, його настрій накладає свій відбиток на зображуване. Найчастіше це почуття смутку, рефлексія: *«Сплять зачаровані, сяйвом обліті. // Сади ароматні, запашиї квіти. // Візьму ж бо я люгну — І в тихій нулі // Ударю по струнах в нічній самоті».*

Подекуди таке злиття настрою поета й відповідне зображення природи зливаються і нагадують романтиків ХІХ ст.: *«Заклятий, понурий, я йду серед бурі // В дрімучий бір. // — Вернись, чоловіче!! — з гілляки кигиче // Мені упир. // Я йду обоятний, до страху не здатний, // Навманяки. // Єсть гіршії пуці, дикішії гуці: // Мої думки».*

Можна, мабуть, твердити, що тема природи тісно переплітається в поета з темою людини, зокрема ліричного героя, і тоді вже виступає не просто природа, а природа й людина.

У поезії А. Ю. Кримського велике місце посідають думки і почуття поета, психічний склад письменника, хворобливий стан здоров'я, що не раз загрожував його життю, схильність до рефлексії, зумовлюють те, що в поезії А. Ю. Кримського переважають мотиви суму, туги, часом чекання смерті: *«Нудьга в душі, ломота у кістках... // Мене всього тупі обсіли болі...»*

Однак болі поета пов'язані не тільки з особистим: він уболює за рідним краєм, загальнолюдськими незгодами: *«Мій краю? За тебе прийнять не лякаюсь // Найгіршого лика, // Бо всякеє горе, недоля, скорбота // Тепер мені втіха».*

Проте поруч із мотивами смутку раз-по-раз висловлюється бажання побороти його: *«Так пишуть школярі... А що ж робити: // Я знов дитина! // Рефлексіє, щезай! бо час — радіти: // Така година!»*

Серед різних почувань поета, що яскраво втілені в поезії А. Ю. Кримського, чи не чільне місце посідає почуття кохання. Він прагне почуття чистого, платонічного, почуття поетичного. У цьому прагненні його поетична, цнотлива натура. Його поезії про кохання, про Ти з великої літери, ріднять його з віршами про Прекрасну Даму О. О. Блока. І це не випадково: вони сучасники, вони близькі за естетичними уподобаннями: *«Ні, ніколи од мене не вчуєш. // Що Тебе я люблю: // Ціле небо було б захиталось // На ту сповідь мою».*

Однак почуття поета цілком реальні, вони викликають складні боріння в душі поета: *«Я обірвав розмову... // В очах мені туман. // І тільки серце шепче: // Уже собі не пан!»*

Це кохання оспіване в циклі вишуканих поезій — вишуканих за формою і змістом. Однак у пізніших поезіях почуття кохання приносить не тільки сум і меланхолію, а й хвилини радості: *«То щастя небесне — сидіти з тобою!»* Поет радіє з кохання взаємного: *«Так! Тільки божество бува таке блаженне! // З любові я святий!.. Святе моє кохання!»*

Любов викликає складні почуття: *«І весело, і страшно... // І радощі, і сум...»* або: *«Сиджу в самотині, // Та не з журбою: // Якщо мене ти любиш, // То ти зо мною».*

У стані закоханості, взаємного кохання поетові не чужі й грайливі нотки, які, можливо, нав'язані східними поетами, яких він перекладав: *«Роза, лілея, тюльпани — // Щастя літньої пори! // Зоя, Ната і Кассандра — // Всі вродливиці, всі три! // Рожу, лілію, тюльпани // Всі до серця я тулю. // Коло сестер я щасливий // Та котрую ж я люблю?»*

Окремі поезії про кохання становлять мініатюри — розмови закоханих: *«— Марно від мене ти думи ховаєш, — // Бачу всю душу твою! // Слухай чужинче: мене ти кохаєш? // Знай же: тебе я люблю».*

Діалогічне підґрунтя відчувається і в поезії: *«Дивлюсь на тую зірку; // Ото моя. // А поруч неї друга: // Ото твоя».* Елемент діалогізації надає конкретності поезії, надихає її живим чуттям закоханих.

Однак поет не може жити тільки своїми почуттями, у його поезії, хоч і не часто, виникає Людина. Це нагадує «Intermezzo» М. М. Коцюбинського: це, негр-трудівник, що з заздністю дивиться на безтурботне, на його погляд, життя інтелігента, це і хлопець та дівчина зі Сходу, які кохають одне одного, і коло поетових знайомих.

Хвилюють поета і філософські проблеми, пов'язані з життям людини, зокрема проблеми життя, смерті й безсмертя, безкінечність природи, колообіг у живій і неживій природі. Показовою з цього погляду є поезія «*Од порошинки — до бога*»: «*Був колись час, що не був я душою: // Дрібною фосфору був під землею*».

У ній поет простежує шлях від неживої природи до живої, зрештою, повернення до неживої природи й до духовного світу: «*Бог — океан, я — одна із краплин. // З ним я зілюся — та й стану Єдин!*»

Поет схиляється перед вічністю природи і визнає тимчасовість людини на землі, однак людина і всесвіт гармонійно пов'язані між собою: «*Як нас не було б — так само світало, // Так само й смеркалось. // Так само вертілось би небо. Так само // Усе відбувалось*».

Думка про єдність людини з природою, про гармонію людини й природи, думка, притаманна філософії Сходу, як бачимо, знаходить вираження в поезії А. Ю. Кримського. Ідея гармонії людини й природи відрізняє, на думку вчених, філософію Сходу від філософії Заходу. На це звертає увагу зокрема Нідель, говорячи, що в Китайській філософській концепції космос перебуває у спонтанній гармонії, яка не залежить від жодного джерела, а гармонія в природі й суспільстві зумовлена рівновагою між процесами, які в них відбуваються [Needham 1969: 308].

Ідея єдності живого й неживого, природи й людини є основною і в поезії про гончара, який місить глину, що колись була кимось живим і в яку з часом перетвориться й сам гончар, через що й треба уважно ставитись до глини — природи.

Хоч поета переважно хвилює незаймана природа, однак в окремих поезіях ми зустрічаємо в нього й елементи урбаністичного пейзажу — шумливий бульвар, вулиця тощо: «*Раптом дощ!.. А ми з тобою // Йшли бульваром...*» Однак це лише натяк. Як поет, автор у полоні природи.

Не оминає увагою поет і питання поетичної творчості, хоч ці роздуми й не посідають у нього провідного місця.

А. Ю. Кримський відомий як перекладач поезій західних і східних поетів. Із їх творчості він добирає те, що співзвучне його особистості. Однак, розглядаючи переклади, можна помітити, що, незважаючи на переважно мінорний тон його оригінальної поезії, письменникові не чужі й оптимістичні, життєрадісні настрої поетів перських та грецьких, чим, до певної міри, врівноважуються настрої смутку самого поета. Йому імпонують «Рубаї» Омара Хайяма (він і сам писав поезії у формі рубаїв), і поезії Авіценни, що виражають

ставлення до світу: *«Обійшов я цілий світ... // Для очей неначе втіха: // Та в душі моїй було // Повно суму, повно лиха».*

Хвилюють поета й життєрадісні поезії Рудегі: *«Веселися!.. Веселися // З чорнобривими дівками!»* Або того ж автора: *«Горить, виблискує вино, // Як камінь — сердолік!..»*

Невипадково А. Ю. Кримський так багато перекладав із творів життєлюбного Хафіза, зокрема його поезії про радість життя, красу жінок, кохання.

Отже, ми бачимо, що поезія А. Ю. Кримського різноманітна в тематичному відношенні, вона охоплює всі теми, притаманні ліричній поезії, позначеній терміном інтимна лірика, однак його творчість виходить із кола вузько національних тем і форм їх вираження. Це виявляється і в особливостях поетики, зокрема форм віршування А. Ю. Кримського, який, як й І. Я. Франко, Леся Українка та інші сучасники поета, не замикається в коло українських народнопісенних форм (хоч і не цурається їх) і звертається до класичних традицій європейського й східного віршування.

Поезії А. Ю. Кримського відзначаються різноманітністю віршових розмірів, побудови строф. У його віршах помічається не тільки злет поетичної фантазії, а й присутність інтелектуального контролю. У нього немає «безкінечних» віршів, коли відчувається, що автор розпочав і не знає, коли і як зупинитися, чим закінчити. Починаючи поезію, А. Ю. Кримський знає, що він хоче сказати і як твір закінчити. Через те поезії його такі відточені з погляду форми. Для його поезії характерна чотирирядкова строфа, у поетичному творі — здебільшого дві або три строфи. Треба бути великим майстром, щоб стисло і концентровано, у художній формі виразити думку, настрої, почуття. Рідше, але використовуються в поезії А. Ю. Кримського такі види строф, як дистих та терцет, ще рідше складніші форми. Зате значне місце посідають у нього вірші-мініатюри, що складаються з двох строф по чотири рядки: *«Отруєний виходить // У мене кожен спів. // Но, мила! Хто ж отрути // В життя моє налив? // Отруєний виходить // У мене кожен спів,— // А хто ж у мене в серці // Гадюкою засів? // У мене був коханий рідний край. // В моїм вікні // Шумів гіллястий дуб, фіялками цвів май... // Та то вві сні! Я мову чув там рідную свою. // І хтось мені // Щирісінько сказав по-нашому: «Люблю!», // Та то вві сні!».*

У таких поезіях спостерігається смисловий і синтаксичний паралелізм двох строф, який надає завершеності творові.

У межах строфи можуть поєднуватися рівнотопні й різнотопні рядки, що надає різноманітного ритмічного й інтонаційного

звучання поезії. Щойно подані дві поезії становлять приклад двох різних типів строф.

Коли розглядаєш поезію А. Ю. Кримського з погляду форми, то напрошується думка, що процес творчості для нього був не тільки спонтанною потребою, а й «грою» почуттів і розуму, не тільки «виливанням» душі, а й пошуком форми, у яку він її виливає. У поезії А. Ю. Кримського ми відчуваємо не тільки почуття, думки і настрої поета, у ній пульсує думка вченого, який, можливо, підсвідомо гармонію вірша перевіряє, контролює алгеброю думки. Через те, читаючи його поезії, надихаючись його почуттями, мимохить милуєшся і формою.

Відомо, що першоелементом художньої творчості є мова. Мовний світ поета відбиває глибинні знання, почуття, відчуття письменника. У художній літературній творчості на перший план виступають суб'єктивні елементи індивідуальної мови, які в повсякденному мовленні можуть не реалізуватися. У зв'язку з цим мовний світ письменника чи поета має свої відмінності, зумовлені як суспільними факторами (середовище, умови навчання і виховання, суспільний статус, фах тощо), так й індивідуальними психічними властивостями (психічний тип, темперамент, характер та ін.) письменника.

Одним із важливих складників поетичної картини світу А. Ю. Кримського є художній простір, на тлі якого або в якому, перебував ліричний герой. Художній простір поезії цього автора охоплює величезні відстані від Середньої Азії до Іспанії, від Близького Сходу до України і північніше — до Росії (хоч останній регіон проступає дуже невиразно). Ці просторові орієнтири знаходять вираження в різник формах. Найпрозорішим є пряме називання певних географічних реалій: країн (*Сирія, Ліван, Хорезм, Колхіда*), міст (*Бейрут, Багдад, Йерусалим, Мекка, Венеція, Генуя*), географічних регіонів (Кавказ), географічних об'єктів (*Сіон, Йосафатова долина, Сілоамське джерело*). Географічні назви, використані в поезії А. Ю. Кримського, не є простим позначенням місця: через те, що регіон Близького Сходу пов'язаний із культурними пам'ятками, які міцно ввійшли в духовний світ людини. Ці назви несуть у собі великий зміст, який у кожного читача може викликати свої асоціації, через що ці назви самі по собі є образами. Простір може бути виражений і через слова, що називають жителів певних місць (єменці, меккавці). Однак ці слова на відміну від власних географічних назв цього регіону не викликають таких глибинних асоціацій і тому в поетичній тканині є лише штрихами.

Художній простір у творах А. Ю. Кримського виявляється також у системі власних імен, у тому числі й авторів, твори яких наш поет

перекладав (Г. Гайне, Й.-В. Гете, Ростан, Анакреонт, Сафо, Омар Хайям, Фірдоусі, Омар Мервський, Сааді та багато інших).

Географічний простір знаходить у поета вираження не тільки у власне мовних одиницях — словах власних назвах, а й у поетичних мотивах, формах. Ми вже говорили про рубаї, створені під впливом Омара Хайяма. «Іспанський романс» відбиває форми і ритми іспанської поезії, переклади з Гайне і Гете привносять в українську поезію форми, властиві цим поетам.

Просторові орієнтири ми бачимо і в деяких поетичних тропях, зокрема порівняннях: 1) *«Не раз було: у Сирії далекій // Здобуду я Твій лист, — і серце задрижить, // Затуманію весь, мов турок коло Мекси...»*; 2) *«А що тії очі! — // Чорнії маслини // Поруч мене — кохана. // У неї мов в гурії стан»*; 3) *«Щастя — вільна газеля...»*

А. Ю. Кримський добре обізнаний з Україною, з Близьким Сходом, Кавказом, Кримом, Грецією, їх природними умовами, тому місце в його поезіях визначається також орієнтирами рослинними: в Україні закохані зустрічаються *під вербою, під калиною, під вишнею* — на Півдні дівчина закликає юнака на побачення *під маслину*.

Назви екзотичних рослин стають і основою для паралелізму: *«Олеандри над річкою // Хиляться тужно. // Не судилося, серденько, // Жити нам дружно. // Ніби мова загробная — // Шелест бамбуку: // «Нащо жити й відтерплювать // Вічну муку?»*

Отже, ми бачимо, що мовні засоби вираження простору в поезії А. Ю. Кримського дуже різноманітні — від прямого називання просторових орієнтирів до різного роду прикмет (культурно-історичних, топографічних, художньо-естетичних та ін.), що є ознакою місця. Формою маркованості місця в поета виступають також елементи поезики (розмір, строфа, вірш), властиві традиціям певного народу, отже, і певної території, місця.

Менш визначений мовними засобами в поезії А. Ю. Кримського час. Для автора час художній і час історичний збігаються в одній точці — момент написання твору. Однак поетичний твір мав значення не тільки для автора, а й для читача; і для цього останнього, якщо він співпереживає, співчуває поетові, художній час збігається з реальним часом читання твору. Тому й у переспівах та перекладах творів давніх поетів (давньогрецьких, середньовічних перських та арабських) художній час збігається з реальним часом, коли поет-перекладач перекладає і переживає цей твір, а дія читача вагомим елементом часу є час читання твору.

У поезії А. Ю. Кримського виразні риси часу, у якому живе поет. Однак крізь цей основний художній і реальний час просвічуються й інші часові зрізи, що виявляється в системі імен авторів, мотиви яких переспівує поет або твори яких перекладає. Тут і античні поети (*Сапфо, Анакреонт*) і середньовічні перські (*Рудегай**, *Кисайй, Абу-Ібрагім Монтасир, Фірдовсій, Авіценна, Омар Хаям, Енверій, Сааді Хафіз* та ін.) і *Г. Гайне, Й.-В. Гете*. У самій поезії час не виражений, однак у заголовках, ремарках вказується ім'я автора і час, у який він працював. Незважаючи на інколи дуже глибоку давнину оригіналу, переклади й переспіви звучать завжди сучасно і не тільки для перекладача, а й для читачів пізнішого, в тому числі нашого часу, бо А. Ю. Кримський обирав для перекладу твори, які мають вселюдське значення, і кожен час є актуальним. У цьому сила справжньої художньої творчості, справжніх художніх творів, у яких кожне нове покоління знаходить співзвучні собі мотиви і які кожне покоління читачів може інтерпретувати відповідно до свого часу. У цьому відношенні читач виступає співтворцем, співучасником художнього процесу.

У відповідності з художнім часом і художнім простором і способами їх мовного вираження в поетичній спадщині А. Ю. Кримського перебувають і мовні особливості його творів. Це виявляється і в назвах реалій: предметів, рослин, географічних об'єктів — і в назвах кольорів, побутових деталей, системи епітетів-прикметників тощо.

Ми вже зазначали, що світогляд поета близький до уявлень про світ, виражених у світосприйманні східних народів, зокрема уявлення про гармонію всесвіту й людини. Через те в поезії цього поетованого велике місце посідає світ природи, частиною якого відчуває себе й поет. У його поезіях буває розкішний світ природи Сходу: тут екзотичні для українця рослини, ландшафти.

Серед назв рослин ми бачимо назви південних дерев (*пальми, лаври, мигдаль, кедр, кипарис, маслина, магнолія* та ін.): «*Підведу од книжки очі, — // Під вікном ростуть банани. // Шелестять високі пальми, // Мирти, фіги і платани. // Є й мигдаль ясно-зелений, // Єсть і свая маслина, // І акація рожева, // І смолиста кедрина...*»

Однак функція цих назв рослин у поезії не обмежується перелічуванням екзотичних рослин: розмаїття дивної природи протиставляється настроєві поета, який всупереч пишності природи є сумним: «*І нудьга, немов гадюка. // Обгортається круг серця*».

* Назви подаємо за правописом поета [Л. Л.].

Захоплюючись і оспівуючи природу Сходу й Півдня, поет не забуває й рідні ландшафти. Дуже поетично змальована в нього береза в сніговій шалі: *«На березу жовтолисту // Сніг накинув наче шаль»*. Здається, що відчуваєш її на дотик. Згадуються в нього й калина, любисток: *«На городах та й любисток // Зелениться...»*

Крім дерев, у поета виступає велике розмаїття квітів, серед яких панують назви екзотичних (*рожа, туберози, базилики, орхідеї, лілей, олеандри* та ін.). При цьому у відповідності зі своїм інтровертивним психічним типом, якому, як ми вже зазначали, властива увага не до деталей, а до охоплення цілої панорами, поет не описує чи то дерево, чи то квітку: він називає, навіть перелічує рослини як загальне тло, на якому вимальовуються думи й почуття поета. На відміну від переліку дерев, перелік квітів створює враження різнобарвного тла, що якоюсь мірою нагадує нам картини Моне чи Сезанна з кольоровими плямами, котрі вписуються в загальний колорит картини. Але назви квітів створюють не тільки кольорове тло, а й атмосферу аромату, складного букету запахів: *«Леліється Бейрут... Блискучий сад тропічний, // Де пальми розрослись на килимі з лілей! // І ллється аромат гарячий, наркотичний // З п'яночних тубероз, розкішник орхідеї...»*

Запахи, аромати в поезії А. Ю. Кримського відіграють важливу роль, і це, гадаємо, зумовлене його інтровертивністю, схильність виражати свої почуття і враження, викликані певними явищами, предметами. Якщо колір є зримим для всіх і виступає як конкретне враження, то аромат має більш суб'єктивний характер, його важко описати словами, тому звичайно й відсилають до уподібнення: запах троянди, лілей тощо. Для тонкої меланхолійної душі поета аромати — цілий світ, елементи якого не завжди диференційовані, але завжди приносять дивну насолоду: *«Стоять зачаровані, слявом облиті, // Сади ароматні, запашиї квіти»*.

Поруч із п'янким, наркотичним ароматом південних рослин, поета хвилюють і пахощі рідного краю: *«А там солодкі пахощі лисль // Із бальзамистих пуп'янків тополі»*.

Увага до запаху — риса, що ріднить поезію А. Ю. Кримського з поезією Сходу. Цю особливість східної ментальності поет виразив поетичними рядками: *«Рече пророк: «Люблю молитись, // Люблю жінок кохати // І знаю третю любов втіху: // Вдихати аромати»*.

І далі наш поет говорить про співзвучність свого світу із світом Магомета: *«І то, коли я п'ю повітря // Пахучеє весняне, // Із грудей щирий рветься голос: // «Я ваш, о мусульмани!»*

У А. Ю. Кримського розвинутий шар лексики для вираження гама ароматів: це й іменники (*запах, аромат, пахощі*), і прикметники-епітети (сад *запашний*; сади *ароматні*, запашні квіти; *пахуча* сльоза, *запашні* ночі; *пахуча* роса; коси-хвилі *ароматні*). Ціла низка дієслів і дієслівних сполучень виражають процес еманации запахів та їх сприймання (пахощі *лились*; пахощі там *дишуть*; *пахнуть* рожі й базиліки; терebinти і кедри *точать* свій аромат; *вдихати* аромати; *ридав* од радощів, *од аромата*; *питу повітря пахуче* та ін.). При цьому в тексті слова *запах* чи *аромат* можуть бути метонімічно замінені назвами запашних рослин або речовин, назвами, що одночасно виражають і значення «запах» і його особливості: «*Теребинти і кедри // Точать свіжий бальзам — // Понад бором повівав // Голубий фіміам. // А з похилених берізок // Свіжий ладан капотить*».

Таким чином, ми бачимо, що однією з мовних ознак поезії А. Ю. Кримського є значна (більша проти інших поетів) кількість слів на позначення одоративних (запахових) вражень, що, як одна з ознак східної поезії, надає відповідного східного забарвлення всій поетичній творчості письменника.

У поетичній картині світу значне місце посідає колористична лексика. Колористика А. Ю. Кримського розвинена як на рівні основних кольорів, які, як правило, вживаються в прямому значенні, так і різних кольорових (інколи складних зорових) ознак, які виражаються через порівняння, що містяться в семантиці відносного прикметника, або в звичайних порівняннях. Прикладами вживання назв основних кольорів можуть бути *червоний блиск* місяця, *синій бір*, *пожовкле листя*, *сивії косми* (хмар), *голубий фіміам*, *рожеві гаї*, *синенький ряс*, *голубеє море і Кавказ зелений*: 1) «*Ой не білая то рожя: // Біла жіночка хороша. // Ой не синяя ж то хвиля...*»; 2) «*Лягає тінь вечірня // На небо голубе...*»

Більш показовим для поезії А. Ю. Кримського є вираження кольорових відчуттів через порівняння, які (як ми вже зазначали) можуть виражатися як відносними прикметниками (*хризолітні* колоски, на небі *слід вогненний*, бірюзова *даль*, *по піску по золотому* ллеться *срібная вода...*), так і порівняннями в різних формах: орудного порівняльного (*алмазами горить*, сонце-цар *огнем горить*), порівняльного звороту (Я дав тобі *яблуко*, *наче алмазне*: *горить-виблискує вино*, як *камінь-сердолік*). Порівняння може виражатися й дієсловом: перед скелею *сріблиться течія*.

Подібні порівняння (порівняння з коштовним камінням) властиві були поезії (і не тільки українській) в XIX — поч. XX ст. Лексика

цієї групи становила невід’ємний елемент поетичного, умовно-красивого. Однак вона характеризує предмет не безпосередньо, а через складні власні асоціації, через власні, інколи довільні, підсвідомі явища, що автор і сам відчуває і виражає в диптиху «Вночі» і «Вранці». У першому з них вночі скеля: *«Вся алмазами горить. // Перед скелею срібляста течія... // Як тут гарно!.. Аж тремтить душа моя! // Між алмазами он мріються квітки... // Орхідеї... хризолітні колоски...»*

Удень же, при сонячному світлі все сприймається по-іншому: *«Не алмази там були, а бите скло. // І не скеля то, не чарівний потік,— // Лиш калюжа та нагорнений смітник».*

Прикметники на позначення золотого, срібного кольору часто вживаються поетом у відповідності з українською та європейською літературною традицією для метафоричного позначення явищ духовного світу, абстрактних понять, явищ, які не мають «зримого» вираження: *«Сріблясті потоки із місяця ллються. // Сріблястії звуки з-під лютні несуться».*

Таким чином, ми бачимо, що в поезії А. Ю. Кримського колір відіграє важливу роль не тільки для позначення конкретних кольорових ознак, а й для вираження внутрішнього стану поета через його особисте сприйняття, особисті асоціації, через синестезичну метафору. Хоч широке використання відносних прикметників для позначення кольору, особливо через колір або цінність коштовних матеріалів (каміння, метали), було притаманне поезії початку ХХ ст. взагалі, у поезії А. Ю. Кримського подібні назви кольорів відіграють особливу роль у зв’язку з тим, що його поезія має відбиток східних літератур, де існувала своя традиція поетизації подібних явищ.

Серед слів, що виражають настрої, почуття переважають у поета слова на позначення суму, печалі. У його поезії розвинені синонімічні ряди для позначення цих настроїв: *сум, смуток, печаль, скорбота, журба, туга, нудьга*. Причому ці почуття, які притаманні поетові особливо в молоді роки, виявляються не тільки іменниками як назвами стану чи почуття, (а й прикметниками, які передають настрої у сполученні з означуваним іменником, чим посилюється враження від настрою), та дієсловами: *«Ні, я знаю, чом нудьгую, // Ні, я знаю, звідки сум».* У іншому місці: *«Нудьга мене гризе, мов гадина стоуста, // І мозок виїда, і серце пригаша».*

І подібні приклади непоодинокі, бо це один із суттєвих мотивів поета. У його поезії ми бачимо й *«журливий рій моїх думок», «безсонная туга», «життя дає нам тугу раз у раз», «нудьга в душі, ломота*

у кістках, мене всього тупі обсіли болі», «я сиджу сумливий», «все скорботні думи йдуть до голови», «журлива стріпнулася рожа-краса» та ін. Синонімічні слова можуть становити ряд однорідних членів речення, що нагнітає почуття суму: «*Чи ні, вітерцю! Ти виводь за-колисню, // Смутную, тужную, журливую пісню...*»

Слова, що називають почуття суму, дуже часто виступають в оточенні близьких за значенням назв болю, смерті, лиха тощо: «*Серце-серце! Кров'ю обкипаєш // Ти з лихої долі, // І щодня, щодня тебе шматують // Все новітні болі*». У подібних випадках відбувається узгодження смислів слів, виявляється складання смислів, підсилюється виражальна сила слів.

Ми погіршили б проти правди, якби не згадали про особливості використання в поезії А. Ю. Кримського слів на позначення позитивних почуттів — *щастя, радості* — та слів, співзвучних із ними за емоціональним компонентом, таких як, *щастя, радість, щасливий, радісний, радіти*. По-перше, синонімічні ряди, до яких входять ці слова, у поета значно коротші. По-друге, слова такого змісту рідко трапляються в поезії цього поета самі, як вияв радісного відчуття. У переважній більшості вони вживаються як антитеза для підкреслення стану журби: «*Я вдихаю ж не радість весняною, // А холодную смерть неблаганною*».

Слова *веселий, щасливий, радісний* можуть виражати стан другої особи, а не автора, і тоді, як антитеза, постає стан автора, виражений словами з протилежним значенням: «*Тече розмова... Ти смієшся рада... // Дивлюсь я мовчки. А в душі досада...*»

Зміст і мова поезій А. Ю. Кримського — це зміст думок і мова міського інтелігента. Тому в його віршах ми нерідко зустрічаємо слова-прозаїзми, які відбивають міський побут: *бульвар, фрак, зонт, флер*, та поняття, властиві в той час тільки інтелігентному середовищу: *екзотичний, наркотичний, курорт, суб'єктивний, егоїстичний, платонічний, поетичний, прозаїчний, тривіальний, симптоматичний* та ін., — наукові та мистецькі терміни: *арабська філологія, сентименталізм, декадентщина*. Хоч ці слова в поезії виконують прохідну функцію, вони мають велике значення не стільки для поезії, скільки для збагачування словникового складу тогочасної української літературної мови, закріплення в ній культурно-мистецької лексики.

Мова поезій А. Ю. Кримського не була досі предметом спеціального розгляду, хоч це явище настільки складне й важливе в історії української літературної мови. Тому ми зупинилися тільки на окремих сторонах його лексики, зокрема на тих, які відбивають мовно-

поетичний світ письменника, зокрема на тих, які збагачували українську літературу й літературну мову.

А. Ю. Кримський разом із І. Я. Франком, Лесею Українкою, М. М. Коцюбинським багато зробив для того, щоб піднести українську літературну мову до рівня найрозвиненіших мов світу.

Володимир Самійленко і мова його поезії

Володимир Самійленко — один із відомих українських поетів, який почав свою поетичну творчість у 80-х роках XIX ст. і відповідно мотивами лірики, а також мовними засобами відбиває епоху кінця XIX — поч. XX ст. В. І. Самійленко був помітною постаттю в літературному житті України свого часу, однак предметом наукових розвідок його творчість ставала рідко. Це пояснюється, гадаємо, поперше, тим, що його літературна спадщина не надто велика, а подруге, його, як гадають, «поміркованістю» в поглядах. Через те прибічники національно-демократичних переконань не прийняли його в коло своїх пророків, а в радянському літературознавстві він вважався представником буржуазно-ліберального підходу до суспільного життя або ж прибічником малих справ чи й націоналізму. Так, автор однієї з небагатьох книг про В. І. Самійленка Олег Бабишкін писав: «У гострій боротьбі, яка точилася між революційно-демократичними і ліберально-буржуазними письменниками, Самійленко здебільшого займав проміжне місце... Реалістичні твори Самійленка свідчили про його любов до трудящих мас, але в них ми не знайдемо вказівок на шляхи, якими трудящі визволяться з ярма соціального й національного поневолення...» [Бабишкін 1963: 5]. До кращих здобутків поета цей дослідник відносить тільки ті, де «письменник значного таланту.. зумів піднятися над своїми обмеженими політичними ідеалами й правдиво відтворити ряд суттєвих сторінок життя українського народу» [Бабишкін 1963: 6]. Поетові закидають близькість до С. Я. Надсона і навіть натякають на залежність його творів від останнього. Однак, гадаємо, і «обмеженість політичних ідеалів», і співзвучність із поезією С. Я. Надсона зумовлені не волею поета, а його меланхолійним темпераментом та інтровертивним типом психіки: останній зумовлює схильність виражати в поезіях переважно внутрішні процеси сприймання дійсності, а з меланхолійним темпераментом, який психологи визначають як слабкий, пов'язане не надто високе, не надто напружене вираження почуттів, що відбувається і в змісті поезій. На меланхолійність у поезії Самійленка звертали увагу дослідники, однак для них це був лише наслідок:

«Єдине, що міг нав'язати цей вірш Самійленка його читачеві,— той настрій меланхолійного смутку, який обіймав і самого поета. Лірика Самійленка не завжди мала в собі здібність заражати читача силою пристрасті...» [Бабишкін 1963: 40]. У цій характеристиці меланхолійність розглядається як настрій, тобто скороминущий психічний стан, тоді як меланхолійним був темперамент поета, його психічний тип. Це відбилося і в обставинах життя поета, меланхолійної людини, яка в силу слабкого типу психічного складу не вміла адаптуватися в оточенні, не вміла наполегливо домагатися мети, незважаючи на свою освіченість і талант. Що ж до громадянської поезії, то поет сам «щиро вірив у те, що навіть мої вірші можуть якось допомагати наблизити час народного визволення» [Рудницький 1959: 98].

Незважаючи на деяку упередженість в оцінці громадсько-політичного, ідейного змісту, поезії В. І. Самійленка високо цінувалися за поетичну майстерність як щодо поетичної форми, так і мови. Він прекрасно володів класичними формами поезії — сонет, канцона, октави та ін., різними класичними розмірами, що дозволяє, гадаємо, вважати його одним із предтеч неокласицизму в українській поезії. Недарма високо цінував його поезію Максим Рильський [Рильський 1944: 15], який, як відомо, і сам був схильний до класичних форм.

Цінує поезію В. І. Самійленка І. Я. Франко: у своїх літературно-критичних статтях він аналізує творчість поета і знаходить у його творах багато достоїнств поетичних. Але найбільше І. Я. Франко відзначає мову поезій В. І. Самійленка, про що говорить неодноразово. Мові в поезії Франко приділяв особливу увагу: майже кожний його літературно-критичний нарис чи рецензія з приводу творчості того чи іншого поета супроводжувався аналізом мови, і в багатьох таких характеристиках ми знаходимо посилання на мову поезій В. І. Самійленка як зразкову: «Від першого свого виступу на літературнім пилі він послуговується мовою чистою, ясною, наскрізь народною і при тім наскрізь інтелігентною. Він не укращує і не насилує її, вона ллється у нього як природне джерело. Він не афектує мужицького говору, не послуговується для декорації стилю мужицькими приказками, а говорить попросту як інтелігент до інтелігента, певний, що його рідної мови без ніяких натягань вистачить йому до висловлення всіх ідей і всіх поривів душі» [Франко, т. 17: 203–204]. Така оцінка мови поета вимагає того, щоб уважніше приглянутися до мови його творів.

Ми не ставимо за мету розглянути всі аспекти поетичного мовлення В. І. Самійленка, а зупинимося на деяких.

Мова поезій цього поета — це цілком сучасна літературна мова і відповідає нормам цієї мови щодо лексичного складу, граматичних форм, синтаксичної структури. Особливості ж поетичного мовлення поета зумовлюються як суспільно- та культурно-історичними умовами, у яких він працював, так і індивідуальними властивостями психічного складу.

Перший аспект знаходить вираження в способах переосмислення лексичних значень, у перенесенні назв явищ природи, фізичних властивостей на суспільні явища. Так, слова *сонце*, *зорі*, *небо* часто виступають на позначення світлої мети, кращого майбутнього тощо, як ми бачимо в поезії «Орел», що вся побудована на підтексті: «*І в час, як нудьга огортала його, // Як гидко ставало на землю дивитись. // Літав він за хмари до сонця свого. // Щоб ясным промінням на волі напитись*» [Самійленко 1990: 69]*.

При цьому названі слова втрачають денотативний компонент значення, а підкреслюють конотативний. Подібне ж переосмислення темної ночі, променя і т. ін., що було властиве поезії того часу: «*Як бажали, знесилені в час боротьби. // Щоб хоч промінь один серед темної ночі // Засвітив нам у змучені очі*» [Самійленко 1990: 92].

Складне переосмислення слова *веселка* знаходимо в однойменній поезії: «*Веселка — символ надії*», але: «*Гарна веселка стоїть, стоїть і потроху зникає*» [Самійленко 1990: 50].

Однак слова *сонце*, *планета* виступають у його поезіях і в прямому значенні. Глибинний науковий зміст цих слів розкривається в поезії «Дві планети»: «*Округ Сонця шлях широкий // В неоміряних краях — // Там планета лічить роки // Оббігаючи той шлях*» [Самійленко 1990: 50].

Як символ заповітної мрії виступає слово *зоря* в початкових строфах поезії «Зоря»: «*Я думав: там щасливий край...*» [Самійленко 1990: 61]. Але в кінці вірша автор висловлює сумнів у цій дитячій мрії: «*Я бачу в зорях тих ясных // Великі сонця незчисленні, // І на планетах округ них // Істоти нудяться нужденні*».

Слова-назви світил поет відповідно до традиції вживає і в інтимній ліриці, оспівуючи жінку: «*Мое ти сонце! Як і в сі хвилини, // Світи повік мені в путі мойй*» [Самійленко 1990: 66].

Ціла поезія «Хай сонце байдужно по небу пливе...» побудована на зіставленні сонця і зірки на небі й дівчини: «*Хай зірка не знає, //*

* Тут і далі поезії цитуються за виданням: Володимир Самійленко. Твори. — Київ: Наукова думка, 1990.

Для кого сіяє... // І ти, моя зоре, не знаєш того, // Що світиш промінням для серця мого...» [Самійленко 1990: 83].

До улюблених образів і слів у поезії В. І. Самійленка належить слово *весна*, яке може мати пряме значення, як у поезії «Канцона 1» або «Веселиться земля», а може бути й вираженням багатомірного місткого образу, де весняні перетворення природи складними зв'язками асоціюються з суспільними чеканнями, як у циклі сонетів «Весна». Подібні ж асоціативні зв'язки ми знаходимо в поезії «Заспівав би я» у значеннях слів *зима* і *літо*.

Меланхолійному складові поета відповідає велика кількість слів на позначення сумного настрою: *сумний, безнадійний, мука, горе, притуга, жаль, плач, ридання, сльози* і т. д.: «*О, знаю я. // Чого моя // Душа смуткує і болить. // І що за жаль // Їй радість хоче затруїть*» [Самійленко 1990: 65].

Як зазначав І. Я. Франко, мова поезій В. І. Самійленка — це мова інтелігента. Тому в його поезіях значне місце посідають слова на позначення наукових, культурно-історичних явищ, власні назви, назви історичних постатей, назви побутових реалій, властивих інтелігентному середовищу. До таких слів належать *Муза, елегія, сонет, елліни, Герострат, Гомер, небесні сфери, нірвана, ореол, планета, фрази*, назви *Місяць, Сонце, Земля* як планет і т. ін.: «*Бачив я деякі шипи // і коштовні самоцвіти...*» [Самійленко 1990: 42]; «*О зірко! Найкращий сюжет // я зберіг...*» [Самійленко 1990: 82].

Для поезії В. І. Самійленка характерне те, що в її мові епітети виражають переважно оцінку явищ, а не їх зовнішню характеристику: «*Яка ти гарна! Твій видочок милий...*» [Самійленко 1990: 101]; «*Ще раз весна // Така ж ясна // І пишна знов до нас прийшла...*» [Самійленко 1990: 64]; «*Як часто в час сумний, // І правди світ ясний, якого не було, // Здивована земля побачить, // І світом тим правим гнобителем за зло // Народ великий наш оддячить*» [Самійленко 1990: 62–63].

Багато прикметників-епітетів, що виражають настрої, почуття: *сумна пісня, сумна розмова, уста безнадійні і рідко веселе, одрадісне слово* [Самійленко 1990: 40], а кольорова палітра в його поезії майже відсутня — тільки в кількох поезіях ми знайдемо прояв кольору: «*Де ти, блакитне небо?*» або: «*Веселиться земля, // Зеленіють поля...*» [Самійленко 1990: 52].

Колір переважно залишається поза увагою поета. Навіть веселка тільки «*гарна, розцвічена пишно*» [Самійленко 1990: 50].

Мовне багатство поезій В. І. Самійленка виражається зокрема в розвинутій системі синонімів. Причому синонімія відповідно

до темпераменту поета особливо пов'язана з сумними настроями і роздумами, негативними суспільними явищами: «*Огида до неправд, насильства, кривди й зла...*» [Самійленко 1990: 63]; «*...Дав зазирнути у ту безодню чорну // Моєї хворої, розбитої душі?*» [Самійленко 1990: 42]; «*...Душа моя смуткує і болить. // Яка печаль // І що за жаль...*» [Самійленко 1990: 65].

Рідше зустрічаються синоніми, що виражають радісний настрій, що теж відповідає загальній тональності поезій: «*І поки між людьми ще втіха є невинна, // Поезія в її ще радощів додасть*» [Самійленко 1990: 71].

Питання про лексичні синоніми в поезії В. І. Самійленка може бути предметом окремого вивчення.

Одним із найбільш вживаних у В. І. Самійленка художніх засобів, є антитеза, яка не обходиться без антонімії. Тому у творах поета ми бачимо значну кількість лексичних антонімів: «*...Щоб разом плакати й радіти...*» [Самійленко 1990: 68]; «*Я ще твоєю втіхою тішуся, // Я ще твоєю мукою страждаю*» [Самійленко 1990: 60].

В останньому уривку антонімами є *втіха* — *мука*, *тішитися* — *страждати*. Така попарна антонімічність створює враження великої концентрації почуттів.

Антитеза може виражатися в поета й словами, що виражають протилежність різними частинами мови.

Антоніми лексичні й логічні часто вживаються в оксиморонних сполученнях: «*...Який страшний то холод, що буває // У тій душі, яка вмира без смерті...*» [Самійленко 1990: 42]; «*...Бо їх горе розважає. // І щодня тяжка скорбота // І нестить, і забавляє*» [Самійленко 1990: 43].

Цей попередній начерк про деякі мовні особливості поезій В. І. Самійленка показує багатство як лексичних засобів, що їх обирає поет, так і досконалість володіння ними. Мова поезій В. І. Самійленка і для сучасних поетів може бути доброю школою.

Розділ 4

ВИТОКИ ХАРКІВСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ

Біля витоків харківської філологічної традиції

Харківська філологічна школа — видатне явище в розвитку філологічних наук, яке справляло і справляє вплив на пошуки науковців у цій царині далеко за межами України. Свого часу Ізмаїл Срезневський приніс дух славістики із Харкова в Петербург і у своїй праці «Мысли о русском языке» розгорнув перед ученими таку широку й глибоку програму досліджень, що наступні покоління науковців не виконали й досі. Однак поняття Харківська філологічна школа пов'язують (і цілком справедливо) із діяльністю О. О. Потебні. Нерідко висловлюється думка, що цей великий учений не створив своєї школи. Навряд чи можна погодитися з таким твердженням: можливо, не було вузького гуртка однодумців, що сповідували і поширювали ідеї свого вчителя, однак існувало широке коло вчених, які зазнали його впливу. Серед останніх варто назвати не тільки болгарського славіста Мартина Дринова, фінського Й. Ю. Мікколу, Едуарда Вольтера з Каунаського університету, а й професорів, які певний час працювали в Харківському університеті — М. М. Дурново, Я. М. Ендзеліна, І. М. Ільїнського, Б. В. Ляпунова, що пізніше переїхали до столичних міст, куди приносили й дух Харківської школи О. О. Потебні. Теорія О. О. Потебні не належить до здобутків тільки минулого: ідеї вченого і сьогодні використовуються і розвиваються в працях із лінгвістики, когнітивної теорії літератури, психолінгвістики.

У творчості О. О. Потебні найбільш повно відбилися риси, що відрізняють Харківську філологічну школу від інших — різнобічність філологічних інтересів у широкому розумінні слова філологія, розробки питань мовознавства, літературознавства та суміжних із ними галузей у тісному зв'язку з проблемами філософії, психології та інших наук. Таке глибоке розуміння філології й створило неповторний дух Харківської школи. Невипадково сучасні лінгвісти ставлять спадщину О. О. Потебні у широкий контекст Гумбольдт — Срезневський — Потебня — Бодуен, поєднуючи діяльність Потебні з вершинними здобутками в історії мовознавства [Мельников 1986].

Однак вчення О. О. Потебні і його школа виникло не на порожньому місці. Харківська філологічна школа мала свої витоки ще з початку XIX ст., коли був відкритий Харківський університет (1805), де словесність посідала почесне місце.

Початки філологічної науки в Харкові були пов'язані з викладанням мов і літератури, з необхідністю створення підручників чи посібників із філологічних дисциплін. Так, І. С. Рижський був автором праці «Введение в курс словесности» (Харків, 1806), посібника, що перевидавався по всій Росії. У Харківському університеті І. С. Рижський написав також роботу «Наука стихотворства», висловлював принципові положення стосовно мови поезії: «Слова служат убранством речи, в котором видно состояние души поэта. От сего речь стихотворца кажется, ежели не особливим как бы наречием (нині це називають ідіостилем. — Л. Л.) того языка, которым говорит прозаист» [Рижский 1810: 34] і далі зазначає, що поет повинен уникати слів абстрактних і вживати слова, що надають мові живості, виразності. Тут слід звернути увагу на дві позиції вченого: роль «состояния души» поета і відмінність мови поезії від прозової. І. Орнатовський видав працю «Новейшее начертание правил российской грамматики на началах всеобщее основанных» (1810), І. Ф. Тимківський надрукував дослідження «Опытный способ к философскому познанию российского языка» (1810).

Як видно вже з назв робіт, вони мали на оці не тільки практичні цілі, а ставили й теоретичні питання. Увага до теорії була викликана загальним станом науки в Росії, й, можливо, особливо тісними зв'язками Харківського університету з німецькими вченими, які за рекомендацією Гете працювали в ньому. Тому можна говорити про зв'язки Харківського університету і його вчених не тільки з діячами російської культури, а й безпосереднім контактом із Німеччиною. Досить сказати, що Гете і Вільгельм Гумбольдт були почесними докторами цього навчального закладу.

Харківські вчені були не тільки на тодішньому європейському рівні, але й висловлювали у своїх працях деякі ідеї, що ввійшли в науковий обіг у Європі тільки наприкінці XIX, а то й у XX ст. Так, у згаданій праці І. С. Рижського мова розглядається як знакова система, що єднає думку людини і предмет, тобто позамовну дійсність. Слово, на думку вченого, — це знак думки, а думка — знак предмета [Рижский 1806: 20, 25–27]. У праці І. С. Рижського звучить думка про відмінності в сприйманні й мовному вираженні явищ докільля різними народами: теза, яку пізніше сформулював і розгорнув В. Гумбольдт і якій великого значення надавав О. О. Потебня.

І. Орнатовський за сто років до Ф. де Соссюра розрізняє мову, мовну діяльність і мовлення, що, на думку сучасного вченого, дає підстави для перегляду питання про пріоритет Харківського вченого: «Нарешті, геніальним передчуттям сформульованої на сто років пізніше» Ф. де Соссюром фундаментальної трихотомії *Langage — Langue — Parole...* можна вважати розрізнення професором Іваном Орнатовським дару слова, тобто природної необхідної здатності людини повідомляти інших про свої думки, почуття різними звукозмінами, (*Langage* у Соссюра); мови, тобто створеного людьми способу висловлювати свої думки різними звукозмінами, прийнятими в кожному народі окремо або певним ужитком слів, притаманним одному лише народові (*Langue*), і мовлення, тобто висловлювання думок словами («речь» — *parole*) [Орнатовский 1810: 4, 8, 27, 39, 40]. Ця маловідома сторінка в передісторії Харківської лінгвістичної школи за умови її належного втілення, — пише С. В. Вакуленко, — здатна суттєво змінити узвичаєні уявлення щодо наукового пріоритету в розвитку європейської та світової мовознавчої думки» [Харків 2003: 377].

Як одну з племінних ознак народу розглядає мову І. Ф. Тимківський. Він вважає, що історія мови й історія народу настільки тісно пов'язані, що історія народу містить і історію його мови [Тимковський 1811: 49].

Отже, ми бачимо, що харківські вчені-філологи навіть у своїх працях практичного спрямування висвітлюють важливі теоретичні положення, які в деяких позиціях випереджали свій час.

Названі праці були присвячені російській словесності, однак уже з другого десятиліття XIX ст. серед вихованців університету і людей, причетних до цього шановного закладу, виникає гурток (а, можливо, гурт) людей, що повернулися обличчям до проблем України і української філології. Саме в цей час і зароджується отой широкий погляд на філологію як синтетичну науку, погляд і наукові методи, що охоплювали широке коло проблем літератури, фольклору, мови, історії, етнографії та ін. У цей час у Харкові публікуються збірники «Запорожская старина» (1834—38), у місцевих виданнях друкуються народні пісні, виходять у світ прозові твори одного з фундаторів українського відродження Григорія Квітки-Основ'яненка, публікуються твори П. П. Гулака-Артемівського, з'являється гроно поетів-романтиків.

У Харкові виходять перші в Україні періодичні видання, що містили значну кількість матеріалів, присвячених українській етнографії, історії, мові, літературі. Так, 1816—1819 рр. Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко видають журнал

«Украинский вестник», де друкувалися не тільки твори харків'ян Г. Ф. Квітки, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, а й переклади та переспіви зарубіжних письменників, наукові статті, спогади сучасників про Г. С. Сковороду та ін. Важливе значення мали публікації П. П. Гулака-Артемовського на захист української мови та О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови.

1824–1825 рр. видається «Украинский журнал», де значне місце посідали етнографічні описи міст України, оригінальні документи українських гетьманів Ю. Б. Хмельницького, І. С. Мазепи, І. І. Скоропадського. У цьому ж журналі побачив світ перший науковий огляд історії української літератури, зроблений І. Г. Кульжинським.

1833 і 1834 р. в Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда», у другому випуску якого було опубліковано низку творів українських письменників, творів, що увійшли до скарбниці української літератури.

1844 р. О. О. Корсун видав збірку українських творів «Сніп», а 1843–1844 рр. вийшло чотири випуски альманаху «Молодик», про який В. Г. Белінський писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву... Харків за своєю чисельністю населення і красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів».

Традицію публікації українських творів продовжив А. Л. Метлинський у п'яти випусках «Ожнорусского сборника», де надруковані переважно твори українських письменників, зокрема С. В. Александра, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. М. Макаровського, А. Л. Метлинського, М. М. Петренка та ін. Це видання цінне для філологічної науки ще й тим, що в ньому містяться біографічні й бібліографічні відомості про кожного автора, так би мовити, «з перших уст».

Ми зупинилися на Харківських виданнях I пол. XIX ст. у зв'язку з Харківською філологічною школою тому, що всі ці видання і публікації в них створювали джерельну базу для наукових пошуків у галузі філології, зокрема української, а характер публікацій у них дає уявлення про коло філологічних зацікавлень, що було властиве харківським філологам.

Про широкий підхід до філологічних питань у Харкові I пол. XIX ст. свідчить також те, що одна й та ж особа нерідко виступала і як професор-теоретик, мовознавець, і як поет. Прикладом цього може бути діяльність М. І. Костомарова, А. Л. Метлинського, які були професорами Харківського (пізніше Київського) університету, і відомими

поетами-романтиками, і авторами наукових творів. А.Л. Метлинському належать зокрема «Заметки относительно южнорусского языка», що опубліковані були 1839 р. як передмова до збірки поезій «Думки і пісні та ще де-шчо». У цій праці автор, відзначаючи найголовніші особливості української мови, висловлює цілу низку важливих міркувань щодо неї. Наприклад, актуальним ще й до нашого часу є положення про те, що достоїнство української мови полягає не тільки в її «співучості», «милосвучності» і т. ін., до чого так часто апелюють ще і наші сучасники, а в тому, що мова ця здатна до вираження будь-яких думок і почуттів: «Но в одной лиш музыкальности, — пише А.Л. Метлинський, — в одном доброгласном и благозвучном течении слова и все достоинство южнорусского языка?.. При выражении какой бы то ни было страсти, какого бы то ни было чувства, южнорусс не встретит недостатка в родном языке своем!» Ця невелика за обсягом праця містить і глибокі роздуми над корінням і долею української мови, і тонкі спостереження, що стосуються окремих діалектних рис, і біль за тим, що мова ця втрачається. Відповідно до традиції, що склалася на той час, Метлинський значну увагу приділив мові поезії, услід за І. Римським відзначаючи її (мови поезії — Л.Л.) підвищену емоційність, яка «разнообразится, то умолкая, то широко разливаясь при порывистом волнении и смятении чувств» [Метлинский 1959: 35].

Найвидатнішим провісником потєбнянської філологічної школи був Ізмаїл Срезневський (1812–1882), який у своїй лінгвістичних поглядах був послідовником відомого німецького вченого, автора порівняльної граматики індоєвропейських мов — Ф. Боппа. У тридцяті роки ХІХ ст. молодий Ізмаїл захопився україністикою і багато зробив як фольклорист, історик, етнограф, поет. Така широта поглядів і зацікавленість була характерна для першої генерації філологів-харків'ян. Однак із початку 30-х рр. молодий учений зосереджує свою увагу на питаннях російської й української словесності. Цей інтерес зміцнів і поглибився після його наукового відрядження (1837–1839) по слов'янських країнах для вивчення слов'янських мов, фольклору, етнографії, історії, літератури. Тут І.І. Срезневський не тільки зібрав величезний матеріал, але й познайомився з провідними на той час слов'янськими (і не тільки слов'янськими) вченими. Ця подорож дала багато матеріалу і вражень для вивчення культури слов'янських країн. Повернувшись до Харкова, учений інтенсивно працює, видає кілька публікацій і в підсумку захищає дисертацію «Святылища и обряды языческого богослужения славян, по свидетельствам

современным и преданиям», за яку перший в Росії одержав науковий ступінь доктора слов'яно-руської філології. Йому належить також розвідка «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины от времени ее заселения до преобразования ее в Харьковскую губернию», у якій значна увага приділяється питанням ономастики. Із 1847 р. учений працює в Петербурзі й стає одним із провідних у Росії славістів широкого профілю. Він приносить у нове середовище філологічні методи й ідеї, що були започатковані в Харкові і що їх І. І. Срезневський передав своїм учням. С. Г. Бархударов із цього приводу писав: «Надзвичайно успішною була діяльність І. І. Срезневського в Петербурзькому університеті, де він професорував протягом тридцяти двох років (1847–1879). Учнями його була ціла плеяда першокласних учених і педагогів: В. І. Ламанський, М. І. Сухомлинов, М. С. Тихонравов, О. М. Пипін, В. Я. Стоюнін, Петро й Микола Лавровські (які, до речі, теж працювали в Харківському університеті й належать до університетських викладачів О. О. Потєбні, Л. Л. Мокушев, О. С. Будилович, Д. Л. Мордовцев, Л. М. Майков, Р. Ф. Брандт, Т. Д. Флоринський)» [Бархударов 1959: 15]. Вступаючи на посаду до Петербурзького університету, порівняно молодий учений за тодішньою традицією виголосив наукову доповідь, що здобула назву «Мысли об истории русского языка». Вона стала провідною теоретичною працею не тільки в його науковій спадщині, але мала велике значення у всьому тодішньому вітчизняному мовознавстві. Ця праця, що була перевидана вже в 50-ті рр. ХХ ст. є актуальною й нині, бо, незважаючи на те, що низка положень у ній не відповідають сучасному рівню знань про предмети, які в ній розглядаються, вона дає добре уявлення не тільки про самого вченого, а й про рівень науки в його час, а також і про те, що багато з проблем, поставлених харківським ученим понад 150 років тому, не тільки були предметом вивчення мовознавців у подальшому, але й на сьогодні не вичерпали своєї актуальності.

Діяльність І. І. Срезневського розширила сферу впливу ідей харківських філологів, вона не дала замкнутися філологам харківської школи у вузьких регіональних рамках. «Срезневський, — пише дослідник, — бувши ідейним натхненником Харківської лінгвістичної школи, виступив провісником нового напрямку в лінгвістиці й філології. У 1849 р. він писав, що порівняльно-історичне мовознавство, «звужуючи предмет» свого дослідження, накопичує такі дані, які «стануть з бігом часу посібником для, інших цілей. Одна з цих цілей — дійти до підвалин [Павлюк 1978: 24]. Цими словами вчений

закликав до створення системної, синтезуючої концепції, яка б, використовуючи здобуті факти, поглиблювала наше уявлення про природу мови та закони її розвитку. Такі сміливі заклики робив до нього лише Гумбольдт — творець «філософії мови», а після — Потебня...» [Харків 2003: 380]. Наукова творчість І. І. Срезневського охоплює широке коло наукових проблем, учений висунув ідеї, які закладали основи своєрідності Харківської філологічної школи як глибокого оригінального явища не тільки у вітчизняній науці.

Філологія в Харківському університеті відзначалася також широтою охоплення мов і літератур: ми бачимо зацікавлення вчених питаннями слов'янознавства, вивчалася польська мова, широко залучалися матеріали різних слов'янських мов у лекціях і працях І. І. Срезневського, О. О. Потебні та ін., класичної спадщини античного світу, країн Сходу. Останнє слід особливо підкреслити, бо традиції сходознавства в Харкові від тих часів не втрачалися. Уже 1811 р. рада університету прийняла ухвалу про вивчення тюркських і маньчжурської мов, до речі, вивчення мов народів Далекого Сходу вперше в тодішній Російській державі було введене саме в Харкові. Відповідно до тодішніх наукових віянь у Європі в харківському університеті вивчалися санскрит, перська, арабська. Для харківської традиції в цьому плані характерна була широта поглядів на предмет: східні (стародавні й нові) мови розглядалися не тільки як предмет вивчення, але і як засіб проникнення в культуру відповідного народу. Так, вивчення фольклору й етнографії українського народу привернуло увагу І. І. Срезневського до проблем східних мов і східних культур. Йому належало кілька розвідок із питань індійської міфології. Пізніше Харківський професор В. Т. Шерцль видав першу в тодішній Російській державі «Санскритську граматику» (1883). Цю традицію продовжували в Харкові в II пол. XIX ст. Д. М. Овсяннико-Куликовський і П. Г. Ріттер.

Харківській школі філологів від самого початку властива була широта наукових поглядів і наукових зв'язків: вона не замикалася в собі, а щедро ділилася своїми здобутками з іншими (згадаймо, що випускники й професори М. І. Костомаров і А. Л. Метлинський прийшли в Київський університет із Харківського, а проф. І. І. Срезневський, як уже зазначалось, харківський дух пошуку приніс у Петербург) і з вдячністю приймали і розвивали ідеї вчених інших регіонів і країн.

Усе сказане дає підстави твердити, що Харківська наукова філологічна традиція, а отже, й філологічна школа, виникла на по-

чатку XIX ст. і стала тією сходинкою, з якої піднялися і О. О. Потебня, і його послідовники.

Харківська філологічна школа. Лінгвістика

Харківська філологічна школа як певний науковий напрям пов'язується з ім'ям видатного вченого, нашого земляка, О. О. Потебні. І це цілком справедливо, оскільки наукова спадщина цього, без перебільшення, великого філолога є вершиною в розвитку теоретичної думки. Потебня чітко визначив риси, які відрізняють очолюваний ним напрям від інших. Характерна особливість цієї школи — різнобічність наукових інтересів, розробка проблем мовознавства та літературознавства на основі досягнень філософії, психології, історії та інших наук. Це і створило той неповторний дух Харківської школи, який і досі справляє великий вплив на розвиток філологічної науки у світі.

Харківська школа О. О. Потебні мала свої витоки, пов'язані з загальним піднесенням уваги до проблем славістики загалом і україністики зокрема в першій половині XIX ст. Ідеї Потебні знайшли плідний розвиток у працях наступних поколінь філологів, причому не тільки його безпосередніх учнів, а і вже зрілих учених. Цілий ряд учених, здобувши науковий гарт у Харкові, працювали пізніше в інших університетах, столичних наукових центрах, стали академіками, продовжували традиції Харківської школи Потебні.

Харківська філологічна школа займалась розробкою славістики, сходознавства, класичної філології, тому й філологічні традиції, що склалися й розвивалися в Харкові, розглянемо в широкому плані.

Фахове викладання мовних дисциплін у місті почалось у 1726 р. у славнозвісному Харківському колегіумі — першому поважному освітньому закладі на Слобожанщині, програма якого передбачала вивчення слов'янської, грецької та латинської мов, а в 1766 р. було відкрито також класи французької та німецької мов [Багалій 1990].

Відкриття Харківського університету (1805), де значне місце посіло відділення словесних наук, сприяло створенню традицій лінгвістичної науки. Праці професорів університету відзначалися високим на той час теоретичним рівнем і містили чимало оригінальних ідей, до яких слід віднести насамперед інтерпретацію знакової природи мовних одиниць: слова розглядалися як знаки думок, а думки — як знаки предметів [Рижский 1806].

Надзвичайно важливе уточнення щодо процесу йменування елементів реального світу висловив професор І. С. Рижський: кожен

предмет діє на свідомість різних народів по-різному [Рижский 1806]. Це уявлення про «різномудство» народів таїть у зародку як гумбольдтівську ідею внутрішньої форми мови, так і потєбнянське розуміння внутрішньої форми слова.

Професорові І. Ф. Тимківському належить одна з провідних думок харківської лінгвістичної школи: «Мова є однією з племінних відмінностей кожного народу. У властивості й перемінах того й другого діючі причини настільки (суть) сукупні, що історія народу містить у собі й історію його мови» [Тимковский 1811: 49].

Нарешті, геніальним передчуттям сформульованої на сто років пізніше батьком структурної лінгвістики Ф. де Соссюром фундаментальної трихотомії *Langage — Langue — parole* (мова — язык — мовлення) можна вважати розрізнення професором Іваном Орнатовським дару слова, тобто природної, необхідної здатності людини повідомляти інших про свої думки й почуття (*Langage* у Соссюра); языка, тобто створеного людьми способу висловлювати свої думки різними звукозмінами, прийнятими в кожному народі окремо або певним ужитком слів, притаманним якомусь одному лише народові (*Langue*), і мовлення, тобто висловлення думок словами («речь» — *parole*) [Орнатовский 1810: 4, 8, 27, 39, 40]. Ця маловідома сторінка в передісторії Харківської лінгвістичної школи за умови її належного висвітлення здатна суттєво змінити узвичаєні уявлення щодо наукового пріоритету в розвитку європейської та світової мовознавчої думки.

Хоч рація мовних студій вбачалася Харківським професорам І. С. Рижському, І. Орнатовському та І. Ф. Тимківському насамперед у досконалому опануванні літературного стилю та його красот, шлях до цієї мети мусив іти через проникнення в глибинну природу мови. Той, хто присвятив себе словесності, «повинен крізь безліч отих довільних установ народу бачити їхні підвалини, що містяться в самому естві людського слова; щоб на цих загальних і природних його якостях укріплятися в своїх висновках щодо окремих і випадкових його властивостей» [Рижский 1806]. Ці слова Рижського можуть правити за девіз подальшої діяльності Харківської лінгвістичної школи, розквіт якої почався кількома десятиріччями пізніше.

Ізмаїл Срезневський (1812–1880) — вихованець Харківського університету, учень відомого німецького вченого Ф. Боппа. І. І. Срезневський виховувався, навчався і починав свою науково-громадську діяльність у Харкові. За досить короткий час він устиг видати «Український альманах» (1831) і декілька випусків «Запорожской старины» (1833–1838), де було видруковано цілу низку цікавих праць, при-

свячених українській народнопоетичній творчості та історії запорізького козацтва. У 1839 р. Срезневський оприлюднює свою розвідку «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины от времени ее заселения до преобразования ее в Харьковскую губернию», де подає місцеві антропоніми й топоніми, тлумачить татарські назви урочищ і розповідає про етнічний склад слобідського населення.

Проте вже на початку 30-х років XIX ст. молодий тоді вчений головну увагу зосереджує на українській словесності й українській мові, яка «... є мовою, а не наріччям російської або польської». Одна з його перших мовознавчих праць «Мысли и замечания» (1831) стала програмою й лягла в основу славнозвісної праці «Мысли об истории русского языка», яку Потебня, за його власними словами, знав чи не напам'ять.

У 1837 р. Срезневський обійняв посаду ад'юнкт-професора на кафедрі політичної економії та статистики в Харківському університеті. Наприкінці того ж року вчений вирушив у наукову подорож по Чехії, Моравії, Хорватії, Чорногорії, Далмації й Галичині та Буковині для вивчення слов'янських мов, фольклору, етнографії, історії та літератури. У «Путевых заметках» (1839–1842) й звіті міністрові народної освіти Срезневський схарактеризував низку українських говірок, заклавши підмурівок української діалектологічної традиції. Велими плідними для харківського професора стали 40-і роки. Викладаючи в Харківському університеті, він читав курси лекцій з історії літератури та слов'янських мов. І. І. Срезневський видав кілька наукових праць, що лягли в основу його дисертації «Святылища и обряды языческого богослужения славян, по свидетельствам современным и преданиям». За цю роботу український учений уперше в Російській імперії здобув ступінь доктора слов'янорусської філології. Працюючи з 1847 р. у Петербурзькому університеті, а у 1848–1859 роках у Головному педагогічному інституті, Срезневський виховав цілу плеяду блискучих мовознавців, чия діяльність так чи інакше була зорієнтована методологічними засадами Харківської лінгвістичної школи, біля витоків якої стояв наш земляк.

Основна праця Срезневського «Мысли об истории русского языка» — із огляду на її теоретичну вагомість — стала важливою віхою в становленні Харківської лінгвістичної школи не як регіонального явища, а цілком оригінального напрямку в світовій науці: автор створив оригінальну синтезуючу мовознавчу концепцію. Добре обізнаний із здобутками німецького порівняльно-історичного

мовознавства (вплив німецьких наукових традицій у Харківському університеті був значним; достатньо сказати, що сам Гумбольдт був почесним членом його Ради), Срезневський створив таку пояснювальну мовознавчу концепцію, яка ще й досі чекає на своє остаточне осмислення і впровадження в наукові дослідження.

Одним із перших у вітчизняному мовознавстві Срезневський почав тлумачити мову як невід'ємну ознаку народу, як продукт колективної свідомості, що постійно зазнає змін і перебудов. Він звертається також до питання про зв'язок мови і свідомості: «...зміни, що відбуваються в розумі й діяльності народу, також відбиваються в мові. Таким чином, змінюються народи, змінюються й мови їхні» [Срезневский 1959: 17], «розум і діяльність народу відбиваються в мові» [Срезневский 1959: 17]. Для вченого охопити сутність мови, пояснити її природу означало розглянути її історію, еволюцію. Цей дослідницький принцип був пізніше застосований Потєбнею і видатним польським ученим Я. О. Бодуеном де Куртене [Vaudaun 1984]. Срезневський був упевнений, що «нерухомих, неорганічних мов немає» [Срезневский 1959: 97], що всі зміни у мові відбуваються не хаотично, а «законно» [Срезневский 1959: 25], тобто еволюція мови йде шляхом «природної змінності» [Срезневский 1959: 28], що найголовніше, «спільність перебігу змін» може спостерігатись у мовах «без умови безпосередньої спорідненості» [Срезневский 1959: 28], чим український учений підтримав гумбольдтівське розмежування генеалогічних і типологічних співвідношень мов.

Заклавши підвалини еволютивної моделі мови, Срезневський запропонував оригінальне пояснення її походження й розвитку. Срезневський багато зробив для вивчення та видання стародавніх пам'яток. Так, він оприлюднив «Савину книгу», «Листки Ундольського» та низку інших рукописів. Це мало важливе значення, бо в широкий науковий обіг вводилися нові джерела.

Учений став фактичним засновником діалектологічних досліджень, докладно окресливши їх завдання в роботі «Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка». Окреме місце у спадщині відомого філолога посідають праці в галузі східнослов'янської палеографії.

Вінцем усієї наукової діяльності Срезневського можна вважати «Матеріали для словаря древнерусского языка», які уперше вийшли друком 1890 р., уже після смерті вченого. Вражає кількість джерел, що використав Срезневський при укладанні цього словника, — 2700, серед них певна частина стосується і староукраїнської мови.

Срезневський, будучи ідейним натхненником Харківської лінгвістичної школи, виступив провісником нового напрямку в лінгвістиці й філології. У 1849 р. він писав, що порівняльно-історичне мовознавство, «звужуючи предмет» свого дослідження, накопичує такі дані, які «стануть з бігом часу посібником для інших цілей. Одна з цих цілей — дійти до підвалин» [Павлюк 1978: 24]. Цими словами він закликав до створення системної, синтезуючої концепції, яка б, використовуючи здобуті факти, поглиблювала наше уявлення про природу мови та закони її розвитку. Такі сміливі заклики робив до нього лише Гумбольдт — творець «філософії мови», а після — Потебня, чиї твори Срезневський високо поцінував під час присудження Ломоносівської премії у 1878 р.

Олександр Потебня (1835–1891) — народився 10 (22) вересня 1835 р. на хуторі біля с. Гаврилівка Роменського повіту Полтавської губернії в дрібнопоміщицькій родині. У 1844–1851 роках він навчався в чоловічій гімназії м. Радома (нині — Польща), після блискучого закінчення якої був зарахований студентом до Харківського університету спочатку на юридичний, а потім — на історико-філологічний факультет. У 1856 р., після схвалення факультетською радою випускного твору на тему «Перші роки війни Хмельницького» його було затверджено кандидатом до університету, у 1860 р. Потебня захистив магістерську працю «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», яка й досі є однією з основоположних при вивченні відповідних питань.

1862 р. вчений написав теоретичну розвідку «Мысль и язык», яка здобула йому певне визнання. У цьому році молодий учений був відряджений Міністерством народної освіти на стажування за кордон. У Берлінському університеті Потебня головну увагу зосередив на вивченні санскриту, але через різні обставини не використав до кінця відведеного на стажування терміну й 1863 р. передчасно повернувся на батьківщину. Відтоді його доля була нерозривно пов'язана з Харківським університетом, де 1874 р. він захистив докторську дисертацію «Из записок по русской грамматике».

Яскравість і неординарність мовно-філософської концепції Потебні зумовила значні розбіжності в її поцінуванні різними дослідниками, хоч із плином часу увиразнилась тенденція відносити його вчення до психологічного напрямку в мовознавстві, що його харківський професор щасливо сполучив із принципом історизму. Перебільшеною увагою до психологічного аспекту в системі поглядів Потебні можна пояснити й прагнення окреслити його теоретичні засади як «психологію культури» [Sheveleov 1991].

Дослідженням Потебні властивий глобальний підхід до вивчення мовних явищ, який не вписується ані в наукову парадигму молодогограматизму, що панував у кінці XIX ст., ані в постулати сучасного структуралізму. Такий підхід може бути належно поцінований лише в ширшому історичному контексті мовно-філософської думки.

Лінгвістична концепція Потебні була пов'язана з тогочасними здобутками європейського мовознавства, зокрема з філософською лінгвістикою Гумбольдта, а також із вітчизняною традицією Срезневського. Потебня був певний того, що сутність мови є об'єктивною, тобто належить їй самій, а не накладається дослідником. На думку Потебні, розвиток мови зумовлений причинowo, тобто такими змінами, які сприяють її ефективному функціонуванню. Наслідком такої не випадковості є, наприклад, те, що «по одній формі можна зробити висновок про властивості якщо не всіх, то багатьох інших» і при цьому роздивитись спрямованість перебудов у мові, «принаймні у головному вказати нахил того, що відбувається» [Потебня 1976: 214]. Пізнання ж сутності можливе лише в становленні мови, тому вона має предстати перед дослідником «з боку свого вияву в дійсності» [Потебня 1976: 73]. Тим самим учений одним із перших став на практиці розглядати мову як систему.

Пізнання мови в її цілісності й розвитку висунуло перед Потебнею проблему створення синтезуючого методу, який він назвав «історичним», але який докорінно відрізняється від порівняльно-історичного методу, що випрацьовувався, наприклад, Московською школою П. Ф. Фортунатова.

Досліджуючи будь-яке мовне явище, Потебня завжди ставив перед собою питання: «...звідки і наскільки можна вважати по цьому «звідки», куди ми йдемо» [Мельников 1986: 18]. Наскільки нам відомо, жодна з мовознавчих шкіл не займалась проблемою лінгвістичного прогнозування, яку по-своєму розв'язував Потебня крізь призму історії мовного мислення слов'ян.

Одне з досягнень ученого полягає в тім, що закономірні зміни мовних підсистем у ході історичних перебудов він виявив на матеріалі індоєвропейської мовної будови, простежив наступний розвиток тенденцій у формуванні системи слов'янських і особливо східнослов'янських мов.

Одним із складних теоретичних питань як у минулому, так і нині є питання про зв'язок мови і мислення. Потебня дійшов висновку, що і мова, і мислення є категоріями історичними, тобто еволютивними. Свідома розумова діяльність без мови неможлива, оскільки вона

опирається на поняття, закріплені за допомогою слова. Тож у відношенні до мислення в сукупності його форм мова — вторинна, а у відношенні до свідомої розумової діяльності — первинна. Таким чином Потебня підкреслив діалектичний зв'язок мови і свідомості. Учений вважав хибним поширений у його час погляд, що мови є «тільки засобами позначення думки вже готової, що утворилась поза ними» [Норалек 1967: 258], оскільки головна функція мови — видозмінення й формування думки.

Виходячи з того, що мови членують «домовну думку» по-різному, характер конкретної мови, на думку Потебні, впливає на зміст думки. Приміром, появу в українській мові форм *могти, стерегти* тощо вчений пов'язував «не із законами милозвучності», а «прагненням відновити етимологічну ясність слова». Таким чином, виходячи із дещо розмитої гумбольдтівської категорії *innere Sprachform* учений увів у концептуальний ланцюжок «мова — думка — дійсність» нову (інтерпретативну) ланку; систему конкретної мови. Причому виявлення системи (підсистеми), на думку Потебні, можливе лише на історичній (читай — пояснювальній) основі.

Потебня довів, що врахування історії й системи дає можливість визначити послідовне нашарування семантичних відмінностей (у нього — «противопоставлений»). Пізніше тим же шляхом пішов Р. О. Якобсон при стратифікації фонологічних протиставлень.

Методологічні здобутки Потебні найбільш виразно відбилися у його вченні про слово, навколо якого ще й досі точаться суперечки. Сам учений чітко розмежував розумовий («позамовний») зміст у свідомості мовця і взагалі «мовний зміст», що випрацьовується у зв'язку з потребою у спілкуванні й складається із власне мовних одиниць. Тому, наприклад, слово — це, по-перше, його «зовнішній бік», тобто артикульований звук; по-друге, це те, що Гумбольдт охрестив «чуттям артикуляції» — еталоном зовнішньої форми; для Потебні це «звук у нашій пам'яті», «уявлення» про нього [Потебня 1913: 80]. Посередником між «звуком у нашій думці» і позамовним змістом виступає мовний зміст як «внутрішній знак», «етимологічний мінімум внутрішньої форми» [Потебня 1913: 83]. Цей елемент змісту (як, зрештою, і образ звука) формується як еталонний для всіх мовців даної спільності, а тому він є «народний». Учений повсякчас підкреслював, що функція такого «етимологічного мінімуму», «уявлення» — «натякати» на «подаліше значення», яке знаходиться поза межами предмета мовознавства.

Широке коло наукових зацікавлень Потебні, що впливало з синтезуючого характеру його методу, включало в себе питання народнопісенної творчості, діалектології, етнографії, літературознавства. Професор займався проблемами словесності, національного шкільництва й літературними перекладами (він переклав на українську мову фрагменти з Гомерової «Одіссеї»). Чільне місце в його творчості посідала й проблема української мови, якій він присвятив такі класичні праці, як «Заметки о малорусском наречии» (1870), рецензії на «Нарис звукової історії малоруського наріччя» Житецького (1876) і на «Народні пісні Галицької й Угорської Русі, зібрані Я. Ф. Головацьким» (1880), «Пояснення малоруських і споріднених народних пісень» (1883). Матеріали з української мови широко представлені і в його класичних лінгвістичних працях «Из записок по русской грамматике» та ін.

Для мовно-філософської теорії Потебні була характерною єдність підходу до творчих явищ, які традиційно поділяються на мовні та літературні. В основі цього підходу лежала естетична спрямованість його концепції, яка знаходить паралелі, зокрема у філософських ідеях його попередників Віко та Сковороди. Надзвичайно цікавив Потебню в цьому плані фольклор, і насамперед фольклор український, як вияв народного світосприймання. Утім, зацікавлення «всім українським» не було даниною етнічному походженню вченого, воно природно впливало з сукупності його наукових пошуків і становило їх невід'ємну частину.

Плідна творча атмосфера гуртувала навколо Потебні учених, студентів, учителів, тобто усіх тих, хто цікавився проблемами мови, поезики, культури та історії краю. Цьому сприяли і педагогічна діяльність Потебні, і своєрідні «домашні семінари» вченого, і діяльність Харківського історико-філологічного товариства, в становленні якого Потебня брав активну участь. Метою товариства, яке проіснувало з 1877 по 1919 рік, було поширення історико-філологічних надбань, розробка проблем філософії, психології, логіки, історії, літератури у її зв'язках із народною поезією, мовознавством, археологією та історією мистецтв. Велика увага приділялась також проблемам методики викладання лінгвістичних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах, постійними були спроби подолати розрив між науковими здобутками та шкільним викладанням мови.

Серед учнів і послідовників Потебні були яскраві і талановиті вчені. Це насамперед Олександр Попов (1855–1880). Він закінчив Харківський університет із золотою медаллю за роботу «Синтаксические

особенности винительного в санскрите» (1879), видав фундаментальне дослідження «Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежа в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях» (1881). Попов створив свою концепцію генезису речення, відмінну від поглядів свого вчителя: він намагався довести, що у давнину домінуючими у мові були односкладні речення дієслівного та іменникового типу, які, поступово розвиваючись, породили більш складні двочленні синтаксичні конструкції.

Дмитро Овсяннико-Куликовський (1853–1920) — видатний український і російський мовознавець та літературознавець — посідає чільне місце серед послідовників наукових ідей Потебні. Він закінчив Одеський університет, у якому потім деякий час працював. У 1888–1905 роках наукова і педагогічна його діяльність була пов'язана з Харківським університетом, де він познайомився з Потебнею і перейнявся його науковими ідеями, які творчо розвивав, працюючи у Харківському, потім у Казанському і Петербурзькому університетах. З 1907 р. він Почесний академік Петербурзької АН.

Д. М. Овсяннико-Куликовський, як і О. О. Потебня, займався вивченням не тільки суто лінгвістичних чи літературознавчих проблем, а й проблем взаємодії мовотворчості й художньої творчості, існування певної аналогії між образним змістом слова та художнім текстом, між науковим і художнім мисленням та психологією творчості. При його безпосередній участі було започатковано видання наукових збірників «Вопросы теории и психологии творчества» в Харкові, з яким він не поривав зв'язків, працюючи в Казані й Петербурзі.

Овсяннико-Куликовський написав роботи з синтаксису у традиціях Потебні: «Практический курс русского языка», «Синтаксис русского языка». Як літературознавець він досліджував творчість Тургенева, Пушкіна, Гоголя, Толстого, Чехова, Шевченка, Драгоманова та ін. Його можна назвати пропагандистом української культури в Росії. Так, у 50-ті роковини з дня смерті Шевченка Овсяннико-Куликовський виступив на засіданні Петербурзької АН із доповіддю «Національні і загальнолюдські елементи в поезії Шевченка».

Овсяннико-Куликовський виявив себе в Харківському університеті і як видатний орієталіст (сходознавець), знавець санскриту і староіндійської культури. Він застосував принципово нову методологію вивчення стародавніх пам'яток: якщо раніше пам'ятки вивчалися для побудови граматики відповідних мов, то учений розглядав вивчення

санскриту як джерело для дослідження культури стародавнього світу, що відповідало традиціям Харківської філологічної школи.

Яскраву сторінку в філологічну науку в Україні вписав професор Харківського університету Микола Сумцов (1854–1922) — видатний учений-філолог, який багато зробив для розвитку української фольклористики, етнографії, літературо- та мовознавства. Його наукова спадщина пов'язана з вивченням матеріалів україністики, зокрема пов'язаних із Слобожанщиною, однак це не звужує і не обмежує його наукового виднокола.

М.Ф. Сумцов народився в Петербурзі, основну свою наукову діяльність пов'язав із Харковом і Україною. Цей зв'язок виявлявся у проблематиці наукових досліджень: він став одним із найпотужніших україністів кінця XIX ст. — двох перших десятиліть XX ст. Учений належав до Харківської філологічної школи: займався проблемами фольклору, етнографії, літературо- та мовознавства, йому належать як загальнотеоретичні дослідження (наприклад, «Культурні переживання»), сама назва якого свідчить про зв'язок із психологічним напрямом, започаткованим Потебнею і продовженим Овсяннико-Куликовським), так і дослідження окремих культурних явищ, зокрема роботи про творчість українських (І.П. Котляревський, Т.Г. Шевченко, І.І. Манжура) та російських (М.В. Гоголь, А.П. Чехов) письменників.

Праці М.Ф. Сумцова можуть служити важливим джерелом для народознавства і краєзнавства Харківщини. У 1907 р. він почав читати в Харківському університеті курс «Історія малоруської словесності», а у 1918 р. опублікував працю «Начерк історії української літературної мови», яка до певної міри стала програмою діяльності мовознавців-україністів.

Похований вчений був у Харкові на кладовищі, що на вул. Артема, недалеко від церкви (майже поруч із Потебнею). Зараз його прах перезахоронено на меморіальному кладовищі № 13 (по вул. Пушкінській).

Відомим пропагандистом наукових ідей Потебні був Іван Белорусов, якому належить одна з перших праць, присвячених аналізу наукового доробку видатного вченого, «Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни» (1901). Белорусов став автором одного з найпопулярніших підручників «Учебник по русской грамматике», який витримав 18 видань і був відзначений премією Петра Великого, що для того часу було високою оцінкою. Підручник ґрунтувався на лінгвістичній концепції Потебні.

Значення наукової спадщини О. О. Потебні не обмежується впливом його ідей на учнів, вони знайшли продовження в працях багатьох учених як в Україні, так і за її межами. Так, синтаксична теорія Потебні набула подальшого розвитку в роботах О. М. Пешковського, В. В. Виноградова, М. С. Поспелова, О. М. Сухотіна та інших, семасіологічний та етимологічний його доробок дістав розвиток у працях О. І. Соболевського, Б. В. Ляпунова, А. С. Будиловича, І. М. Ільїнського, а пізніше насамперед у дослідженнях Л. А. Булаховського.

Вплив наукових ідей Потебні відчували на собі видатний болгарський учений Мартин Дринов (1836–1906); професор слов'язознавства Харківського університету, член усіх слов'янських академій; Й. Ю. Міккола, відомий фінський славіст, професор Гельсінського університету; Едуард Вольтер, відомий спеціаліст з балтійських мов, литовської та латиської літератур, етнографії, професор Каунаського університету.

Наприкінці XIX — початку XX ст. у Харкові працювали такі відомі професори-філологи, як М. М. Дурново, І. М. Ільїнський, С. М. Кульбакін, Б. В. Ляпунов, А. Мазон, Я. М. Ендзелін, які визначали високий рівень наукових досліджень і викладання, а пізніше працювали в різних вищих навчальних закладах Росії, де пропагували наукові основи харківської лінгвістичної традиції.

У сучасному мовознавстві ідеї О. О. Потебні активно використовуються у функціональній лінгвістиці, у працях психолого-лінгвістів; найбільш плідно розвиваються в світовій лінгвістиці ідеї вченого, пов'язані зі складною семантичною структурою художнього тексту. Творчий доробок ученого не тільки не втратив актуальності, а навпаки, можна спостерігати зростання інтересу до його самобутніх ідей. Про це свідчить проведення в Лондонському університеті міжнародної конференції «Лінгвістика і поезика — спадщина О. Потебні» (жовтень 1991 р., робочі мови — англійська й українська), одна з секцій якої — «Когнітивна теорія літератури» — довела безпосередній зв'язок між ідеями, висловленими харківським професором у XIX ст., і новітніми когнітивними підходами до аналізу художнього тексту.

У перші два десятиліття XX ст. наукові лінгвістичні дослідження розвиваються в традиціях потебнянської теорії. У пореволюційні роки зі створенням Української держави — УРСР — роль нашого міста як провідного наукового центру значно зростає, що зумовлене, по-перше, великими науковими традиціями міста, а по-друге, тим, що Харків став столицею Української держави. Наука, різні її галузі продовжують розвиватися у загальноєвропейському контексті,

спираючись на попередні надбання і досягнення. Не було винятком у цьому і мово- та літературознавство, що виростало на підмурівках, закладених Потебнею, і вбирало в себе краші європейські наукові традиції. Такий стан мовознавчих студій дав змогу вченим нашого міста зберегти цілісність наукового процесу, уникнути розриву зв'язків у традиціях між різними поколіннями науковців (незважаючи на величезні соціально-політичні зміни: світова і громадянська війна, утворення нової держави та ін.). Це виявлялося в збереженні широти поглядів, різноманітності напрямів і аспектів вивчення мови. Поруч із представниками старшого покоління (проф. М. Ф. Сумцов, проф. С. М. Кульбакін) крупними постатями стають харків'яни-славісти О. Н. Синявський, Л. А. Булаховський, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, Ю. В. Шевельов та ін.

У цей час у філологічній науці відбувається більш чітка диференціація і розмежування між літературо- та мовознавством. Тому стосовно періоду 20-х років слід говорити вже окремо про лінгвістичні і літературознавчі студії.

Другою ознакою цього часу є виділення україністики в окрему галузь філологічної науки і бурхливий розвиток теоретичного і практичного мовознавства, особливо в галузі української мови і літератури.

«Нова доба нового прагне слова» — писав поет. Вона поставила й нові важливі завдання перед дослідниками української мови. Проголошення Української Народної Республіки, а трохи пізніше — Української Радянської Республіки як національної держави зумовило докорінну зміну статусу української мови, яка набула всіх суспільних функцій, та української культури.

Завдання мовознавства щодо вивчення української мови вже 1918 р. були визначені в програмовій за змістом і популярній за викладом роботі М. Ф. Сумцова «Начерк розвитку української літературної мови»: необхідність розробки наукової мови, мови публіцистики, централізованої розробки термінологічних систем у різних галузях діяльності, ретельне вивчення уже сформованої художньої мови. Тоді ж виходить друком і книга О. Н. Синявського «Короткий нарис української мови», що являла собою збірник лекцій, читаних автором 1917 року на вчительських курсах у Харкові.

У 1919 р. з'являється праця проф. С. М. Кульбакіна «Український язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии». Пізніше виходить «Український язык у минулому і тепер. Підручна книга для усвідомлення фактів українського языка» К. Т. Німчинова

(1925). Автор її розвиває вчення А. Ю. Кримського про появу і розвиток української мови, про місце її серед слов'янських мов, дає характеристику праруській мові, мовним змінам.

Загалом в Україні в цей період проблемам загального мовознавства приділяється незначна увага, що пояснюється різними причинами. Харків був у цьому щасливим винятком, мабуть, тому, що неможливо було зруйнувати чи просто відмовитися від досягнень попередників, їх починань і незавершених досліджень. Тому і перший посібник українською мовою із загального мовознавства був створений у Харкові Л. А. Булаховським та І. І. Завадовським (1929). Тут же виходить «Теорія і практика перекладу» О. М. Фінкеля (1929), у якій аналізуються найзагальніші теоретичні питання перекладу, розглядаються жанрові особливості перекладу прозових нехудожніх, прозових художніх і віршованих творів. Чи не першим на той час було і дослідження З. М. Веселовської про мову письменника XIX ст. «Мова Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Синтаксис українських оповідань» (1927).

Для координації зусиль лінгвістів організовується Харківська науково-дослідна кафедра мовознавства, яка стає одним із авторитетних осередків, ініціаторів пошуку шляхів розв'язання наукових проблем.

Відсутність праці про норми української літературної мови, їх кодифікацію змушувала харківських учених братися за нерозроблені питання, йти неторованими стежками. Так, у 20-ті роки у Харкові сформувалася ціла школа фонетистів (О. Н. Синявський, М. Йогансен, З. М. Веселовська, М. Ф. Наконечний, І. Троян та ін.). За порівняно короткий час вони формують нові принципи і методики фонетичних досліджень, розробляють нові напрями, охопивши при цьому широкий спектр проблем.

У зв'язку зі становленням української мови як державної і виконання нею нових функцій у 20-і ХХ ст. роки на передній план виходить практичний аспект мовознавчих досліджень, унаслідок чого з'являється велика кількість навчальної літератури, словників тощо. У цей час розвиток мовознавства на Харківщині характеризується тісним зв'язком із розвитком освіти (було створено чимало підручників для школи, для різних рівнів і типів освіти). Так, у 1926 р. з'являється підручник для вищої і середньої школи П. Й. Горещького та І. Шалі «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (за 1926–1929 роки він витримав 8 видань) і «Українська мова» М. Ф. Наконечного, потім колективний «Підвищений курс української мови»

(автори Б. Д. Ткаченко, М. Йогансен, М. Перегінцев, М. Ф. Наконечний, Л. А. Булаховський, К. Т. Німчинов). Посібник був призначений для вищої школи і характеризував сучасну українську літературну мову, вперше містив розділи про лексику і фразеологію. Активну участь у підготовці підручників брав О. Д. Петренко. Для різних рівнів і типів навчальних закладів, науково-технічних працівників з'являються підручники іноземних мов: О. та Ж. Бургардт «Підручник німецької мови (для робфаків, профшкіл і технікумів)», П. Глезер, Є. Пецольд «Підручник німецької мови», В. Попиковський «Практический учебник английского языка» та ін.

Згадані причини зумовили появу великої кількості словників. Правописний словник О. П. Ізюмова (1931); перший із перекладних словників цього періоду «Німецько-український словник» І. В. Шаровольського (1929); «Практичний словник російсько-української мов», укладений М. Йогансеном, М. Ф. Наконечним, К. Т. Німчиновим, Б. Д. Ткаченко (1926); словники, точніше словнички, призначені для окремих галузей. З'являються навіть зовсім незвичні словнички — для передплатників газет, що були призначені для полегшення розуміння газетних текстів українською мовою.

Словники і підручники спиралися на різні засади (інколи різко протилежні), відрізнялися підходами і тенденціями у доборі й викладі матеріалу. Крім того, випуск такої літератури відзначався масовістю, стихійністю, інколи і непрофесійністю. Але саме в цей період у Харкові розроблялися і формувалися основні принципи укладання підручників, навчальних посібників, словників.

На жаль, із кінця 30-х років і до початку 50-х ХХ ст. наукові публікації харківських учених пригальмовуються, що було зумовлене відомими політичними умовами, певним побоюванням друкованого слова. Однак наукові пошуки не припинялися і при першій нагоді знайшли відбиття в чи не першій справді науковій і всеосяжній щодо проблематики праці «Курс сучасної української літературної мови» (Київ, 1951), підготовленій авторами-харків'янами за ред. Л. А. Булаховського (автори П. Й. Горецький, М. Ф. Наконечний, Ю. В. Шевельов, О. Є. Вержбицький). Ця праця і досі залишається однією з найбільш науково вартісних в україністиці.

Не менш плідно розвивається в Харкові з утворенням Української держави і русистика. Особливістю філологічної науки цього часу в нашому місті є те, що одні й ті ж вчені займалися проблемами як української, так і російської мови, і тільки наприкінці 30-х років відбулася спеціалізація інтересів. Так, Л. А. Булаховський,

В. П. Беседіна-Невзорова, О. М. Фінкель займалися як проблемами української мови (про що сказано раніше), так і російської.

Булаховський Леонід Арсенійович (1888, Харків — 1961, Київ) — один із найяскравіших українських мовознавців середини ХХ ст., чие ім'я широко відоме в світовій мовознавчій науці, нерозривно пов'язаний походженням, освітою і науково-педагогічною діяльністю (протягом майже 30 років) з Харковом. Він не тільки сам був глибоким і різнобічним дослідником мови, талановитим педагогом, але й підготував видатних учених-славістів, що плідно розвивали науку про мову, працюючи в різних наукових центрах України і за її межами.

Народився Булаховський у Харкові. Успішно закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету (1910) з дипломом першого ступеня. Навчався у таких видних учених-філологів, як М. М. Дурново, І. М. Ільїнський, С. М. Кульбакін, А. Мазон, Я. М. Ендзелін, що працювали в той час у Харкові. Уже в студентські роки виявив не тільки зацікавлення в науковій діяльності, а й неабиякий дослідницький хист: він одержав золоту медаль за студентську роботу «Питання про Зеленогірський і Краледвірський рукописи» (1908).

Духовними наставниками в науковій і педагогічній діяльності для Л. А. Булаховського були О. О. Потебня і О. О. Шахматов. Вихований на кращих традиціях світового мовознавства, Булаховський був лінгвістом з широким колом наукових інтересів: у нього є праці з загального мовознавства, славістики в широкому розумінні (зокрема роботи зі слов'янської акцентології), з проблем сучасної української і російської літературних мов, з історії цих мов; роботи, присвячені дослідженню історичних пам'яток, зокрема «Слова о полку Ігоревім», та багато ін.

Велика заслуга Булаховського в розробці проблем української мови, в кодифікації літературної мови, в побудові історії української мови та багатьох ін. Цю роботу він здійснював як своєю безпосередньою працею (йому належить низка великих досліджень з історії української мови, підручників), так і через численних учнів і послідовників, які у співпраці з ним підготували і видали чимало робіт, що були етапними в розвитку україністики.

Проте Булаховський був і видатним русистом, якому належить не тільки оригінальний курс сучасної російської літературної мови (де вперше були виділені, зокрема, розділи, присвячені лексиці й фразеології, словотворові), історичний коментар до російської мови, а й (грунтовні праці з історії російської літературної мови.

Важко переоцінити роль ученого у становленні в Україні в 20–30-ті роки викладання української й російської мов: він разом із своїми колегами видав у цей час кілька підручників, курсів лекцій, розрахованих на різну аудиторію, редагував багато робіт.

У 20-ті роки він працював у Харківському інституті народної освіти, в 30-ті завідував кафедрою російської мови в Харківському університеті, одночасно працював у педагогічному інституті, де керував аспірантами.

У 1939 р. його обрано академіком АН України, 1946 р. — членом-кореспондентом АН СРСР.

Булаховський у 1944–1961 роках був директором Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН України. Протягом цього часу він створив велику кількість робіт, виховав багато видатних мовознавців, але становлення і розквіт його таланту пов'язані із харківським періодом життя.

Шевельов Юрій Володимирович є одним із яскравих представників харківської школи мовознавства (народився 17 грудня 1908 р. у Харкові).

Він закінчив Харківський університет у 1931 р., викладав у школах, потім в інституті журналістики в Харкові (1933–1939), у Харківському університеті (1939–1943). Шевельов працював у Мюнхені (1945–1949), в Люнді (Швеція, 1950–1952), Гарварді (США, 1952–1954), згодом став професором слов'янської філології в Колумбійському університеті США і працював там упродовж 24 років. Він був учнем Булаховського і неформально Сімовича, який прилучив Шевельова до фонологічних методів Празької школи.

Шевельов — різнобічний і плодovitий учений і дослідник. Серед широких кіл громадськості чи не найбільш відомий його «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен, 1951) та дослідження «Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941): стан і статус». Фундаментальна праця Шевельова «Історична фонологія української мови» (Гайдельберг, 1979). Ще раніше в цьому видавництві вийшла праця «Праісторія слов'янських мов: історична фонологія спільнослов'янської мови». 1991 року вийшла нова книга тепер уже академіка НАН України Шевельова, що становить собою збірник статей, присвячених історії української, польської та інших слов'янських мов, об'єднаних назвою «У і навколо Києва» («In and around Kiev») (Гайдельберг, 1991).

Шевельову належить також низка монографій про видатних українських мовознавців: Костя Михальчука, Всеволода Ганцова,

Олену Курило, Василя Сімовича. Видатний лінгвіст є також тонким критиком і літературознавцем.

Харків може пишатися гідною репрезентацією українського мовознавства, а точніше — української культури у світовій науці, яку здійснило протягом свого тривалого творчого шляху академік Шевельов.

Олександр Моїсейович Фінкель (1899—1968), доктор філологічних наук, професор упродовж ряду років завідував сектором художньої мови і стилістики Харківської філії інституту мовознавства АН УРСР. Він є автором праць, присвячених мовній майстерності українських і російських письменників.

Микола Михайлович Баженов (1885—1968), професор, працював у Харківському університеті і Харківському педагогічному інституті, написав підручник із російської літературної мови (у співавторстві з О. М. Фінкелем), що витримав кілька перевидань і служив кільком поколінням студентів-русистів не тільки в Україні, а й за її межами.

Підручник Віри Павлівни Бесєдіної-Невзорової «Старославянський язук» (Харків, 1962) являє собою глибоке наукове дослідження, що не втратило своєї цінності й сьогодні.

У повоєнний період кафедру української мови в Харківському університеті очолював проф. Ф. П. Медведєв, автор праць із історичної граматики української мови.

О. М. Фінкель, М. М. Баженов, В. П. Невзорова-Бесєдіна, Ф. П. Медведєв, О. Я. Петренко підготували нове покоління мовознавців, яке успішно продовжує традиції Харківської лінгвістичної школи. У Харківському університеті і Харківському педагогічному університеті сформувалися наукові колективи, які нарівні з традиційними напрямками дослідження в галузі сучасної української та російської мов, історії мов та діалектології плідно розвивають нові напрями, використовуючи здобутки передової наукової думки (математична лінгвістика, лінгвостилістика, антропостилістика та ін.). Імена професорів Л. Г. Авксентьєва, Л. І. Коломієць, В. С. Калашника, Г. Ф. Калашникової, І. В. Муромцева, А. О. Сващенко, Л. Ф. Тарасова, Г. І. Шклярєвського, С. Х. Широкоград, О. С. Юрченка (ХДУ), А. Т. Гулака, С. І. Дорошенка, Л. А. Лисиченко, С. В. Ломакович, О. Г. Муромцевої, К. М. Плиско, І. І. Степанченка, А. П. Ярещенка (ХДПУ) та ін. широко відомі в наукових колах України.

У 60-ті ХХ ст. роки на філологічному факультеті університету починається формування нової школи, пов'язаної з новітніми методами дослідження лінгвістичних об'єктів, — прикладної лінгвістики. Велика

заслуга в консолідації молоді навколо цього напрямку належить В. В. Акуленкові (нині — професор, доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України, керівник центру досліджень іноземних мов при Президії НАН України). Він започаткував у ХДУ дослідження проблеми співвідношення національного та універсального в мовах світу, підготовку спеціалістів із інформатики та прикладної лінгвістики, що справило значний вплив на рівень комп'ютеризації інформаційного обслуговування, проектування та управління на багатьох підприємствах та в установах Харківщини, а також сприяло розвитку або формуванню численних центрів інженерно-лінгвістичних досліджень у Харкові.

Біля джерел українського відродження.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко — патріарх українського відродження

Одним із найвидатніших діячів українського відродження й зачинателів (уживемо цей узвичаєний, хоч і не досить визначений термін) української літератури й літературної мови на народній основі є наш видатний (якщо не великий) земляк Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. Він харків'янин від народження і до кінця бурхливого, сповненого культурно-освітньою діяльністю, спрямованою на розвиток міста і краю, життя, діяльності.

Народився Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко 18 (29) листопада 1778 р. у садибі своїх батьків Основа, що нині в межах Жовтневого району міста Харкова. Він походив із козацького роду, який належав чи не до перших поселенців на харківській землі.

Коли називають ім'я і прізвище цієї людини, відразу пригадується його літературна діяльність, адже його повість «Маруся» й «Конотопська відьма» стали хрестоматійними й відомі кожному в Україні.

Однак роль Г. Ф. Квітки в розвитку української культури, її відродженні не вичерпується літературною діяльністю. Він був причетним до всіх культурницьких, у тому числі і власне українських, починань у Харкові, які мали велике значення для пробудження самосвідомості українців не тільки в Україні, а й за її межами. Брати Квітки першими відгукнулися на заклик В. Н. Каразіна вносити пожертви на створення в місті університету. Г. Ф. Квітка був одним із засновників Харківського інституту шляхетних дівчат, директрисою якого певний час була його дружина, ініціатором створення Харківської губернської публічної бібліотеки. Він був не тільки одним із фундаторів і перших директорів професійного театру у Харкові,

а й першим українським драматургом, що сприяв збагаченню репертуару, зокрема творами українською мовою. Його п'єси «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» і досі входять до репертуару українських театрів і користуються незмінним успіхом.

У зв'язку з діяльністю театру в Харкові вперше в Україні виникла театральна критика, одним із засновників якої був Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко належав до кола ініціаторів і засновників перших в Україні періодичних видань та альманахів («Украинский вестник» (1816–1819), «Утренняя звезда» (1833), «Молодик» (1843) та ін.), де друкувалися і твори, писані українською мовою. Тим самим поширювалося коло читачів українською мовою і створювалася передумова (створення читацької бази) для подальшого розвитку української літератури й української літературної мови.

Голос Г. Ф. Квітки-Основ'яненка чули не тільки українці і не тільки в Україні, а й за її межами, де його твори знаходили схвальні відгуки навіть у найбільш вимогливих критиків. Твори письменника виводили українську літературу далеко за межі свого краю і тим не тільки запалювали любов до рідного слова в українців, а й викликали шану в інших народів.

Мовна практика Г. Ф. Квітки-Основ'яненка дає підстави відносити його до фундаторів української літературної мови на народній основі.

Немає такої ділянки в житті Харкова першої половини ХІХ ст., до якої б Г. Ф. Квітка-Основ'яненко не доклав свого розуму, свого мистецького таланту і смаку, своєї невтомної праці. І не варто щоразу закидати йому, що він був поміщик-ліберал, а не революціонер. Він був людиною свого часу, але Людиною, яка в таких умовах шанувала людину праці і зневажала старшинських невігласів. Згадаймо хоч би, з якою любов'ю письменник змальовує людей праці і як нищівно висміює «конотопську» старшину.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зробив величезний внесок у формування української культури першої половини ХІХ століття і справив своєю творчістю вплив на дальший розвиток української літератури й культури, української літературної мови. Звичайно про Г. Ф. Квітку говорять як про першого українського прозаїка, рідше — про його драматургію, і зовсім рідко поцінують його як могутню постать, що стояла біля витоків українського відродження, людину, в якій прокинулись велетенські сили козацьких предків із їх невтомною

діяльністю з освоєння Слобідського краю, їх культурними традиціями, що були збережені, незважаючи на вкрай несприятливі умови для українства. Не було в Харкові в першій половині XIX століття такої сфери культурного життя, до якої б не доклала свого розуму і своєї праці ця людина.

Аналізуючи літературну творчість Г. Ф. Квітки, нерідко говорять, що він був поміщик (а це вже мінус), що він був проросійської орієнтації (це теж погано), забуваючи, що він був людиною свого часу і йому були властиві ознаки того часу. Не був би він поміщиком, то, мабуть, не став би й письменником-прозаїком, і поділяв він політичні погляди свого класу і своєї держави. Але ж поміщиком він був ліберальним, але ж, висловлюючи вірнопідданське ставлення до влади, він розвивав українську культуру, він обстоював право українців на свою рідну літературну мову, він доводив, що українці існують і не тільки серед «черні», а й серед панів. І своєю творчістю, і культурницькою діяльністю він пробуджував інтерес інтелігентних кіл до свого національного коріння.

Охопити діяльність Г. Ф. Квітки в усій його багатогранності в межах нашої роботи неможливо, однак спробуємо змалювати його доробок у загальних рисах. Можливо, такий обрис у контексті епохи буде й доцільний, бо його справи не будуть потопати в подробицях, які затушовують сутність.

Спробуємо в межах можливого окреслити постать Г. Ф. Квітки-Основ'яненка у зв'язку з процесом українського відродження.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст. у Європі з розвитком національної свідомості народів розпочинається вивчення своїх національних коренів, що виявляється зокрема в збиранні і вивченні старовинних пам'яток, фольклору — поетичного й музичного, дослідженні етнографічних особливостей того чи іншого краю. Цей рух охоплює і район слов'янських народів, особливо тих, що не мали своєї державності й прагнули до збереження своєї етнічної тожсамості через розвиток своєї мови, своїх культурних традицій.

В Україні осередком, де розгортається активна діяльність на користь української культури й української національної самобутності, стає Слобожанщина з її адміністративним і культурним центром — містом Харковом. Деякі нинішні українські діячі рідко згадують цю обставину, а якщо й згадують, то побіжно, вважаючи Харків «зрусифікованим» містом і, так би мовити, регіоном нижчого з погляду національної самосвідомості гатунку.

Ті, хто дотримується подібного погляду, повторюють помилку Катерини II, котра вважала Правобережну Україну «приєднаними польськими територіями» на тій підставі, що шляхта й верхні верстви були поляками, при цьому вона ігнорувала кількामільйонне закріпачене панами українське населення. Подібний феномен нерідко зустрічається в порубіжних регіонах, де населення може бути двомовним і тримовним.

При цьому не враховується, по-перше, той факт, що місто перебуває на території, заселеній українцями, які розмовляють українською мовою; по-друге, те, що більшість так званого «російськомовного населення» фактично є двомовним, володіючи як українською, так і російською мовами, користуючись ними ситуативно. Тож не варто розглядати Слобожанщину як українську околицю. Слобожанщина була і є одним із найрозвиненіших в економічному й культурному відношенні теренів України і відіграла і відіграє величезну роль у розвитку України загалом.

Факт, що Харків був центром українського відродження з початку XIX ст., визнають усі історики України, незалежно від їх політичної й регіональної ангажованості. Так, відомий історик М. С. Грушевський з цього приводу писав: «Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературнім житті українським на Україні російській виробилася в Харкові, що в десятих-двадцятих роках став найбільшим духовним вогнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивається досить жива як на ті часи літературна діяльність, виходять журнали і збірки літературні» [Грушевський 1990: 490]. У цих стислих рядках учений змальовує широкий розмах культурницької діяльності в Харкові перших десятиліть XIX століття.

Про це ж пише й Н. Д. Полонська-Василенко: «Великою подією було відкриття 1805 р. першого в Україні університету, в Харкові... Навколо університету скупчилися українські вчені та письменники... У Харкові почали видаватися часописи: «Украинский Вестник», «Украинский журнал»... В. Н. Каразін заснував філотехнічне товариство, яке ширило нові технічні методи в сільському господарстві» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 278].

Висловлювання такого змісту ми знаходимо в кожному поважному описі історії України. Чому ж саме Лівобережна Україна, зокрема Слобожанщина й суміжні з нею території стали осередком культури й національного відродження українського народу? Для цього існувало

кілька причин соціально-політичного, культурного й етнічного характеру. Ці причини різною мірою розглядаються в багатьох історичних джерелах, тому ми схарактеризуємо їх стисло.

До соціально-політичних ми відносимо те, що Слобідська Україна і прилеглі до неї території порівняно недавно втратили свій соціальний устрій, за якого козацька старшина й козаки користувалися, як і все населення, українською мовою, а на письмі — староукраїнською писемною мовою. Тому тут зберігалися ще старі традиції української мови й української літератури.

Незважаючи на поширення на Слобожанщині адміністративного поділу Росії, на керівні посади призначалися місцеві діячі з колишньої козацької старшини, які ще не втратили культурних і мовних зв'язків з українським населенням. На Слобожанщині залишався досить великий прошарок вільних козаків. Усе це створювало культурне середовище, у якому зберігалися та розвивалися ідеї національної й державної незалежності та самобутності українського народу. Іще жива була пам'ять про соціальний устрій і привілеї на Слобожанщині, які були скасовані за кілька років перед тим. Відомий історик Д. І. Дорошенко писав, що на Лівобережжі, у тому числі й на Слобожанщині, незважаючи на адміністративні реформи, які скасовували автономію, зберігалися деякі залишки старого устрою: хоч посилюється кріпосницький гніт, вільні селяни обертаються на кріпаків, частково зберігається козацтво як вільний стан, унаслідок чого майже третина населення залишилася вільною. При запровадженні нового адміністративного устрою посади заміщалися вихідцями з місцевої старшини. Тим самим на Лівобережній Україні зберігався і створювався провідний стан, пов'язаний корінням із національними українськими традиціями [Дорошенко 1992, т. 2: 268]. На Правобережній Україні, яка була приєднана до Росії після розподілу Польщі в останні роки XVIII ст., такого середовища не було. Царський уряд при характеристиці певних територій урахував національний склад не підлеглого населення, яке становило основу народу й було українським, а тільки панівні верстви, які на Правобережжі були польськими або давно спольщеними. Після розподілу Речі Посполитої (Польщі) наші правобережні території називалися не українськими, а приєднаними польськими територіями. «Статистичні дані 1838 р., — пише Н. Д. Полонська-Василенко, — з трьох губерній Західно-Руського краю — Київської, Волинської та Подільської — показують, що було в них 4.200.000 селян-кріпаків українців і 100.000 дворян, виключно поляків, з тієї кількості 65 %

дрібних землевласників або зовсім безземельних шляхтичів, що здебільшого обслуговували магнатів як управителі маєтків, орендарі, посесори тощо» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 298]. Після приєднання Правобережної України, як зазначає той же дослідник [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 279], у Петербурзі курс був узятий на підтримку польської шляхти, і вона зберегла свої маєтки, посади, становище. Польська мова теж зберегла свої права: зберігалися польські школи, польська адміністрація. У м. Вільно був польський університет і було зосереджене керівництво освітою Правобережжя. Поляки вважали українську мову діалектом польської, через що і всю цю величезну територію визнавали польською. Тому, як слушно зазначають дослідники, територія ця стала осередком боротьби за відродження польської державності, проблеми ж українців для більшості польських діячів, навіть тих, предки яких колись походили з української шляхти, були байдужі.

Другою причиною прагнення до відродження української культури вважають домагання козацької старшини й козаків одержати рівні права з російським дворянством для того, щоб забезпечити себе від зниження соціального стану й закріпачення. «Велику увагу,— пише Н. Д. Полонська-Василенко,— приділяли діячі XVIII ст. доказам про загальне шляхетство українського козацтва. Тому дослідники відшукували цих доказів у літописах, грамотах польських королів, московських царів, універсалах гетьманів. Працю свою вони вважали за корисну для української держави, українського народу» [Полонська-Василенко 1992, т. 2: 286]. На цю обставину вказував і Д. І. Дорошенко: «... із упевілюванням російського дворянства,— пише він,— і для української шляхти було дуже важко дістати ті самі привілеї, які б гарантували її при можливих нових перемінах від якогось пониження її суспільного становища» [Дорошенко 1992, т. 2: 279]. Такі пошуки відродили інтерес до українських історичних традицій, до минулого рідного краю. Це, як зазначає Д. І. Дорошенко, «повело до дослідження й навіть ідеалізації цієї минувшини, опертих не тільки на класових егоїстичних інтересах, а й на вищих ідейних почуттях» [Дорошенко 1992, т. 2: 271]. Із розгляду цього питання історик робить, на наш погляд, слушний висновок, що «перші прояви українського національного руху появилися на Лівобережній Україні, бо тільки тут збереглася своя власна освічена верства, яка, сполучаючи традиції минулого життя з новими ідеями, витвореними на Заході, висунула з-поміж себе піонерів і прихильників національного відродження. Правобережна Україна зі своїм

польським або спольшеним дворянством не брала участі в цьому відродженні. Навпаки, вона була тереном відродження польської державно-національної ідеї» [Дорошенко 1992, т. 2: 278].

Звернімо увагу на те, що Д. І. Дорошенко говорить про наявність власної освіченої верстви серед українців нашого регіону. Ця особливість населення Харківщини і Слобожанщини загалом завдячує діяльності Харківського колегіуму, який був не суто конфесійним, а загальностановим навчальним закладом протягом XVIII ст. Із середовища вихованців колегіуму вийшло чимало видатних державних, культурних і релігійних діячів, серед яких найчастіше згадують письменників М. І. Гнедича (першого перекладача Гомера на російську мову), С. В. Александрова, майбутнього професора і ректора Московського університету М. Т. Каченовського, митрополита Київського Г. Каменецького та ряд інших. Тривалий час викладачем Харківського колегіуму був український філософ і поет Григорій Сковорода, просвітительські ідеї якого знаходили відгук не тільки в його безпосередніх учнів, а й у ширших освічених колах Харкова і Слобожанщини. Натхнений ідеями Г. С. Сковороди, заможний український діяч В. Н. Каразін спонукав слобожанське дворянство й купецтво до збирання коштів на створення в Харкові університету, який і був відкритий 1805 р.

Харківський університет став, як і сподівався його засновник, вогнищем освіти, осередком усього культурного життя не тільки на Слобожанщині, а й на всій Україні.

Із Харківським університетом пов'язана діяльність Левка Боровиковського, відомих українських поетів і вчених Амвросія Метлинського й Петра Гулака-Артемівського, перший із яких закінчив Харківський університет і був його професором, а другий був професором і ректором. Закінчили Харківський університет учений і поет Микола Костомаров, відомий поет Яків Щоголів та ряд інших. Їхня діяльність створювала сприятливе середовище для українського відродження, зокрема щодо запровадження української мови у високих стилях поезії, розрахованих на інтелігентного читача.

Важливу роль в організації гуртка українських поетів-романтиків, збиранні й публікації українського фольклору та етнографічних матеріалів відіграв випускник університету Ізмаїл Срезневський, який був поетом, етнографом і став видатним ученим-славістом, першим у Росії доктором за спеціальністю «слов'янознавство». Посиленню в освічених колах інтересу до історії України та української старовини сприяли шість випусків «Запорожской старини», виданих

І. І. Срезневським упродовж 1833–1838 рр., що одержали високу оцінку М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, П. О. Куліша та багатьох інших і стали джерелом натхнення для багатьох письменників.

Справжнім патріархом у культурному житті Харкова й України кінця XVIII — початку XIX ст. слід визнати Григорія Квітку-Основ'яненка. Його цілком правомірно вважають основоположником української художньої прози, одним із тих, хто своєю творчою діяльністю вводив українську мову в коло літературних мов. Він збагатив українську мову новими виражальними засобами й довів, що вона придатна не тільки для бурлеску й хатнього вжитку. «Захищаючи якое достоїнство мови малоросійської, — писав Г. Ф. Квітка в листі до П. О. Плетньова, — я зголосився змусити оповіддю своєю плакати — не повірили, я написав «Марусю», і коли переконували мене друкувати, я боявся знову цехових скалозубів... І що ж? — пише він в іншому листі до того ж адресата, коли вийшла перша частина повістей, — звідусіль були відгуки, що вони плакали, коли Марусю ховали...» [Тимошенко 1959, т. 1: 182]. Отже, літературну творчість письменник розглядав не тільки з погляду художнього, а надавав їй і громадянського значення як засобу відродження української літературної мови і ширше — національних інтересів.

Роль Г. Ф. Квітки-Основ'яненка як діяча українського відродження не обмежується тільки літературною творчістю, хоч його повісті (наприклад, «Маруся» чи «Конотопська відьма») стали хрестоматійними й відомими кожному в Україні і нині. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко причетний до всіх культурницьких, особливо українських, починань у Харкові. Він був одним із засновників і викладачів інституту шляхетних дівчат, Харківської губернської публічної бібліотеки, а також одним із фундаторів і перших директорів професійного театру в Харкові. Із його ініціативи та за його участю в Харкові були засновані перші в Україні періодичні видання та альманахи («Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский Вестник» (1816–1819), «Украинский альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1833), «Молодик» (1843)), де друкувалися й твори, писані українською мовою.

Голос Г. Ф. Квітки-Основ'яненка чули не тільки українці, і не тільки в Україні, а й у Росії, де часто його твори знаходили схвальні відгуки навіть у найбільш суворих критиків. Твори письменника виводили українську літературу за межі свого краю і тим не тільки запалювали любов до рідного слова в українців, а й викликали шану в інших народів: «Загальне захоплення публіки, однастайні похвали

всіх журналів, — писав В. Г. Белінський у рецензії, — цілком виправляють враження, яке справила на нас ця чудова повість».

Як ми щойно сказали, Харків став колискою журналістики в Україні. Уже в першій половині XIX ст. тут видаються журнали, альманахи, збірники, де публікуються як художні, так і публіцистичні твори російською й українською мовами. Так, 1816–1819 рр. за ініціативи І. В. Срезневського [батька Ізмаїла Срезневського], Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. М. Філомафітський, Р. Т. Гонорський видають журнал «Украинский Вестник». Сьогодні таке видання назвали б літературним і науково-публіцистичним, бо в ньому друкувалися не тільки художні твори Г. Ф. Квітки, М. І. Гнедича, В. Н. Каразіна, переклади й переспіви із зарубіжних письменників, а й наукові статті, місцева хроніка, закордонні відомості тощо. Як зазначають дослідники, важливе значення для виховання національної свідомості мали, зокрема, публікації П. П. Гулака-Артемовського, написані на захист української мови та літератури. Слід відзначити також публікацію О. І. Льовшина «Письма из Малороссии», де висловлювалась думка про необхідність підтримки української мови. Журнал цей не був суто локальним виданням і викликав інтерес за межами України: він передплачувався в Архангельську, Варшаві, Іркутську, Казані, Ризі, Тифлісі. 1819 року він був закритий цензурою.

У 1833 і 1834 рр. за ініціативи все того ж невтомного Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові виходив літературний альманах «Утренняя звезда». Хоч у першому випуску були опубліковані твори харківських письменників, писані російською, у ньому значне місце посідають твори української тематики, що дає підстави розглядати назву альманаху як певну алегорію світанку в українській культурі. У першому випуску опубліковані «Отрывки из записок о старце Григории Сковороде», автором яких був І. І. Срезневський, і «Малороссийское предание» — публікація відомого літературного критика О. М. Сомова, який підписувався псевдонімом П. Байський. Однак для українського національного відродження важливим є другий випуск альманаху (1834), де було опубліковано твори українських письменників, твори, багато з яких увійшли до скарбниці української літератури. Серед них уривки з шостої частини «Енеїди» І. П. Котляревського та пісні з його ж «Наталки-Полтавки», «Салдацький патрет» та уривки з повісті «Маруся» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, кілька творів П. П. Гулака-Артемовського («Батько та син», «До Пархома», «Рибка»), байки Є. П. Гребінки. Цей випуск альманаху відкривається програмовою статтею Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Супліка до пана

іздателя», де автор не тільки своєю художньою творчістю, а, можна сказати, теоретично обґрунтовує право українського народу на свою літературу, а отже, і літературну мову.

Помітним явищем в українському письменстві був вихід упродовж 1843–1844 рр. чотирьох випусків альманаху «Молодик», який видавав відомий на той час видавець і перекладач І.Є. Бецький. Він походив із московських міщан, освіту одержав у Московському й Харківському університетах. Ця остання обставина свідчить про культурну атмосферу в Харкові, що впливала навіть на людей, які прибули в місто з центру Росії. У «Молодику» були опубліковані твори українських письменників Г.Ф. Квітка-Основ'яненка, М.І. Костомарова, А.Л. Метлинського, а також російських поетів О.С. Пушкіна та М.Ю. Лермонтова. Харківські видання здобули високу оцінку не тільки в середовищі місцевої української освіченої верстви, а й у російських столичних виданнях. Так, В.Г. Белінський про «Молодик» писав: «В Україні є своя література: після «Молодика» в цьому не може бути ніякого сумніву.. Харків за своєю чисельністю населення і красою... є до деякої міри столицею української літератури, української прози, особливо українських віршів» [Тимошенко 1959, т. 1: 87].

Звичайно, кожне з видань того часу, пов'язаних із публікацією творів українською мовою, було важливою подією в житті України. Це була трибуна для утвердження української національності, захисту її від асиміляції, тому майже кожен такий випуск заслуговує на окреме висвітлення. У цьому ж стислому огляді ми ставили завдання привернути увагу до того, що з початку XIX століття Харків став осередком української журналістики і велику роль у цьому відіграв Григорій Квітка-Основ'яненко.

Хочеться привернути увагу ще до однієї важливої ознаки Харківської журналістики того часу: вона не була вузько локальною, замкненою на справах і подіях Слобожанщини. Харківські журнали й альманахи друкували твори не тільки місцевих авторів, а й охоче приймали матеріали з інших територій. Тут побачили світ твори Т.Г. Шевченка, Є.П. Гребінки, О.М. Сомова, перший в Україні переклад «Слова о полку Ігоревім», зроблений О.О. Паліциним, та інші.

Із Харковом пов'язане й виникнення першого українського професійного театру, біля джерел якого стояв Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, що не тільки був його директором із 1812 по 1817 р., а і дбав про збагачення репертуару: він є автором п'єс російською й українською мовами. Його «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» і досі

зберігають свою художню принадність, вони незмінно включаються в репертуари українських театрів і викликають захоплення глядачів. А були ж у Г.Ф. Квітки ще й сентиментальна драма «Щира любов» та водевіль «Бой-жінка», які мали велике значення для розвитку українського національного театру. Про роль п'єс Г.Ф. Квітки в пробудженні й підтримці національної свідомості українців свідчить листування письменника з видавцями, де він, обстоюючи необхідність писати українською мовою, зазначає: «Невелику кількість моїх театральних п'єс тільки і грають на провінційних театрах, і, здається, власники їх одержують з них зиск: суджу по тому, що просять ще п'єс» [Тимошенко, т. 1: 178–179].

У Харкові у зв'язку з діяльністю театру вперше в Україні виникла театральна критика, одним із засновників якої слід вважати Г.Ф. Квітку-Основ'яненка, що на сторінках газет і журналів виступав із рецензіями на спектаклі. Наявність актуальної критики, безперечно, сприяла розвитку театру й театральних смаків публіки.

Отже, ми бачимо, що Харків початку ХІХ століття став осередком українського відродження, для чого тут існували не тільки соціально-економічні й культурно-історичні умови, а й велике коло культурних діячів, що дбали про це відродження і працювали на нього. Серед них найвидатнішою постаттю, що своєю невтомною працею сприяла розвитку української літератури, літературної мови, українського театру, драматургії, журналістики, освіти, бібліотечної справи, що брала активну участь у всіх сферах громадського життя міста, був Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко. Він яскравою зорею сяє на небі української культури, бо не тільки стояв біля витоків українського, пробудження і відродження, а й сам був могутнім їх джерелом.

Ізмаїл Іванович Срезневський

Ізмаїл Срезневський (1812–1880) — вихованець Харківського університету, учень відомого німецького вченого Ф. Боппа. І. І. Срезневський виховувався, навчався і починав свою науково-громадську діяльність у Харкові. За досить короткий час він устиг видати «Український альманах» (1831) і декілька випусків «Запорожской старины» (1833–1838), де було видруковано цілу низку цікавих праць, присвячених українській народнопоетичній творчості та історії запорізького козацтва. У 1839 р. Срезневський оприлюднює свою розвідку «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины от времени ее заселения до преобразования ее в Харьковскую

губернію», де подає місцеві антропоніми й топоніми, тлумачить татарські назви урочищ і розповідає про етнічний склад слобідського населення.

Проте вже на початку 30-х років молодий тоді вчений головну увагу зосереджує на українській словесності й українській мові, яка «...є мовою, а не наріччям російської або польської». Одна з його перших мовознавчих праць «Мысли и замечания» (1831) стала програмовою й лягла в основу славнозвісної праці «Мысли об истории русского языка», яку Потебня, за його власними словами, знав чи не напам'ять.

У 1837 р. Срезневський обійняв посаду ад'юнкт-професора на кафедрі політичної економії та статистики в Харківському університеті. Наприкінці того ж року вчений вирушив у наукову подорож по Чехії, Моравії, Хорватії, Чорногорії, Далмації й Галичині та Буковині для вивчення слов'янських мов, фольклору, етнографії, історії та літератури. У «Путевых заметках» (1839–1842) й звіті міністрові народної освіти Срезневський схарактеризував кілька українських говірок, заклавши підмурівок української діалектологічної традиції. Вельми плідними для харківського професора стали 40-і роки XIX ст. Викладаючи в Харківському університеті, він читав курси лекцій з історії літератури та слов'янських мов. І. І. Срезневський видав кілька наукових праць, що лягли в основу його дисертації «Святылища и обряды языческого богослужения славян, по свидетельствам современным и преданиям». За цю роботу український учений уперше в Російській імперії здобув ступінь доктора слов'янорусської філології. Працюючи з 1847 р. у Петербурзькому університеті, а в 1848–1859 роках у Головному педагогічному інституті, Срезневський виховав цілу плеяду блискучих мовознавців, чия діяльність так чи інакше була зорієнтована методологічними засадами Харківської лінгвістичної школи, біля витоків якої стояв наш земляк.

Основна праця Срезневського «Мысли об истории русского языка» — з огляду на її теоретичну вагомість — стала важливою віхою в становленні Харківської лінгвістичної школи не як регіонального явища, а цілком оригінального напрямку в світовій науці: автор створив оригінальну синтезуючу мовознавчу концепцію. Добре обізнаний із здобутками німецького порівняльно-історичного мовознавства (вплив німецьких наукових традицій у Харківському університеті був значним; достатньо сказати, що сам Гумбольдт був почесним членом його Ради), Срезневський створив таку пояснювальну мовознавчу концепцію, яка ще й досі чекає на своє остаточне осмислення і впровадження в наукові дослідження.

Одним із перших у вітчизняному мовознавстві Срезневський почав тлумачити мову як невід'ємну ознаку народу, як продукт колективної свідомості, що постійно зазнає змін і перебудов. Він звертається також до питання про зв'язок мови і свідомості: «...зміни, що відбуваються в розумі й діяльності народу, також відбиваються в мові. Таким чином, змінюються народи, змінюються й мови їхні» [Тимошенко 1959, т. 1: 17], «розум і діяльність народу відбиваються в мові» [Тимошенко 1959, т. 1: 17]. Для вченого охопити сутність мови, пояснити її природу означало розглянути її історію, еволюцію. Цей дослідницький принцип був пізніше застосований Потебнею і видатним польським ученим Я. О. Бодуеном де Куртене. Срезневський був упевнений, що «нерухомих, неорганічних мов немає» [Тимошенко 1959, т. 1: 97], що всі зміни у мові відбуваються не хаотично, а «законно» [Тимошенко 1959, т. 1: 25], тобто еволюція мови йде шляхом «природної змінності» [Тимошенко 1959, т. 1: с. 28], що найголовніше, «спільність перебігу змін» може спостерігатись у мовах «без умови безпосередньої спорідненості» [Тимошенко 1959, т. 1: 25], чим український учений підтримав гумбольдтівське розмежування генеалогічних і типологічних співвідношень мов.

Заклавши підвалини еволютивної моделі мови, Срезневський запропонував оригінальне пояснення її походження й розвитку. Срезневський багато зробив для вивчення та видання стародавніх пам'яток. Так, він оприлюднив «Савину книгу», «Листки Ундольського» та низку інших рукописів. Це мало важливе значення, бо в широкий науковий обіг уводилися нові джерела.

Учений став фактичним засновником діалектологічних досліджень, докладно окресливши їх завдання в роботі «Русь Угорская. Отрывок из опыта географии русского языка». Окреме місце у спадщині відомого філолога посідають праці в галузі східнослов'янської палеографії.

Вінцем усієї наукової діяльності Срезневського можна вважати «Материалы для словаря древнерусского языка», які вперше вийшли друком 1890 р., вже після смерті вченого. Вражає кількість джерел, що використав Срезневський при укладанні цього словника,— 2700, серед них певна частина стосується і староукраїнської мови.

Срезневський, будучи ідейним натхненником Харківської лінгвістичної школи, виступив провісником нового напрямку в лінгвістиці й філології. У 1849 р. він писав, що порівняльно-історичне мовознавство, «звужуючи предмет» свого дослідження, накопичує такі дані, які «стануть з бігом часу посібником для інших цілей. Одна

з цих цілей — дійти до підвалин» [Срезневський 1959: 24]. Цими словами він закликав до створення системної, синтезуючої концепції, яка б, використовуючи здобуті факти, поглиблювала наше уявлення про природу мови та закони її розвитку. Такі сміливі заклики робив до нього лише Гумбольдт — творець «філософії мови», а після — Потєбня, чиї твори Срезневський високо поцінував під час присудження Ломоносівської премії в 1878 р.

Василь Назарович Каразін

В. Н. Каразін — видатний український просвітитель, діяльність якого була спрямована на розвиток освіти і культури України. Народився він у с. Кручик, нині Богодухівського району Харківської обл., і вся його діяльність була спрямована на піднесення рідного краю. Василь Назарович належав до кола харківського дворянства, яке відчувало вплив демократичних ідей Г. С. Сковороди. У листі до Олександра І у 1801 р. він пропонував здійснити ціу низку демократичних реформ у Росії, зокрема обмежити самовладдя «непреложними законами», полегшити становище кріпаків, ввести гласність судів, розвивати народну освіту, промисловість і торгівлю. У проектах В. Н. Каразіна містилася критика деяких сторін тодішнього ладу.

В історії України й нашого міста ця людина уславилася тим, що її зусиллями в Харкові був відкритий 1805 р. перший в нашій державі університет, який відіграв важливу роль не тільки в розвитку освіти, науки й культури краю, а і в українському національному відродженні.

На початку XIX ст. В. Н. Каразін служив у Петербурзі в департаменті народної освіти, де брав участь у складанні плану народної освіти в Росії. Користуючись своїм становищем і близькістю до імператора, він звертається до нього з пропозицією про відкриття в Харкові університету і одержує підтримку. Як громадський діяч, науковець, праці якого з хімії, раціонального ведення сільського й лісового господарства мали практичне значення, людина з широкими культурними й науковими обріями, він передбачав виключне значення цієї події в дальшому розвитку краю. В одному з листів він писав: «Серце радіє, уявляючи вплив, який справить цей заклад на край наш у всіх відношеннях — моральних, фізичних і політичних. Харків розквітне в найстисліший час і буде мати честь поставити найосвіченіших синів вітчизни».

Заходи Василя Назаровича коло створення університету не були легкими й простими. Йому доводилося долати перешкоди не тільки

в столиці, але і на місці в Харкові. Він клопотався і запрошенням наукових кадрів, набором студентів. Саме він запросив до Харківського університету професорів І. С. Рижського (першого ректора університету), С. О. Васильєва (архітектура) та ін. Він просив дозволу в уряді на слухання курсів в університеті для відповідним чином підготовленої молоді з числа випускників семінарії Харківського навчального округу.

В. Н. Каразін розумів, що для належного функціонування університету необхідна належна інфраструктура, тому він подбав про створення при університеті бібліотеки й друкарні, ботанічного саду. Він був одним із ініціаторів заснування Філотехнічного товариства (1811). Як науковець, Василь Назарович опублікував близько 60 праць із різних галузей науки. Разом із М. І. Костомаровим та І. І. Срезневським він видавав альманах «Молодик», де друкувалися твори багатьох українських авторів.

У 1811 р. В. Н. Каразіна обрано почесним членом Ради університету, при цьому відзначалося: «Совет подвигнут был к выборам этого мужа, помимо выдающихся познаний, которыми он отличается, еще также чувством благодарности; ибо единственно его старанию и труду нужно приписать учреждение в Харькове университета».

Помер наш видатний земляк 1842 р. в Миколаєві.

Пророцтво В. Н. Каразіна щодо значення університету та його ролі в розвитку краю здійснилося. Свідченням чого є кожний рядок книги «Харків — моя мала Батьківщина».

Біля Харківського університету встановлено пам'ятник славетному синові України, створений скульптором І. І. Андреолетті й архітектором О. М. Бекетовим. Пам'ять про нього увічнена також у тому, що створений його заходами університет гордо носить ім'я В. Н. Каразіна.

Олександр Опанасович Потебня. Візія мови

О. О. Потебня належить до вузького кола мовознавців, наукові ідеї яких випереджали свій час і певною можуть бути поціновані в наш час. До його ідей зверталось багато дослідників, але в залежності від провідного аспекту своїх наукових інтересів робили спроби ревізії видатного вченого: одні докоряли йому за психологізм, другі за те, що він «підійшов до матеріалізму», але ж так і не став матеріалістом тощо. При цьому психологізм розумівся як ідеалізм, виходячи з народноетимологічного розуміння ідеалізму.

Після того, як мовознавство пройшло кілька етапів вивчення феномену мови в різних напрямках — граматичному, структурному,

схематичному, синхронічному й діахронічному та ін., з'явилася можливість розглядати мову в її цілості і діяльність кожного мовознавця оцінювати, враховуючи різні її сторони, не перекладаючи на плечі великих попередників виправдану рівнем лінгвістики того чи іншого часу односторонність наших поглядів. Тож і на постать Потебні поглянемо «з погляду вічності», бо від дня народження нашого великого земляка минуло вже 170 років і навіть від дня смерті — 112.

Народився О. О. Потебня 10 (22) жовтня 1835 року у селі Гаврилівка колишнього Роменського повіту Полтавської губернії (нині — село Гришине Роменського району Сумської області) у сім'ї збіднілих дворян (батько був відставним офіцером). 1835 року він закінчив Радомську гімназію у Польщі й вступив до Харківського університету на юридичний факультет. У Харкові вже існували традиції української філології, що виявлялися в працях А. Л. Метлинського, у лекціях І. І. Срезневського, що присвятив чимало часу збиранню фольклорних матеріалів і публікації «Запорожской старини», а після закордонного відрядження і відвідування слов'янських країн широко використовував у своїх лекціях із словесності зроблені там записи. У цей час І. І. Срезневський обстоював думку про те, що українська мова є окремою слов'янською, а її осередком Києво-Переяславський діалект. Велике значення для розвитку української культури і літературної мови мала в цей час творчість харківських романтиків, П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, театральна діяльність, поява перших на Україні журналів, що друкували художні твори українською мовою, а також публікації, присвячені історії України, українській етнографії та фольклористиці. Тому не дивно, що юний Потебня разом із гуртком студентської молоді захопився проблемами україністики. І цьому замилюванню і науковому інтересові до української мови і культури він не зраджував упродовж усього життя. Тема його магістерської дисертації — «О некоторых символах в славянской народной поэзии», кандидатської — «Первые годы войны Богдана Хмельницкого».

Уже перші наукові студії О. О. Потебні свідчать про широту його філологічних зацікавлень і уже в перших роботах виявляється своєрідність, властива Харківській філологічній школі, яка органічно поєднувала лінгвістику, літературознавство, психологію, історію, фольклор, етнографію, музику і спів. Усі ці риси були притаманні й науковій творчості О. О. Потебні.

О. О. Потебня народився в рік, коли помер В. фон Гумбольдт і був молодшим (на 12 років) за Г. Штейнтала — двох німецьких учених,

праці яких справили великий вплив на розвиток мовознавства, зокрема, лінгвософії XIX і XX ст. Їхній молодший сучасник О. О. Потебня був глибоким дослідником, який, як молодший, не використовував критично здобутки попередників не міг. Однак при цьому він створив самобутню лінгвософську теорію, яка не просто, як прийнято говорити, «розвивала ідеї В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя», а становить оригінальне вчення, яке ми й досі не досягнули в його складності й цілісності. Говорячи про нашого видатного (а слід би говорити великого) земляка, ми ніби підкреслюємо вторинність його ідей порівняно із названими його сучасниками. Насправді ж лінгвософські погляди О. О. Потебні є не наслідуванням, а власною творчістю, яка відштовхується від теоретичних положень сучасників, інколи поглиблює, а часом спростовує їх.

На жаль, у нас і досі немає фундаментальної праці про філологічну спадщину самого О. О. Потебні і хоч би статей, які містили б ґрунтовний порівняльний аналіз поглядів нашого вченого із його попередниками. Ми маємо лише аналіз окремих положень у низці праць, присвячених більше загальним питанням. Більш пощастило нашому вченому щодо праць, присвячених його біографії, та працям, де О. О. Потебня формулює положення про зв'язок мови і нації.

Історико-лінгвістичні дослідження О. О. Потебні відрізняються від попередників також методологією і методикою аналізу: якщо мовні студії компаративізму першої половини XIX ст. ґрунтувалися в основному на матеріалі мертвих мов і були спрямовані до минулого, до пошуків найдавніших форм, то О. О. Потебня змінює вектор дослідження від минулого до сучасних мов, до історичного пояснення явищ сучасної мови. Учений уважав, що в сучасній мові зберігаються залишки різних епох, і їхнє вивчення має бути предметом історичного мовознавства. Із цього приводу з О. О. Потебнею полемізував П. Ф. Фортунатов, який вважав, що сучасна мова не може містити давніх форм, що вони всі становлять сучасну систему. Однак така контрверза була зумовлена різними підходами вчених до проблеми — тим, що сьогодні б ми назвали діахронічним і синхронічним аспектами.

Одним із важливих досягнень О. О. Потебні є те, що він одним із перших серед мовознавців піддав критиці логіцизм у мовознавстві, який панував від часів античності. Критикуючи ототожнення явищ мови із явищами логічними, вчений твердив, що мова і мислення — це два тісно пов'язані, але не тотожні явища. Цю думку він не просто постулював, але й довів, аналізуючи в роботі «Из записок

по русской грамматике» зміну мовних форм вираження думки при збереженні логічного змісту. Однак і після О. О. Потебні логіцистичний підхід у синтаксисі зберігався аж до останнього часу, коли було запропоновано розрізнення статичної і динамічної структури речення й актуальне членування його.

Для розуміння бачення мови цим ученим передусім слід зупинитися на питанні про його усвідомлення мови як явища. Своєрідність потебнянського погляду на мову полягає в тому, що мова розглядається не як самодостатнє явище, а в її зв'язках із культурою в широкому розумінні — з літературою, фольклором, міфологією, етнокультурою, історією, філософією, особливо психологією.

Майже у всіх працях вченого лунає думка, що мова є надбанням колективу, народу. Це виявляється в багатьох висловлюваннях, як, наприклад: «...галузь мовознавства народно-суб'єктивна. Вона дотична, з одного боку, до галузі чисто особистої, індивідуально-суб'єктивної думки, а з іншого, — з думкою науковою, що являє найвищий на цей час ступінь об'єктивності» [Хрестоматія 1956: 128].

Уже в цьому уривку відбивається потебнянське розуміння єдності об'єктивного й суб'єктивного в мові, яка являє собою складне за природою і функціями явище. Ми не завжди бачили, що вчення О. О. Потебні, зокрема, про сутність мови, незважаючи на час творення і ступінь наукових знань, більш діалектичне, ніж у покоління його наступників, бо він не протиставляє індивідуальне й соціальне, об'єктивне і суб'єктивне, а доводить їхні глибокі зв'язки і взаємодію.

Характеризуючи виключну роль мови в житті людини, О. О. Потебня пише: «Людина переважає тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з іншого, — машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, даних їй від природи, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палки, важелів» [Потебня 1984: 133].

У такий спосіб визначаючи роль мови у розвитку людини, учений визнає життєву необхідність слова для людей і роль праці в їхньому становленні. Ця ж думка звучить і в таких рядках ученого: «Хід об'єктування предметів може бути інакше названий процесом утворення погляду на світ, він не витвір окремих голів, різні його ступені помітні в колосальних розмірах історії людства...» [Потебня 1992: 140].

У сучасному мовознавстві плідно розвивається антропоцентричний підхід до мови, що виражається в посиленій увазі до такого феномену, як мовна картина світу (МКС). З'явилося чимало праць, присвячених цій проблемі, як у зарубіжному, так і у вітчизняному

мовознавстві. Однак при огляді літератури згадуються переважно близькі до нашої сучасності зарубіжні дослідники і хіба мимохідь (у переліку ряду імен) згадується О. О. Потебня.

Проте цей учений стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві й розробляв проблеми, з якими прямо корелюють сучасні дослідження мовної картини світу. Одним із провідних лінгвософських аспектів у спадщині О. О. Потебні є вчення про зв'язок мови і мислення, що значеною мірою зумовлювалося розвитком психології, яка давала багатий матеріал для постановки такого питання. У різних наукових школах торкаються різних сторін і різних зв'язків мови і мислення.

Однак у працях нашого вченого ці питання набули не тільки загальнометодологічного значення, але із їхнім розв'язанням були пов'язані тією чи тією мірою усі його лінгвістичні пошуки. Відповідно і теоретичні погляди вченого висловлюються, формулюються, підкріплюються не тільки в праці «Мысль и язык», сама назва якої свідчить про спрямування, але і в інших наукових розвідках, зокрема в «Из записок по русской грамматике» і «Из записок по русской словесности». Уже назва останніх двох праць підкреслює широту і глибину наукових поглядів, що склалися в Харківській філологічній школі від початку XIX ст., набули особливої повноти у творчості О. О. Потебні і передалися від нього його сучасникам і наступникам.

Низка ідей О. О. Потебні, які в наші дні видаються очевидними кожному студентові-філологові, учений формулював і доводив чи не вперше у своїй науці. До таких належить його положення про те, що мова розвивається не шляхом занепаду форм (як це вважалося в мовознавстві ще від праць А. Шлегеля з кінця XVIII ст.), а шляхом удосконалення її можливостей, у тому числі за рахунок скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення, кількість форм може зменшуватися, бо відповідає потреба в окремому ярлику для кожного значення, виникають інші, у тому числі більш економні, способи вираження відповідних значень і зв'язків. Отже, учений довів, що, незважаючи на спрощення і зменшення кількості форм, мова розвивається шляхом удосконалення.

Таким же відкриттям нашого земляка було положення про мову як про систему знаків, значення яких залежить не тільки від їхньої кореляції з позамовним рядом, але і від місця в системі мови.

Термінами «знак» і «система» користувався ще В. Гумбольдт, однак вони в останнього не мали певного окреслення і визначення. О. О. Потебня, на відміну від свого великого попередника не тільки

дав достатньо чітке для свого часу визначення, але й розкрив сутність цих понять. При розгляді питання про поняття «знак» і «система» в мовознавстві апелюють до вчення Ф. де Соссюра, який, справді, відкрив новий напрям у мовознавстві і визначив систему його фундаментальних понять. Однак не варто при цьому забувати, що геніальним попередником Ф. де Соссюра був О. О. Потебня.

У мовознавстві I пол. XIX ст. одним із важливих було поняття про «дух» народу, виразником якого є мова. Це поняття і цей термін набував різного тлумачення, через що наші сучасники не завжди розуміють, про що ж мовилося в XIX ст.

Відштовхуючись від ідеалістичних тенденцій цього фундаментального для першої пол. XIX ст. поняття, О. О. Потебня подає своє визначення, з яким і сьогодні в основному слід погодитись: «Визнання... духу в розумінні свідомої розумової діяльності, що передбачає поняття, які утворюються тільки шляхом слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, через те, що сам утворюється за допомогою мови, і мова в ньому є перша за часом подія» [Потебня 1992: 37].

Щодо останнього твердження дозволимо собі не погодитись з ученим, бо в світлі наукових подій останнього століття уявляється, що ставити питання дух чи мова, функція комунікативна чи експресивна (виражальна), тобто або/або недоцільно, бо вони діалектично пов'язані і не можуть існувати одне без одного. У питанні про пріоритет у цих антиноміях можна встановлювати зв'язки не часової послідовності, а причиново-наслідкової: потреба в комунікації викликала до життя і адекватний цій потребі засіб вираження — мову.

В останні десятиліття знову повернулися в коло актуальних питання антропоцентричної лінгвістики, що виявляється зокрема в посиленні уваги до поняття картини світу, яке по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ.

Універсальною є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань про світ, і мовна картина світу (МКС) як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах — формі пізнавальної діяльності й формі мови — об'єктивної дійсності. До концептуальної картини можна було б ужити термін «об'єктивна картина світу», однак це було б неправомірним, бо картина — це вже певна інтерпретація, а об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від суб'єкта і його інтерпретації. Тому, гадаємо, слід розрізняти світ і картини світу, пов'язані з його відображенням у свідомості людини і вираженням цього відображення в мові.

Нерідко в літературі спостерігається, хоч і не виражене явно, ототожнення домовної, мовної, концептуальної картин світу, отже, ототожнення категорій мови і мислення. Оскільки ми дотримуємося погляду, що мова і мислення — це два діалектично пов'язаних, але не тотожних явища, то схильні поділяти думку, що мовна картина світу розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу: зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині (термін «концептуальний» у такому разі вживаємо в загальноприйнятому значенні) і неминуче призводять до відповідних змін у картині світу мовній. При цьому в кожній мові поруч із загальними засобами збагачення мовної картини існують і свої, специфічні, зумовлені типологічними й структурними особливостями мов.

О. О. Потебня, характеризуючи відмінність конструювання, за сучасною термінологією, МКС у російській і німецькій мовах, писав: «Є, припустімо, тема для речового значення «спасати». Щоб утворити *nom. agentis спаситель*, треба до цієї теми приєднати *людина* (*retten — mensch*). Так додання матеріального слова «вещь» створює ім'я дії (спасати — вещь, *rettensache — спасение*), додання слів место, орудне — імена місця і знаряддя» [Потебня 1958: 139].

Учений показав, що ті елементи картини, які в українській, російській та інших слов'янських мовах передаються словотвірними афіксами, у німецькій виражаються переважно основоскладанням. Ці структурні особливості мов виявляються у внутрішній формі слова і відбивають специфіку мовного бачення світу.

У мовній картині світу поєднуються три явища, тісно пов'язані між собою: людина — світ — мова, хоч із погляду реальних відношень на першому місці мали б поставити світ як основу основ, на другому людину як творця і носія мови, на третьому — власне мову. Однак для характеристики мовної картини світу з антропоцентричного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям, а також для самопізнання. Відповідно до такого розкладу для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини.

У мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну і мовну. Першій як одиниці відповідають поняття, другій — значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині, важливим є ще третій складник — домовна (ментальна) картина світу, уявлення про світ, що, на протигагу поняттям (навіть «наївним»), не має мовного вираження словом, але є джерелом для нього. Цей аспект лежить на межі між лінгвістикою

й психологією і як факт і фактор мовної картини світу особливо плідно розпрацьовується в останні роки, хоч у психології на нього звертали увагу віддавна.

На те, що в основі значення слова як мовного явища можуть бути не тільки поняття, але й уявлення, звертав увагу ще О. О. Потебня. І справді, наші вербально не виражені (домовні) уявлення створюють широкі можливості для різноманітної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різноманітне домінування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними (згадаймо хоч би відмінності мов різних морфологічних та синтаксичних типів). Отже, для структури мовної картини світу є важливим її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної (ментальної), концептуальної (логічної), мовної — власне лінгвальної.

Три рівні парадигми МКС, як уже зазначалося, перебувають у тісній взаємодії і впливають один на одного, на що звертав увагу ще В. фон Гумбольдт, відзначаючи, що мова не тільки відбиває і виражає дух народу, а й впливає на його формування.

Трьом рівням відповідають і три наукових терміни: концепт як домовне уявлення про явище, який супроводжується у свідомості певними ознаками й асоціаціями; поняття як мовно-логічна одиниця, що є наслідком узагальнення найсуттєвіших із погляду мовця рис (або риси) концепту, що супроводжується мовним вираженням і значенням слова, яке містить поняттеву основу та ускладнюється певними ознаками (значенневий ореол, пов'язаними у свідомості носіїв мови з цим концептом та із внутрішньомовними зв'язками.

Сучасне розрізнення трьох рівнів МКС було закладене в працях О. О. Потебні, присвячених питанням про значення слова.

У науковій концепції О. О. Потебні визначаються і разом із тим поєднуються ментальні й лінгвальні сутності мови, суб'єктивне й об'єктивне в ній. «У слові, — пише він, — отже, є два змісти, один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, яке завжди включає в себе тільки одну ознаку; другий — суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий» [Хрестоматія 1956: 120].

Із погляду сучасного вивчення мовної картини та її рівнів перший зміст співвідноситься з лексичним значенням і його поняттевою основою, а другий — із концептом як ментальним явищем, з яким співвідносяться різні одиниці мови. Найбільш стисло й концентровано концепт виражається ключовим словом, яке є спільним для мовного

колективу, відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з цим концептом. Елементи такого поля можуть мати різний склад у різних носіїв мови і надають суб'єктивних ознак значенню слова.

О.О. Потебня відповідно до своєї психолінгвальної теорії виділяв у структурі значення «знак» як зовнішній вияв поняття про предмет (позначуване), «значення» як зміст, в основі якого лежить одна з ознак предмета, і значимість як додаткові семантичні ознаки, що виявляються у належності знака до системи, за місцем у ній. У відповідності з висловлюванням Потебні, наведеним вище, знак є надбанням колективним, а значеннєвий ореол — індивідуальним.

Значимий «ореол» має, з одного боку, спільну для всіх носіїв мови частину, і з другого, — суб'єктивний набір ознак, властивих індивідуальній картині світу. Характеризуючи співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в мові, О.О. Потебня пише, що через існування в мові таких двох сутностей «...у розмові кожен розуміє слово по своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» [Хрестоматія 1956: 119].

У цій думці вченого проглядають наші сьогоднішні уявлення про лексичне значення, яке виражає зміст, спільний для всіх носіїв мови, і ментальний концепт, у якому містяться численні суб'єктивні уявлення про явище.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що лінгвістична спадщина О.О. Потебні була важливим етапом у розвитку мовознавчих ідей. Учений науково обґрунтовано подолав дух великих наукових забобон ранньої компаративістики: що мова у своєму розвитку пережила два періоди — органічний і неорганічний, що неорганічний період — період занепаду форм, що явища мови однозначно корелюють із явищами мислення. У працях видатного вченого у згорнутому, а то й розгорнутому вигляді були сформульовані основні ідеї, що в інших наукових школах з'явилися тільки в ХХ ст., а деякі аж на порозі ХХІ. До таких належить розуміння мови як складного явища, що за природою є знаковою системою, пов'язаною з духовною діяльністю індивідуума, а також суспільства (мовного колективу). О.О. Потебня стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві, був предтечею нинішнього вчення про мову як картину світу, що виявилось в його визначенні найближчого і віддаленого значення, у його положеннях про суб'єктивне й об'єктивне в мові та ін.

Отже, ми доторкнулися до одного з аспектів величезної наукової спадщини О. О. Потебні, але і з цього викладу видно, наскільки він випередив не тільки своїх сучасників, а й кілька наступних поколінь філологів.

Лінгвософські ідеї О. О. Потебні

О. О. Потебня народився в рік, коли помер В. фон Гумбольдт і був молодшим (на 12 років) за Г. Штейнталя — двох німецьких учених, праці яких справили великий вплив на розвиток мовознавства, зокрема, лінгвософії, XIX і XX ст. їхній молодший сучасник О. О. Потебня був глибоким дослідником, який, як молодший, не використовує критично здобутки попередників не міг. Однак при цьому він створив самобутню лінгвософську теорію, яка не просто, як прийнято говорити, «розвивала ідеї В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя, а становить оригінальне вчення, яке ми й досі не досягнули в його складності й цілісності. Говорячи про нашого видатного (а слід би говорити великого) земляка, ми ніби підкреслюємо вторинність його ідей порівняно із названими його сучасниками. Насправді ж лінгвософські погляди О. О. Потебні є не наслідуванням, а власною творчістю, яка відштовхується від теоретичних положень сучасників, інколи поглиблює, а часом спростовує їх. На жаль, у нас і досі немає фундаментальної праці про філологічну спадщину самого О. О. Потебні і хоч би статей, які містили б ґрунтовний порівняльний аналіз поглядів нашого вченого із його попередниками. Ми маємо лише аналіз окремих положень у низці праць, присвячених більш загальним питанням. Більш пощастило нашому вченому щодо праць, присвячених його біографії та працям, де О. О. Потебня формує положення про зв'язок мови і нації.

Цей учений стояв біля джерел антропоцентризму в мовознавстві і розробляв проблеми, з якими прямо корелюють сучасні дослідження мовної картини світу. Одним із провідних лінгвософських аспектів у спадщині О. О. Потебні є вчення про зв'язок мови і мислення, що значною мірою зумовлювалося розвитком психології, яка давала багатий матеріал для постановки такого питання. У різних наукових школах розглядають різні сторони і різні зв'язки мови і мислення. Однак у працях нашого вченого ці питання набули не тільки загальнометодологічного значення, але із їхнім розв'язанням були пов'язані тією чи тією мірою усі його лінгвістичні пошуки. Відповідно і теоретичні погляди вченого висловлюються, формулюються, підкріплюються не тільки в праці «Мысль и язык», сама назва якої

свідчить про спрямування, але і в інших наукових розвідках, зокрема в «Из записок по русской грамматике» і «Из записок по русской словесности». Уже назва останніх двох праць підкреслює широту і глибину наукових поглядів, що склалися в Харківській філологічній школі від початку ХІХ ст., набули особливої повноти у творчості О. О. Потебні і передалися від нього його сучасникам і наступникам. Сутність цієї своєрідності полягала в тому, що мова розглядалася не як самодостатнє явище, а у її зв'язках із культурою в широкому розумінні — з літературою, фольклором, міфологією, етнокультурою, історією, філософією, особливо психологією.

Дослідники наукової спадщини О. О. Потебні, які сповідували лінгвоцентричні та соціоцентричні погляди, дорікали йому за психологізм його теорії, ототожнюючи психологізм та ідеалізм, відзначали, що вчений у своїх працях «наблизився до матеріалізму», чим применшувалась його роль у розвитку вчення про мову як явище матеріального й духовного життя народу. Майже у всіх працях вченого лунає думка, що мова є надбанням колективу, народу. Це виявляється в багатьох висловлюваннях, як наприклад: «...галузь мовознавства *народно-суб'єктивна* (курсив наш — Л.Л.). Вона дотична, з одного боку, до галузі чисто особистої, індивідуально-суб'єктивної думки, а з другого — з думкою науковою, що являє найвищий на цей час ступінь об'єктивності» [Хрестоматія 1956: 128]. Уже в цьому уривку відбивається потебнянське розуміння єдності об'єктивного й суб'єктивного в мові, яка являє собою складне за природою і функціями явище. Ми не завжди бачили, що вчення О. О. Потебні, зокрема, про сутність мови, незважаючи на час творення і ступінь наукових знань, більш діалектичне, ніж у поколінь його наступників, бо він не протиставляє індивідуальне й соціальне, об'єктивне і суб'єктивне, а доводить їхні глибокі зв'язки і взаємодію.

Характеризуючи виключну роль мови в житті людини, О. О. Потебня пише: «Людина переважає тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з іншого — машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, даних їй від природи, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палки, важелів» [Потебня 1984:133]. У такий спосіб визначаючи роль мови в розвитку людини, учений визнає життєву необхідність слова для людей і роль праці у їхньому становленні. Ця ж думка звучить і в таких рядках ученого: «Хід об'єктування предметів може бути інакше названий процесом утворення погляду на світ, *він не витвір окремих голів* (курсив наш — Л.Л.), різні його

ступені помітні в колосальних розмірах історії людства...» [Потебня 1992: 140].

Низка ідей О. О. Потебні, які в наші дні видаються очевидними кожному студентіві-філологові, учений формулював і доводив чи не вперше у своїй науці. До таких належить його положення про те, що мова розвивається не шляхом занепаду форм (як це вважалося в мовознавстві ще від праць А. Шлегеля з кінця XVIII ст.), а шляхом удосконалення її можливостей, у тому числі за рахунок скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення, кількість форм може зменшуватися, бо відпадає потреба в окремому ярлику для кожного значення, виникають інші, у тому числі більш економні, способи вираження відповідних значень і зв'язків. Отже, учений довів, що, незважаючи на спрощення і зменшення кількості форм, мова розвивається шляхом удосконалення.

Таким же відкриттям нашого земляка було положення про мову, як про систему знаків, значення яких залежить не тільки від їхньої кореляції з позамовним рядом, але і від місця в системі мови (курсив наш — Л. Л.). За приклад учений брав дієслівні форми і доводив, що, наприклад, форму «пишу» ми визначаємо як форму першої особи тому, що існують форми особи другої і третьої, і в цій системі визначення категорії особи доцільне, бо виражає граматичними засобами відношення між дією та її суб'єктом. Термінами «знак» і «система» користувався ще В. Гумбольдт, однак вони в останнього не мали певного окреслення і визначення. О. О. Потебня на відміну від свого великого попередника не тільки дав достатньо чітке для свого часу визначення, але й розкрив сутність цих понять. При розгляді питання про поняття «знак» і «система» в мовознавстві апелюють до вчення Ф. де Соссюра, який, справді, відкрив новий напрям у мовознавстві і визначив систему його фундаментальних понять. Однак не варто при цьому забувати, що геніальним попередником Ф. де Соссюра був О. О. Потебня.

У мовознавстві I пол. XIX ст. одним із важливих було поняття про «дух» народу, виразником якого є мова. Це поняття і цей термін набував різного тлумачення, через що наші сучасники не завжди розуміють, про що ж мовилося в XIX ст. Відштовхуючись від ідеалістичних тенденцій цього фундаментального для першої пол. XIX ст. поняття, О. О. Потебня подає своє визначення, з яким і сьогодні в основному слід погодитись: «Визнання духу в розумінні *свідомої розумової діяльності* [курсив наш — Л. Л.], що передбачає поняття, які утворюються тільки шляхом слова, ми побачимо, що дух без мови неможливий, через те що сам утворюється за допомогою

мови і мова в ньому є перша за часом подія» [Потебня 1992: 37]. Щодо останнього твердження, дозволимо собі не погодитися з ученим, бо в світлі наукових подій останнього століття уявляється, що ставити питання дух чи мова, функція комунікативна чи експресивна (виражальна), тобто або/або недоцільно, бо вони діалектично пов'язані і не можуть існувати одне без одного. У питанні про пріоритет у цих антиноміях можна встановлювати зв'язки не часової послідовності, а причиново-наслідкової: потреба в комунікації викликала до життя і адекватний цій потребі засіб вираження — мову.

В останні десятиліття знову повернулися до кола актуальних питань антропоцентричної лінгвістики, що виявляється зокрема в посиленні уваги до поняття картини світу, яке по-різному тлумачиться в різних науках, крізь призму знань яких розглядається світ. Так виникли терміни філософська, художня, релігійна, фізична тощо картини світу. Однак кожна з цих картин є частковою, бо пов'язана з обмеженнями, які містяться в назві (художня, фізична і т. ін.). Універсальною є концептуальна картина світу (ККС), пов'язана з усім континуумом знань про світ, і мовна картина світу (МКС) як засіб експлікації цих знань. Обидві ці картини світу є лише відображенням у взаємопов'язаних формах — формі пізнавальної діяльності й формі мови — об'єктивної дійсності. До концептуальної картини можна було б ужити термін «об'єктивна картина світу», однак це було б неправомірним, бо картина — це вже певна інтерпретація, а об'єктивний світ є реальністю, яка не залежить від суб'єкта і його інтерпретації. Тому, гадаємо, слід розрізняти світ і картини світу, пов'язані з його відображенням у свідомості людини і вираженням цього відображення в мові.

Питання про сутність мовної картини світу по-різному розв'язується в сучасному мовознавстві — від максимального зближення мовної (МКС) і концептуальної (ККС) до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Гадаємо, праві ті, хто вважає, що «в мові знаходить своє вираження, поєднуючись, але не покриваючи одне одного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей: а) семантичної значимості одиниць власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображеної в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання; г) прагматичні фактори комунікативного призначення мови» [Роль 1988: 116]. Проте ототожнювати логічні й психологічні категорії і їхнє місце в структурі МКС не можна, бо вони пов'язані з двома різними картинами світу, що є основою мовної картини, — логічною, що своєрідно відбивається

безпосередньо в мовних одиницях, і домовною (превербальною), де містяться елементи образного мислення, у надрах якого лежать індивідуальні й соціальні особливості «бачення» світу.

Отже, у мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну і мовну. Першій як одиниці відповідають поняття, другій — значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині, важливим є ще третій складник — домовна (ментальна) картина світу, уявлення про світ, що на протигагу поняттям (навіть «наївним») не має мовного вираження, але є джерелом для нього. Цей аспект лежить на межі між лінгвістикою й психологією і як факт і фактор мовної картини світу особливо плідно розпрацьовується в останні роки, хоч у психології на нього звертали увагу віддавна. Так, Л. С. Виготський писав: «Відношення мислення й мови можна було б схематично позначити двома перехресними колами, які показали б, що певна частина процесів мовлення і мислення збігається. Це так звана сфера «мовного мислення». Але це мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Є велика галузь мислення, яка не буде мати безпосереднього відношення до мовного мислення» [Виготский 1934: 995]. Тим самим визнається існування домовного мислення, де відбуваються складні психічні процеси, у результаті яких виникають узагальнені образи — поняття, що стають основою значення мовних одиниць — слів.

На те, що в основі значення слова як мовного явища можуть бути не тільки поняття, але й уявлення, звертав увагу ще О. О. Потебня. І справді, наші вербально не виражені (домовні) уявлення створюють широкі можливості для різноманітної інтерпретації знань про світ і зумовлюють різноманітне членування його одиниць, різних мовних способів вираження зв'язків і відношень між ними (згадаймо хоч би відмінності мов різних морфологічних та синтаксичних типів). Отже, для структури мовної картини світу є важливим її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної (ментальної), концептуальної (логічної), мовної — власне лінгвальної.

Термін «концепт» по-різному характеризується дослідниками: інколи його ототожнюють із поняттям як основою лексичного значення, інколи ж розглядають як «основну ланку в ментальному світі людини» [Степанов 1997: 40]. Виникає питання, з якими мовними явищами співвідноситься концепт. Інколи його співвідносять із словом, інколи (Д. С. Лихачов) не із словом, а із значенням, яке є, на думку вченого, «своєрідним алгебраїчним вираженням значення», яке людина «просто не встигає, а, інколи не може, а інколи

по-своєму інтерпретує його» [Лихачев 1993: 9]. Однак нам уявляється, що в цьому разі вчений схарактеризував саме концепт як психоментальну підоснову значення, а не саме значення.

Сучасне розрізнення трьох рівнів МКС було закладене в працях О. О. Потебні, присвячених питанням про значення слова.

У науковій концепції О. О. Потебні визначаються і поєднуються ментальні й лінгвальні сутності мови, суб'єктивне й об'єктивне в ній. «У слові, — пише він, — отже, є два змісти, один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, яке завжди включає в себе тільки одну ознаку; другий — суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший є знак, символ, що заступає для нас другий» [Хрестоматія 1956: 120]. З погляду сучасного вивчення мовної картини і її рівнів перший зміст співвідноситься з лексичним значенням і його поняттєвою основою, а другий — із концептом як ментальним явищем, з яким співвідносяться різні одиниці мови. Найбільш стисло й концентровано концепт виражається ключовим словом, яке є спільним для мовного колективу, відносно повний зміст концепту відбивається в мовній картині не тільки ключовим словом, а цілим семантичним полем, що співвідноситься з цим концептом. Елементи такого поля можуть мати різний склад у різних носіїв мови і надають суб'єктивних ознак значенню слова.

О. О. Потебня відповідно до своєї психолінгвальної теорії виділяв у структурі значення «знак» як зовнішній вияв поняття про предмет (позначуване), «значення» як зміст, в основі якого лежить одна з ознак предмета, і значимість як додаткові семантичні ознаки, що виявляються у відношенні знака до системи, за місцем у ній. Значимісний «ореол» має, з одного боку, спільну для всіх носіїв мови частину, із другого, — суб'єктивний набір ознак, властивих індивідуальній картині світу. Характеризуючи співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в мові, О. О. Потебня пише, що через існування в мові таких двох сутностей «...у розмові кожен розуміє слово по-своєму, але зовнішня форма слова проникнута об'єктивною думкою, незалежно від розуміння окремих осіб» [Хрестоматія 1956: 119]. У цій думці вченого простежуються наші сьгоднішні уявлення про лексичне значення, яке виражає зміст, спільний для всіх носіїв мови, і ментальний концепт, у якому містяться численні суб'єктивні уявлення про явище.

Отже, ми бачимо, що у вченні О. О. Потебні про мову, слово, його значення і свідомість виразною є антропоцентрична домінанта, що виражалася насамперед у розгляді зв'язку між мовними і психічними явищами, зокрема між мовою і мисленням.

Розділ 5

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОВОЮ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ

«Слово о полку Ігоревім» і мова його часу

Відразу після публікації «Слова о полку Ігоревім» постало питання про його мову. Зміст і художня форма твору дали підстави більшості дослідників твердити, що вона походить із Південної Русі (Чернігівського або Київського князівства), тобто з території сучасної України. Ще М. О. Максимович виділяв у пам'ятці два елементи — книжний і народний — з перевагою народного над книжним. Народний елемент він ототожнював із українською мовою, говірною мовою українців. «Мова Пісні Ігореві, — писав він, — за складом своїм, тобто в лексико-граматичному відношенні, схожа на мову Нестора, Мономаха й особливо на мову Київського й Волинського літописів, але в ній ще більшою мірою, ніж у них, помітне (...) боріння народноруської мови з книжнослов'янською. І це тому, що Пісня Ігореві є твір мирський, поетичний і притому створений у кінці XII віку» [Максимович 1880: 557]. Думку, що в давньоруській літературі старшої пори можна виділити давньоруську мову, відмінну від старослов'янської основи, уже в наш час розвивав С. П. Обнорський [Обнорский 1946].

М. О. Максимович, як і ряд інших авторів, відзначав і особливості поетичної форми «Слова», вірші якого «не так визначеного складу і одноманітного розміру, як народні великоруські, але такі ж різноманітні й вільні, як вірші українські, особливо в думках» [Максимович 1880: 562]. Дослідниками знайдено багато рис, які єднають «Слово» з українськими думами, а такі, як Антонович чи Драгоманов, узагалі називали «Слово» українською думою XII ст. [Лепкий 1923: 200]. У різних працях наводяться численні мовні аналогії між цією пам'яткою та українською народною піснею [Лепкий 1923: 200]; пор. зі «Слова»*: «*А Игорь князь поскочи горностаемъ къ тростию // и бѣлымъ гоголемъ на воду. // Въврѣжесе на брѣзѣ комонь // и скочи съ него бусымъ вълкомъ (...)*» та з народної пісні: «*Через темний ліс —*

* Тут і далі цитовано за виданням 1989 р., що містить текст «Слова о полку Ігоревім» у відомій редакції Л. Махновця.

ясним соколом лети, // через бистрі води — білим лебедем пливи, // через степи далекії перепелочком біжи, // на моїм, брате, подвір'ю — ти голубоньком пади». Окрім нього, у пам'ятці віднайдено цілу низку ширих українізмів, як-от: *комонь, смага, болона (оболонь)* тощо,

Отже, першим, що привернуло увагу дослідників твору, були спорідненість із українською народною поезією за художньою формою, вираз вільнолюбного духу, властивого народові Південної Русі. Вочевидь, це враження мало під собою підстави, бо виникло воно в людей, добре обізнаних із художньою літературою і народною творчістю українців та інших слов'ян.

Однак поступово виробився погляд, що ця пам'ятка, походячи з Київської Русі, однаково належить трьом східнослов'янським народам за своїм духом і мовою, а сама ця мова — «давньоруська» — стала розглядатися як щось одностайне й цілісне. У мовознавстві запанувала думка, мовляв, у період існування Київської держави на її землях із племінних діалектів витворилася єдина давньоруська мова, яка під час феодальної подрібненості знов-таки диференціювалася на окремі діалекти, що з них у XIV ст. почали синтезуватися три східнослов'янські мови.

На жаль, деякі дослідники й надалі характеризують розвиток мов переважно за суспільними, тобто зовнішніми щодо мови, факторами, а не за власне мовними законами. Із цих позицій і виділяється давньоруська мова як спільна мова всіх східних слов'ян [напр., див.: Курс 1958: 40–41]. Щоправда, робляться й цілком слушні застереження: «Проте єдина давньоруська народність періоду Київської Русі не досягла стійкої спільності через різні причини» [Курс 1958: 41]. Ці причини — слабкі економічні зв'язки між окремими землями: «культурні, побутові й мовні особливості давніших племен, з яких формувалася давньоруська народність, стиралися поволі і не могли швидко зникнути» [Курс 1958: 41].

Існування діалектних відмінностей у мові населення Київської Русі історики слов'янських мов відзначали вже з минулого століття. Значних зусиль доклав до з'ясування племінної діалектної основи східнослов'янських мов О. О. Шахматов (хоча не все, ним відзначене, наступники використали достатньою мірою). Він, зокрема, писав: «Для мене, як і для проф. Кримського, не підлягає сумніву, що поляни, древляни і навіть сіверяни — це предки сучасних українців» [Шахматов 1909: 140].

Щоправда, деякі вчені виділяли дві діалектні групи — південно-західну (протодіалекти сучасних української та білоруської мов)

і північну (предки північних діалектів мови російської). За однією з рис (вимова *з*) справді можна припустити (на певному етапі) існування такого стану — але стану давнішого, бо в історичну добу діалектна диференціація була складніша, й дослідники виявляють низку особливостей, що збереглися в пізніші часи як відмітні риси сучасних східнослов'янських мов, зокрема української.

Стосовно тогочасної живої мови мусимо констатувати, що вона характеризувалася наявністю певної кількості територіальних діалектів, посталих на ґрунті діалектів племінних. Територіальними (а не племінними) називаємо ці діалекти через те, що вони не завжди збігаються з племінномовною підосною, адже навіть із названих літописцем племен деякі становили цілі племінні об'єднання чи союзи. Ці діалекти розвивалися власними шляхами, передумови для чого були закладені ще в попередній період.

Чи можна говорити про формування єдиної східнослов'янської народності з комплексом спільних рис, з єдиною східнослов'янською мовою й більше того — зі спільною ментальністю — упродовж двох століть досить нетривкого єднання? Певна політична єдність, справді, сприяла інтеграції верхів суспільства (княжа дружина, священики, купці), однак основна маса населення була прив'язана до своєї «землі» (етнічної території) й, не мавши великих можливостей для спілкування, не тільки зберігала свій діалект, а й розвивала нові мовні особливості. Вплив іззовні був дуже малий і йшов не так з інших діалектів, як із мови князівських урядовців, звідки вносилися певні риси офіційного стилю. Таким чином постала спільна частина суспільно-політичної лексики східних слов'ян, пов'язана з соціальними відносинами, військовою справою, деякими елементами побуту.

Другою складовою частиною мовної ситуації в Київській Русі є книжна мова, яку ще називають літературною. Вона виникла в східних слов'ян на чужомовному — південнослов'янському — підґрунті. Ця мова тривалий час була основною писемною, а пізніше — основою, на яку нашаровувалися живомовні елементи. Зважаючи на те, що перші пам'ятки релігійного змісту перекладалися і переписувалися вихідцями з південнослов'янського мовного регіону, живомовні елементи в них представлені. Однак відомо, що вже за князя Володимира була створена перша школа, де дітей навчали грамоти й готували до переписування книг. Цю традицію в Києві продовжив Ярослав Мудрий. Матеріалом для навчання були старослов'янські зразки, які мали бути засвоєні учнями.

Отже, мовна ситуація в Київській Русі характеризується співіснуванням живої місцевої мови та книжної старослов'янської.

У цей час широкі верстви населення в сільській місцевості та в племінних центрах були носіями споконвічної мовної традиції. З другого боку, певна кількість «книжників», що походили інколи з південнослов'янського мовного ареалу, були носіями старослов'янської мови. Для письменних людей, вихованців князівських шкіл, характерна була диглосія: вони володіли рідною мовою, а навчені були мови книжної, старослов'янської, користуючись кожною з них у певних сферах спілкування. Прикладом може служити використання повноголосих форм у «Слові о полку Ігоревім», що залежало від стильових особливостей окремих частин пам'ятки. Саме такі особи й могли цілком природно, мимохіть, вносити елементи живої мови в переписані або складені ними тексти.

Що мова не може змінити свою структуру за два століття, potwierджується й сучасним станом справ на Україні: за двісті років існування української літературної мови на народній основі (а деякі твори нею писано й раніше) ми не спостерігаємо надто помітних структурних змін у її фонетиці, морфології, синтаксисі. Попри обов'язкове загальне навчання, вплив мови літератури, преси, радіо, телебачення тощо, ми не подолали діалектних відмінностей і досі маємо диглосію, коли населення володіє і літературною, і діалектною формою української мови. То як же могла виробитися єдина давньоруська мова, коли землі були відокремлені великими відстанями, лісами, болотами, а населення мало обмежені можливості для пересування?

Отже, в Київській Русі живі народні діалекти співіснували з мовою книжною, у своїй основі чужою, хоч і спорідненою. Саме книжна мова об'єднувала всю східнослов'янську просторінь, вбираючи подекуди народні елементи. У пам'ятках, що дійшли до нашого часу від Київської доби, тільки поодинокі описки вважаються виявом звукових і морфологічних особливостей тогочасних східнослов'янських діалектів. Однак мала частотність таких явищ у писаних текстах не свідчить про їх малу поширеність у мові, оскільки тодішні правописні норми стояли на заваді будь-яким нововведенням. Л. А. Булаховський з цього приводу зазначав: «Процес збільшення «українізмів» у південному письменстві є лише, сказати б, літературно-мовний процес дедалі вільнішого проникнення в письменство розмовної стихії, раніше стискуваної суворішою нормою обмеженої кількості письменних людей переважно з виучкою церковнослов'янської школи»

[Булаховський 1956: 35]. І далі він пише: «У найдавніших пам'ятках Південної Русі [XI—XIII ст. — Л.Л.] можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південносхіднослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжноцерковне коло понять та способів висловлювання думки — усе це у великій мірі закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково» [Булаховський 1956: 43]. Проте навіть випадкові «просвічування» промовляють на користь існування відповідного явища в мовній системі не тільки в час написання пам'ятки, а й значно раніше. Скажімо, Л. А. Булаховський з великою обережністю відносить перехід **ѣ** в **і** (або **іе**) до XII—XIII ст., та одночасно посилаючись на написання в Костянтина Багрянородного назви міста «Чернігова» *Τζερβιούρου* уже в X ст., зазначає, що це « (...) дає право гадати, що вже принаймні з X ст. це місто населяли «ікавці» — «іекавці»» [Булаховський 1956: 48]. Важливе значення для виявлення фонетичних рис, властивих південноруським (протоукраїнським) діалектам має праця М. Ф. Наконечного «До вивчення процесу становлення і розвитку фонетичної системи української мови», де автор, виходячи з уявлення про мову як систему, із застосуванням принципу відносної хронології розглядає головні фонетичні явища, відбиті найдавнішими пам'ятками [Наконечний 1962]. Лінгвісти, які спеціально вивчали становлення системи української мови, вважають, що більшість її питомих мовних рис сформулася десь до XIII—XIV ст. Гадаємо, що цей час дещо розтягується, бо встановлюється, як відомо, за писаними пам'ятками і за частотністю «просвічування» певних рис, що суперечить уявленню про мову як систему, де кожний засвідчений елемент існував не ізольовано, а у взаємозв'язках із іншими.

Отже, при розгляді питання про час виникнення або проявлення в писемних пам'ятках окремих мовних рис слід мати на увазі, що в живій мові вони виникають задовго до своєї появи в писемних джерелах.

Спроби виявити в пам'ятках протоукраїнські і проторосійські риси робилися не раз (існує значна література з цього питання). Деякі риси усіма дослідниками приймаються беззастережно, до інших ставлення обережніше.

Які ж українські мовні риси на час написання «Слова» виділяє, наприклад, Л. А. Булаховський? Проаналізувавши численні праці

з історії слов'янських мов, він припускає, що тоді могли вже існувати такі риси:

1. Із великою обережністю він допускає перехід **ѣ** в **і** в XII–XIII ст., хоч сам же наводить згаданий вище приклад із Костянтина Багрянородного (Чернігів — *Тζερνιγώγαν*) з X ст. (як ми говорили, це може свідчити, що **ѣ** на значній частині території Русі в X ст. вимовлявся як *її* або *іе*).
2. «Типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків **ы** та **і** **ц** **е** **р** **к** **о** **в** **н** **і** [разрядка наша — Л.Л.] пам'ятки відбивають, хоч і зрідка, не раніше XII ст.» [Булаховський 1956: 48]. У живому мовленні це явище могло бути поширеним як норма, якщо воно пробилось навіть у церковні пам'ятки.
3. Уже в другій половині XII ст. **є** в новоутворених закритих складах перейшов у **і**, про що свідчить поява на місці **є** літери **ѣ** (так званий «новий ять»): Л.А. Булаховський із цього приводу писав, що на «новий ять», як у словах *сѣдмь*, *камѣнь* тощо, «треба дивитися як на безпосереднє свідчення наявності вже в другій половині XII століття після падіння зредукованих (глухих) голосних спеціальної фонетичної риси, яка стосується південноруської [вважай, протоукраїнської — Л.Л.] мовної області» [Булаховський 1956: 52].
4. До XII ст. відносить Л.А. Булаховський і появу **о** на місці **е** після шиплячих приголосних та **ј** (*дѣржащомѣ*, *стоящомѣ* тощо).
5. «Навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою імовірністю врахувати зміну у **і** зворотню як одну з ознак виявлення в пам'ятках з XIII ст. південноруської фонетики» [Булаховський 1956: 61]. Однак приклади такої зміни відомі й у давніших пам'ятках.
6. Ствердіння приголосних перед голосними **е** та **и**, особливо перед останнім у зв'язку зі зміною його артикуляції. Із морфологічних рис дуже обережно дослідник висловлюється з приводу закінчення іменників *-ови* та кличної форми.
7. Про закінчення *-ови* Л.А. Булаховський писав: «Лише певною мірою (...) можна надавати значення українському закінченню *-ови* (*-еви*, *єви*)» [Булаховський 1956: 65]. При цьому він покликається і на приклади зі «Слова». У лінгвістичній літературі відзначалося, що закінчення *-ови* були малопоширені в живій народній мові північноросійських говірок, «про що свідчить обмежена кількість форм із флексією *-ови* у двінських, новгородських, смоленських та повна відсутність у грамотах великих

і удільних князів» [Якубинский 1953: 212]. Уживання закінчень *-ови, (-еви)* в «Слові» переважно в іменниках — назвах осіб або персоніфікованих явищ (*Дунаеви*) дає підставу гадати, що в цей час у діалекті, що був основою мови «Слова», існувала тенденція до закріплення цього форманта саме за назвами осіб чоловічого роду. Той факт, що в тексті в одному ряді стоять форми з флексіями *-у* та *-ови (-еви)*, свідчить, що в живому мовленні допускається паралелізм (не без впливу стилєвих чинників): пор. *старому Ярославу // храброму Мстиславу, // красному Романови // Святъславличю*, де форма *Романови* зумовлена ще й поетичним ритмом.

8. Подаючи кличну форму як ознаку української мови і більшості протоукраїнських діалектів, Л. А. Булаховський теж посилається на «Слово»: *княже Игорю; Осмомисле Ярославе; Днепре Словутцю; о Донче* й т. ін.
9. Існування форм називного множини іменників чоловічого роду із ознаками другої палаталізації задньоязикових приголосних (*пороси*).
10. Уживання причинового сполучника *бо*, що є «цілком живий і вживаний у сучасній українській мові» [Булаховський 1956: 94].
11. «Саме українська мова (разом із білоруською) і досі зберігає в широкому вжитку сполучник *аби* в значенні мети та обмежувально-цільовому. Цей сполучник у староруській мові ще не розірвав (...) свого зв'язку з дієсловом *бы* і власне становив частину відповідних відмінюваних форм (...)» [Булаховський 1956: 94].

Із мовних особливостей «Слова», які вказують на його зв'язок із історією саме української мови, науковцями відзначається наявність єднального сполучника *а*. Хоча І. Огієнко вважав, що сполучник *а* живається в «Слові» один раз [Огієнко 1967], з ним можна не погодитися, бо аналогічне значення він має, на нашу думку, не тільки в кінці тексту (*Княземъ слава а дружинѣ*), а й деінде. Навряд чи в протиставному значенні вжито його в такому уривку: *«нь часто врани граяхуть, // труина себѣ дѣляче, // а галици свою рѣчь говоряхуть: // хотять полетѣти на уедие»*. Варто, мабуть, перекладати цей уривок, як *«і галки свою річ говорять (...)»*.

Кілька зауважень можна зробити щодо наголосу. Д. С. Лихачов у своєму прочитанні «Слова» [Лихачев 1976] послідовно подає наголос російський. Однак подекуди цим порушується ритм вірша, тимчасом як український варіант наголосу (йдеться про слова з відмінним наголосом в російській і українській мовах) добре вписується

в розмір. Прикладом може служити слово *туга*, яке зберігає в українській давнє значення і має наголос на першому складі, що органічно вписується в текст, зберігаючи відповідний розмір і ритм, якот: *а древо с тугою* [не тугою — Л.Л.] *кѣ земли преклонилося*.

Те саме можна сказати про слова *минула* і *лѣта*, де наголос поставлений на першому складі згідно з сучасною російською нормою, хоча з погляду віршового напрошується інший наголос, якот: *минула лѣта Ярослава*.

12. Про гортанну фрикативну вимову *ɣ* свідчить, як здається, втрата цього приголосного на письмі у деяких позиціях (пор. *разнѣвасл*).

Отже, на час написання «Слова о полку Ігоревім» південноруська (протоукраїнська) мова мала вже переважно більшість своїх найістотніших прикмет. Це дає нам уявлення і про систему живої мови автора «Слова». Про те, що основні, зокрема фонетичні, риси української мови сформувалися дуже рано, говорять не тільки українські та російські (О.О. Шахматов, О.І. Соболевський, М.М. Дурново та ін.) дослідники. Польський лінгвіст Т. Лер-Сплавінський, зокрема, вважав за річ майже певну, що найважливіші риси, які відрізняють південну частину давньої південноруської групи від решти руського обширу, витворилися до кінця XIII ст. [Lehr-Splawinski 1921]. До цього ж часу він відносить і перехід *o* в *i* в закритих складах після занепаду зредукованих *ѣ, ѥ* — процес, що хронологічно відбувався пізніше за інші; відтак, інші риси (*ѣ* → *i*, ствердіння приголосних перед *е, и*) в XII ст. вже існували.

Отже, в XII ст. у південних діалектах, що стали основою української мови, *ѣ* вимовлявся як *i*; голосний *и*, що виник внаслідок злиття *i* та *ы*, мав вимову, близьку до сучасного південноукраїнського *и*. Навряд чи в цей час уже відбувся перехід *o* в новоутворених закритих складах в *i*, хоч якісь процеси в цьому напрямку почалися. Мабуть, у цей час *е* після шиплячих та *ј* перед складом з етимологічно твердим приголосним уже вимовлявся як *o*.

Ми окреслили особливості системи української (чи південноруської) мови в XII ст., тобто її з в у ч а н н я. Із цього погляду й проаналізуємо мову «Слова о полку Ігоревім», висловивши попередньо кілька завваг.

«Слово о полку Ігоревім» дійшло до нас у дуже пізньому списку, зробленому через 300 років після створення пам'ятки. Переписувачем був носій іншої мови (російської, точніше — її псковського діалекту). Тому в тексті траплялися описки, спричинені діалектним тлом (наприклад, поплутання *ц* і *ч*). Переписувач міг коригувати орфографію

і граматичні форми відповідно до сучасних йому правописних і граматичних норм. Зокрема, після т. зв. другого південнослов'янського впливу в новий рукопис могли проникати старослов'янізми і болгаризми, які «затемнювали» південноруську (українську) основу мови пам'ятки. На це звертає увагу Л. П. Якубинський [Якубинский 1953]. Така правка старих рукописів була цілком припустимою, бо, як відомо, навіть перші видавці «Слова» внесли в нього деякі зміни у відповідності з властивим їх часу правописом.

Існує думка (мабуть, небезпідставна), що список робився не з оригіналу, а з більш ранньої копії (можливо, теж не першого покоління), через що відхилення від першоджерела подвоїлися й потроїлися. Тому текст «Слова» містить порівняно мало матеріалу для дослідження історії української мови. Однак ми розглядатимемо «Слово» як художній твір, написаний мовою, особливості якої, разом із позамовними чинниками, характеризують її як українську, хоча пам'ятка ця — перлина всього слов'янства [Огієнко 1967: 77].

Тепер посилилися намагання довести, що пам'ятки Київської Русі, зокрема й «Слово о полку Ігоревім», є пам'ятками російської мови; при цьому використовується двозначність слова *русский*, яка склалася в російській мові в останні 250 років. Натомість в україністиці «Слово» як пам'ятка вивчається недостатньо, бо в ньому, мовляв, майже не відбиті особливості української мови. Митрополит Іларіон (І. Огієнко) слушно нарікав, що в україністиці (додаймо: на відміну від русистики) не створено культу «Слова». Для цього були певні позанаукові причини, внаслідок чого ще й досі за інерцією вважається некоректним називати пам'ятки Київської Русі українськими (навіть ті, де виразно проступають риси української мови).

Перш ніж визначитися в цьому питанні, зупинімося ще на одному його аспекті: співвідношенні мови й орфографії. Відомо, що різні орфографічні принципи, які переважають у тій чи тій мові, досить умовно відображають живе мовлення. Це особливо стосується орфографії давньоруської, перенесеної з чужої мови спочатку на південноруський (протоукраїнський), а потім і на північноруський (проторосійський та протобілоруський) ґрунт. Невідповідність орфографічної системи живій мові має місце навіть у хрестоматійних текстах. Як приклад зміни орфографією мовного обличчя тексту, візьмімо записи, зроблені М. О. Максимовичем у XIX ст.: 1) «*Насьшали чумаченьку високу могилу. // Посадили на могилу червону калину*»; 2) «*Не ясен сокол по долинь по табору гуляє // Не б'ляя лебедь сп'їває (...)*».

Якщо читати їх згідно з російською орфографією XIX ст. (**и** = рос. **и**, **ѣ** = **е**, у слові *сокол* друге **о**, в слові *лебедь* друге **е** — як **о** та **е** відповідно), вони, попри лексичні українізми, звучать зовсім поросійському. А йдеться ж напевне про тексти українські (що підкреслює й сам автор), і читати їх слід так: 1) «*Насипали чумаченьку високу могилу, // Посадили на могилу червону калину*»; 2) «*Не ясен сокіл по долині по табору гуляє // Не білая лебідь співає (...)*».

Як відомо, ще й у XIX ст. в українському правописі мало місце вагання між традиційним і фонетичним принципами. Так, пропонувалося (зокрема, М. О. Максимовичем) *і* в закритих складах на місці етимологічних *о* та *е* передавати тими самими літерами, тільки «з дашком» — **ѣ**, **ѣ** (*стѣль* замість *стіл*, *шѣсть* замість *шість*). Що ж до літери **ѣ**, то вона вже в XVII—XVIII ст. вживалася для передачі українського *і*. У XIX ст., з одного боку, спостерігається прагнення (зокрема, в І. П. Котляревського) зберегти етимологічні написання, що відповідали б староукраїнським і давньоруським, а з іншого — намагання відбити живі явища української мови. Нова культурно-історична ситуація XIX ст. сприяла тому, що переважила друга тенденція, закріпивши в українській мові фонетичний принцип правопису. Тим імовірніша розбіжність між графікою й орфографією, з одного боку, та живою мовою — з іншого, для XII ст. Фонетичні риси українських діалектів XII ст. в «Слові» відбиті меншою мірою, бо твір дійшов до нас у досить пізньому північному списку. Утім, вони можуть бути досить вірогідно зрекоструйовані на підставі порівняння з мовою південноруських (українських) пам'яток XI—XII ст. Натомість українська природа інших мовних і стилістичних рівнів, як уже зазначалося, настільки впадає в очі, що вже перші дослідники були в цьому питанні одностайні.

При аналізі мови «Слова» слід мати на увазі, що це є пісня, художній твір, який виголошувався в певному колі слухачів, а тому, гадаємо, був складений не «важкою» старослов'янською мовою, в основі своєї книжною, а мовою живою. Атрибутика книжності значною мірою мусила бути привнесена при записуванні й переписуванні. Саме цим пояснюється, на нашу думку, втрата ознак вірша в багатьох частинах пам'ятки. А відтак, логічно припустити, що вимова при виголошенні «Слова» була близькою до української, коли б не в її північноукраїнському варіанті. Тому при читанні цієї пам'ятки слід в основному дотримуватися запропонованого митрополитом Іларіоном (І. Огієнком) варіанта, при якому **ѣ** вимовляється як **і**, **и** та **ы** як **и**, приголосні перед **е** та **и** не пом'якшуються,

р вимовляється твердо, а ц — м'яко. Тоді текст звучатиме приблизно так: *«Другого дня вельми рано // кровавій зорі світ повідають*, // чорні тучі з моря ідуть, // хочять прикрити 4 сонця, // а в них трепещуть синії молнії. // Биті грому великому!»*

Із погляду стилістики та історії мови в «Слові» виділяються два шари — слов'янський (старослов'янський) і живомовний. У науковій літературі відзначилося, що слов'янські елементи переважають в історичних відступах автора, в Боянових ремінісценціях тощо: *«Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие, // начяти старыми словесы трудныхъ повѣстии // о пълку Игоревѣ, // Игоря Святъславлича?»* або: *«Всеславъ князь людемъ судяше, // княземъ градъ рядяше, // а самъ въ ночь влъкомъ рыскаше: // изъ Кыева дорискаше до куръ Тмутороканя (...)*»

Живомовний струмись помітніший безпосередньо в «пісні» автора про похід, де мовиться про конкретні дії, стани, географічні та історичні реалії: *«Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ // отъ него тьмою вся своя воя прикрыты»* або: *«Игорь ждеть мила брата Всеволода. // И рече ему буи туръ Всеволодъ: // «Одинъ брат, // одинъ свѣтъ свѣтлый — ты, Игорю!»* або: *«А мои ти куряни — свѣдоми къмети: // подъ трубами повити, // подъ шеломи възлелѣяни, // конецъ копия въскрѣмлени, // пути имъ вѣдоми, // яругы имъ знаеми, // луци у нихъ напряжени, // тули отворени, // сабли изъострени; // сами скачють, акы сѣрыи влѣци въ полѣ // ищучи себе чти, // а князю — славѣ». Чи: «Дремлетъ в полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. // Далече залетѣло! // Не было оно обидѣ порожденюб // ни соколу, // ни кречету, // ни тебѣ, чрѣныи воронѣ, // поганьи половчине!»*

І так майже по всьому тексту. Це дає підстави для кількох припущень: 1) два типи мови використовуються автором зі стилістичною метою; 2) текст, як відзначали дослідники, міг виголошуватися двома авторами, чим і зумовлюється двомовність твору; 3) у літературній традиції того часу існували певні поетичні штампи, які використовувалися при укладанні нового тексту, а відтак зумовлювали, стимулювали певний, саме розмовний, стиль мовлення; нарешті 4) деякі частини, де не так виразно виступала віршова форма, більше надавалися до редагування пізнішими переписувачами.

На користь першого припущення говорить розподіл повноголосих і неповноголосих форм. Як зазначав С. П. Обнорський, «руські повноголосі форми трапляються в місцях, зв'язаних із джерелами народнопоетичного характеру: *«На Немизѣ снопы стелють (...) головами»:*

* Зірочкою позначаємо контекстуальні синоніми (Л. Л.).

«Тяжко ти головѣ кроме шіечю, зло ти тѣлу кромѣ голови». Навпаки, в уривках «високого стилю» автор уживає церковнослов'янські відповідники повноголосих руських слів, напр., «С вами, русичи, хощу главу свою приложити»; «а главы свои приложоша под тѣи мечи харалужный» [Обнорский 1946: 145].

Ще докладніше окреслює функції повноголосих і неповноголосих форм у «Слові» Л. П. Якубинський, виділяючи три групи старослов'янських елементів, що були, на його думку, притаманні оригіналові твору. До першої групи він відносить слова, властиві мові освічених русичів (*время, предѣ, чрезъ* та ін.). До другої групи належать слова, що вирізняються семантично або стилістично (*брань* — 'битва', *боронь* — 'оборона', *голова* в значенні конкретному, *глава* — в метафоричних виразах тощо). До третьої групи включені неповноголосні старослов'янські елементи, які в тексті виконують стилістичну функцію і надають йому піднесеності, урочистості [Якубинский 1953: 325–326].

Мовностилістичні засоби «Слова» розглянуто досить докладно (М. О. Максимович, О. О. Потебня, пізніше С. П. Обнорський, Л. П. Якубинський, Д. С. Лихачов та ін.). Цей аспект аналізу мови пам'ятки потребує окремого висвітлення, і ми зможемо зупинитися тільки на поодиноких явищах.

Одним із найпоширеніших у творі художніх прийомів є зіставлення і протиставлення, через що рясно живаються узуальні, а надто контекстуальні антоніми. На функції антонімії у «Слові» звертав увагу вже О. О. Потебня. Зі стилістичною метою вживаються, наприклад, такі антонімічні пари: 1) *успе* — *убудися*: «Щекоть славии *успе*, // говоръ галичъ *убудися*; 2) *старого* — *нынѣшняго*: « (...) *отъ старого Владимира до нынѣшняго Игоря*»; 3) *тьма* — *свѣтъ*: «*На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ* покрыва»; 4) *переднюю* — *заднюю*: « (...) *переднюю славу сами похитимъ, // а заднюю ся сами подѣлимъ*»; 5) *хвала* — *хвала*: «*Уже снесєся хвала на хвалу* (...)»; 6) *спить* — *бдить*: «*Игорь спить, // Игорь бдить* (...)».

До контекстуальних можна віднести протиставлення *соколы* — *враны*; *по земли* — *подѣ облакы*, пор. ще: «*Ту Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата // а въ сѣдло кощиево*».

Антонімічність названих слів підкреслюється належністю до одного більш загального класу слів (якість, простір), а також синтаксичним зв'язком з одним словом (*растѣкашєтся* — *по древу*; *по земли*; *подѣ облакы*), а контраст підтримується порівняннями (*влькомѣ* — *орломѣ*) й т. ін.

Не менш виразною лексичною рисою «Слова» є багатство синоніміки: 1) «*Тоска разлися по Рускои земли, печаль жирна тече средѣ земли Рускыи*»; 2) «*Млѣвить Гзакъ Кончакови: (...) Рече Кончакъ ко Гзѣ*».

Як контекстуальні синоніми можуть сприйматися *были* — *минула* та *вѣчи* (*віки*) і *лѣта*: пор.: «*Были вѣчи Трояни, // Минула лѣта Ярославля*», де виділені слова виконують властиву синонімам функцію заміщення; пор. *померкоста* — *погасоста* — *тьмою поволокоста* в уточнювальній функції: «*два солнца померкоста, // оба багряная стлѣпа погасоста (...) // тьмою ся поволокоста (...)*».

До контекстуальних синонімів можна віднести й деякі емоційно-нально вживані слова, як-от: «*Игорь ждѣть мила брата Всеволода (...), // одинь свѣтъ свѣтлый — ты, Игорю!*»

Синоніми використовуються як у суміжних частинах тексту, так і обрамляючи цілі уривки, надаючи їм завершеності: «*(...) и великое буйство [радість — Л.Л.] // подаста хинови (...). // Се бо готьскыя красныя дѣвы // вѣспѣша на брезѣ синему морю: // звоня рускымъ златомъ, // поють время Бусово, // лелѣють мечь Шароканю. // А мы уже, дружина, жадни веселия!*»

Широко представлені в «Слові» властиві народній та авторській творчості потрійні конструкції, як-от: «*(...) растѣкашеться мыслию по древу, // сѣрымъ вѣлкомъ по земли, // шизымъ орломъ подѣ облакы*».

Смисловий паралелізм, характерний для потрійної конструкції, спонукав, зокрема, дослідників до гадки, що в першому прикладі слово *мыслию* слід тлумачити як хибно прочитану переписувачем назву лісової тварини. Те саме можна, гадаємо, сказати і про уривок: «*Уже снесѣся хула на хвалу, // Уже тресну нужда на волю, // Уже врѣжѣся дивѣ на землю*».

Протиприродним є те, що хула стала вищою за хвалу, нужда за волю, і так само — що див упав на землю. Адже, природне його місце перебування — на дереві. Зіставляючи слово *дивѣ* із болгарським відповідником, який має значення «дикий», можна гадати, як відзначалося в літературі, що *дивѣ* — це лісовик, який до того ж мешкає не просто в лісі, а саме на деревах. Те, що при початку походу див скаче по дереву, а після поразки він падає на землю, не дає підстави гадати, що це ворожа русичам сила.

Поруч із ритмічно завершеними потрійними конструкціями важливим поетичним засобом є незамкнені ампліфікаційні ряди однорідних членів речення чи однотипних речень (кількістю понад три): «*Быти грому великому! // Итти дождю стрѣлами съ Дону великого!*»

// *Ту ся копиємъ приламати, // ту ся саблямъ потручяти (...)*»; Пор. ще один приклад: *«Стукну земля, // вѣшумъ трава, // вежи ся половецкии подвизашася»*.

Особливого динамізму виклад набуває завдяки коротким інфінітивним реченням (перший приклад) і аористним присудкам (перші три речення другого уривку). Тій же меті служать і ряди однорідних членів речення: *«Не было оно обидѣ породжено // ни соколу, // ни кречету, // ни тебѣ, чръныи воронѣ, // поганый половчине!»*

Як твір, що мав виголошуватися, «Слово» оздоблене класичними ораторськими прийомами.

Особливої емоційності йому надають звертання, які стоять у кличній формі, властивій українській мові. Ці звертання виконують різні стилістичні функції. Однією з найтиповіших є функція інтимізації тексту, наближення його до слухачів. На цей прийом ми натрапляємо вже в першому реченні: *«Не лѣно ли ны бѣшетъ, братие, // начяти старими словесы (...)*» і трохи далі: *«Боянь же, братие, // не 10 соколовъ на стадо лебедѣи пуцаше (...)*» і знову: *«Почнемъ же, братие, повѣсть сию (...)*».

У таких випадках автор звертається ніби до безпосередніх співрозмовників — слухачів. У «Плачі Ярославни» ними є персоналізовані явища природи: *«О вѣтре, вѣтрило! Чему, господине, насильно вѣши?»*; *«О Днепре Словетицю!»*; *«Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!»* й т. ін.

Той же прийом бачимо й в уявному діалозі Ігоря і Дінця: *«Донецъ рече: // «Княже Игорю! (...)*». // *Игорь рече: // «О Донче!»*

Ця стилістична фігура у такому значенні використовується і в народній пісні, і в українській поезії. Однак у тексті багато звертань має емоціональний характер і надає текстові урочистості й піднесеності, властивих публіцистичному стилю: *«Великий княже Всеволоде! Ты, буи Рюриче, и Давыде!; А ты, буй Романе, и Мстиславе! тощо.*

Із ораторських прийомів широко представлені не тільки звертання, а й риторичні питання, на які натрапляємо у звертаннях автора до князів: *«Не ваю ли злаченые шеломы по крови плаваша? // Не ваю ли храбрая дружина рыкають, акы тури (...)*»; чи в «Плачі Ярославни», як-от: *«О вѣтре вѣтрило! // Чему, господине, насильно вѣши? (...) // Чему, господине, мое веселие по ковылию разѣя?»*

Такого ж піднесення, емоційності надають «Слову» окличні речення, які підсумовують сказане перед тим: *«Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. Далече залетѣло!»*; *«О Руская земле, уже за шеломянемъ еси! або Туга и тоска сину Глѣбову!»* й т. ін. Окрім цього, окличні речення надають додаткової експресивності сказаному:

«Вы бо своими крамолами // начясте наводити поганья // на землю Рускую, // на жизнь Всеславию. // Которою бо бѣше насилие // отъ земли Половецкыи.»

Хоча здійснений мовностилістичний аналіз пам'ятки не є вичерпним, однак і наведені факти свідчать про мовне багатство і стилістичну вишуканість твору, близькість його до української мови та її поетичної системи. Усе сказане надає додаткові підстави мовного характеру вважати «Слово» пам'яткою південноруського, точніше українського письменства. Зокрема, використана в ньому система мовностилістичних засобів ріднить «Слово» з українською народною піснею та з українською поезією.

Структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. П. Котляревського

Чим далі в часі відсувається від нас постать І. П. Котляревського, тим помітнішою стає його велич як талановитого письменника-гуманіста, зачинателя нової української літератури і української літературної мови. Творчість І. П. Котляревського досліджується і літературознавцями, і лінгвістами, істориками і етнографами, але, незважаючи на це, ще не знайшла адекватної оцінки в усіх її складових частинах.

Особливо це стосується мови «Енеїди». Із самого початку складається думка, що мова Енеїди — це невідшліфована розмовна стихія, що автор ставить за мету продемонструвати багатство української мови, не дбаючи про спеціальний відбір із стилістичною метою. Так, іще в 1946 році була висловлена думка, що наприкінці XVIII — поч. XIX ст. «письменники дивились на народну мову як на зняряддя сміхотворства, мало дбали про правильне об'єктивне вживання її» [Левченко 1946: 1]. Автор наведених рядків висловив цілу низку цінних думок щодо мови «Енеїди», її залежності від сатирично-гумористичного спрямування твору, що «добір дієслів спрямований на іронічне, а подекуди і сатиричне змалюванні поведінки персонажів» [Левченко 1946: 40]. І далі: «Стилістичні синоніми, що є в народній творчості (фольклорі), в «Енеїді» представлені слабо, бо тут переважає *жива розмовна стихія*. До того ж синонімію «заступає» нагромадження близькозначних іменників, якими характеризується персонаж, явища побутові тощо» [Левченко 1946: 45].

За 40 років, що минули з часу виходу згаданої праці, яка стала важливою подією в дослідженні історії української літературної мови, вивчення творчості І. П. Котляревського просунулось далеко вперед

у відповідності з розвитком літературознавства і методів дослідження літературних творів, у зв'язку із загальним прогресом науки. Більш прихильними стали й оцінки мови «Енеїди». Так, у «Курсі історії української літературної мови» зазначалось: «Широке відтворення багатств української народної мови в «Енеїді» до певної міри обмежене стильовими настановами письменника, а саме: у творі переважають елементи, забарвлені гумористичним і сатиричним спрямуванням» [Курс 1958: 151]. Там же більш реально характеризується й синоніміка у творі І. П. Котляревського, визначається, що вона відіграє і певну художньо-естетичну функцію: «І. П. Котляревський часто подає синоніми, особливо дієслівні, поряд або взагалі в безпосередній близькості, що допомагає в емоціональному насиченні твору, у виразнішому, ефективнішому змалюванні стану людини, напруженої ситуації тощо» [Левченко 1946: 152]. Отже, відтворення мовних багатств є для письменника не самоціллю, а засобом художнього змалювання. Художню функцію народної мови в «Енеїді» відзначає й П. П. Плющ: «Новаторство І. П. Котляревського в «Енеїді» полягає в художньому використанні невичерпних багатств народної мови» [Плющ 1971: 63]. Однак далі автор повертається до твердження про те, що письменник вживає українську мову тільки як засіб сміхотворства: «Правда, народна мова використана тут поетом однорічно, з єдиною настановою на гумор...» [Плющ 1971: 264].

У літературознавстві останніх років творчість І. П. Котляревського аналізується в її розвитку і в цьому зв'язку робиться проєкція й на мову творів письменника, яка розглядається в динаміці. Так, В. С. Шубравський пише: «На традиції художньої гумористично-сатиричної літератури й спирався головним чином Котляревський, пишучи перші три частини «Енеїди»... Щодо «Наталки Полтавки», то її, гадаємо, Котляревський писав уже зі свідомою настановою. Те саме відчувається в наступних частинах «Енеїди», у яких побутовий елемент поступається перед героїкою, а бурлеск — перед стилем поважним» [Шубравський 1976: 67]. Як бачимо, автор протиставляє і в стильовому, і в мовному відношенні не «Енеїду» і «Наталку Полтавку», як це спостерігається в інших працях [Слава 1972: 148], а перші три частини «Енеїди» пізнішому доробкові письменника. На динаміку мови і стилю творів І. П. Котляревського вказує і Є. П. Кирилюк: «Безперечно, на характеристиках ділових осіб позначився тривалий час писання поеми (близько трьох десятиліть). Мінялися епохи, розвивалася література, зазнавали певних змін літературно-естетичні погляди Котляревського» [Кирилюк 1981]. І далі: «Перші

дві частини вражають грубим, але щирим, непідробним комізмом, подібним до комізму віршів XVIII ст. У частинах III–IV гумор автора витончується, оповідання стає докладнішим...» [Кирилюк 1981: 141]. Отже, і мова і стиль письменника змінювались і з розвитком художньо-естетичних настанов автора, і з зростанням його майстерності. Цей процес відбивається і на редагуванні перших розділів, яке виявилось, як свідчить зіставлення видання «Енеїди» 1798 і 1842 р., і в роботі над мовою вірша, і в роботі над формою вірша. Отже, знаходить дедалі більше підтверджень оцінка мови І. П. Котляревського, яку дав Л. А. Булаховський. Він говорив, що гумор Котляревського «не становить собою наслідок кількох елементарних мовних прийомів, а є ціла система мовно-художніх засобів, що їх уважний аналіз дозволяє визначити творчість письменника як справжнього майстра високої обдарованості» [Цит. пр. Кирилюк 1981: 146].

Спробуємо проаналізувати під цим кутом зору лексичні синоніми в «Енеїді» Котляревського. Розглянемо це питання в двох площинах: 1) функції синонімів у тексті і 2) зіставлення лексичних синонімів у виданнях 1798 та 1842 рр. та в рукописах V–VI розділів. Виходячи з аналізу цих питань, визначимо особливості структури синонімічного ряду в «Енеїді».

Багату синоніміку в «Енеїді» Котляревського відзначали неодноразово [Левченко 1946: 32, 40; Курс 1958: 152; Плющ 1971: 133]. Однак ці визнання нерідко супроводжуються зауваженнями про те, що Котляревський використовує тут українську мову однобічно з настановою на гумор, що у творі «превалює жива народна стихія». Те, що «основною, найбільшою групою словника і [«Енеїди» — Л.Л.] і є українська національна, переважно розмовно-побутова селянська лексика», цілком природно і з погляду тогочасного стану української мови; і з погляду тематики, і з погляду жанру. Не докоряємо ж ми Остапові Вишні за розмовну стихію і використання мови з настановою на гумор.

Для того, щоб визначити особливості синоніміки в «Енеїді» І. П. Котляревського, необхідно проаналізувати функцію синонімів у цьому творі і характер авторських правок при редагуванні. Однак певні положення можна сформулювати попередньо: 1) відбиток зниженості і згрубілості має порівняно невелика, хоч і дуже частотна, група слів; 2) значне місце в системі синонімічних засобів твору посідають контекстуальні синоніми.

Завжди відзначають настанову І. П. Котляревського на гумор і знижений характер лексики. Справді, синонімічні дієслівні ряди

(із значенням «іти», «їсти», «пити» тощо), які стали хрестоматійними, лайлива лексика, створюють враження згрубілості. Однак при цьому слід зважити і на дві особливості лексики в «Енеїді»: 1) лайливі, грубі слова часто є приналежністю мовлення персонажів (класичний ряд лайок у Дідони, лайливі слова, звернені Юноною до Венери, у шостій частині тощо), а це вже вживання лексики з метою індивідуалізації мови персонажів, створення характеру; 2) у творі велика кількість синонімів, позбавлених відтінку зниженості (*страх — жах; страшитись — жахатись — злякатись — сполошитись; хутко — швидко — миттю — прудко; плакати — ридати — хлипати; полум'я — вогонь* тощо) і навіть позначених піднесеністю (*мир — лад — покой, дружно — братерськи — єдинодушно; дружина — військо — рать; вельможі — воєводи* і т. ін.). Щоправда, синоніми з позитивним забарвленням можуть використовуватись із метою створення гумористичного ефекту.

Перш ніж перейти до викладу, маємо висловити кілька попередніх загальних уваг. У мові «Енеїди» наявна значна кількість так званих контекстуальних, або okazіональних, синонімів, які виникають у тексті внаслідок синонімічного зближення слів, що в мовній системі не є синонімами. Оскільки нас цікавить у даному разі не стільки власне семасіологічний, скільки стилістичний аспект, ми в низці випадків розглядаємо такі пари або ряди слів як синоніми. По-друге, до характеристики роботи поета над словом у напрямі посилення художньо-естетичної функції мови в окремих випадках ми наводимо приклади слів, що не належать до синоніміки ні в мові, ні в тексті поеми. Подібний матеріал використовується як додатковий для посилення аргументації, положень, що виходять за межі проблеми синоніміки. У таких випадках це спеціально обумовлено.

Відомо, що синоніми в мові мають кілька функцій, серед яких провідними, на наш погляд, є функції уточнення і заміщення, оскільки вони зумовлюють і функцію стилістичну. У мовленні того чи іншого письменника вживання лексичних синонімів зумовлюється стилістичними настановами, у залежності від чого переважати може то одна функція, то друга, а подекуди виникати і своєрідне вживання явища синонімії. Розгляньмо, які функції виконують синоніми в «Енеїді» І. П. Котляревського.

На першому місці слід назвати функцію заміщення: використання синонімів із метою уникнути зайвих повторень і одноманітності в мові. Таке вживання виявляється здебільшого не в контактному

розміщенні синонімів, а в дистантному на порівняно невеликій — у суміжних або не дуже віддалених реченнях: «*Енея не любила — страх*» — I, 2 [7]*, а через 16 рядків — «*Юнону взяв великий жаж!*» I, 4 [4]; «*Венерин сину! Не кохайся...*» — I, 6 [2] і через 3 рядки: «*Війни кривавой не страшися...*» V, 6 [5]; «*Плив-плив, плив-плив, що аж обридло, І море так йому огидло, що бісом на його дививсь*» I, 19 [5–6]; «*Потім до берега приставши*» I, 20 [1] і через кілька рядків — «*І хто до берега причалив?*» — I, 22 [6]; «*Чи бачиш, як ми обідрались! Убрання, постолы порвались*» I, 24 [5–6]; «*Не так-то робиться все хутко. Як швидко оком ізмигнеш; Або як казку кажеш прудко*» — I, 42 [1–3]; «*Приставив тарани до брами, В ворота зачали гатить*» — V, 121 [1–2]; «*Із них був всякий Голіаф*» — V, 136 [2]; «*брати, грізні ісполни*» — V, 133 [1]; «*і великан упав*» — V, 136 [2] тощо.

У зв'язку з даною функцією слід звернути увагу на те, що І. П. Котляревський вживає в певних випадках ряди синонімів на позначення дії не тільки для заміщення, а й для передачі тривалості її в часі. Усім відомі уривки з описами їжі: «*Поклади шальовки соснові, Кругом поставили мисок; І страву всякую без мови В голодний пхали все куток*» — I, 13 [1–4], і далі для підсилення тривалості і інтенсивності дії називаються різні страви і як їх їли, різні напої і як їх пили: «*Тут з салом галушки лигали, Лемішку і куліш глитали І брагу кухлями тягли; Та і горілочку хлистали — Насилу із-за столу встали і спати послі всі лягли*» — I, 13. Звичайно, це гумористичне зображення сучасників Котляревського, але разом із тим воно близьке за змістом і тривалістю в часі із текстом Вергілія: «...А друзі взялися за здобич, бенкет готувати. // Шкуру стягають з хребетних кісток, оббілюють м'язи; // Інші рубають в куски й на рожни ще дрижачі встромляють, // Ті казани розставляють на березі й, ватру розклавши, // Сили тоді підкріпляють їдою, й розлігшись на зелах, // Вакхом старим догоджають собі і дичиною смачною» [Вергілій 1972: 27–28].

У Вергілія, як бачимо, тривалість виражається докладним розміреним описом кожної дії, у Котляревського ця тривалість відтворюється переліченням страв і напоїв, уживанням синонімів на позначення способу їх споживання. Прийом перелічення страв, дій використовує Котляревський і для зображення бенкету у Дідони — I, 27. Тривалість дії як і динамізм її, виражається добором саме дієслівної синоніміки. При її відсутності навіть довгі перелічення страв

* Тут і далі приклади подається за виданнями: І. П. Котляревський. Повне зібрання творів. К. : Наукова думка, 1969. У дужках вказуються сторінки.

і напоїв не порушують статичної картини, як це видно з опису раю: «Сиділи, руки поскладавши, Для них всі празники були; Люльки курили, полягавши, Або горілочку пили, Не тютюнову і не пінну, Но третьопробну, перегінну, Настоянну на бодяні; під челюстями запікану, І з ганусом, і до калгану, В ній був і перець і шапран» — III, 117. І далі: «І ласощі все тільки їли, Слатьйони, каржжики, стовпці...» III, 118. І при цьому великому переліку напоїв і страв тільки два дієслова — «пили» в 117-й строфі і «їли» — в 118-й. І навіть перелік можливих дій у наступній строфі, виражених узагальнено-особовою конструкцією, не порушує статистичності картини.

Як бачимо, стилістична функція заміщення ґрунтується на загальнономовній функції синонімів і спільних компонентах лексичного значення ряду слів. Компоненти ж відмінні, ті, які звичайно називають відтінками значення, у таких випадках нейтралізуються.

Друга стилістична функція синонімів у «Енеїді» збігається з основною функцією даного явища в мові — уточнюючою. Ця роль, як відомо, полягає в тому, що один із синонімів вносить певне уточнення (щодо змісту поняття, його оцінки або емоціонального забарвлення чи стильової характеристики — в залежності від семантичного типу синонімів) у поняття, виражене синонімічними словами: «Ліди вклавдися гарно спати, А потім будеш і **гадати**, Спочинь, та вже тоді **міркуй!**» — II, 62, тобто це не просто *думай*, а *обдумуй уважно, всебічно*; «**Гаса, фінтить** своїм зикратим» — IV, 48 [3] значить не просто бездумно *скаче на коні*, а *й маневрує, намагається ухилитись від ударів*.

На відміну від попередньої ця функція виникає на основі смислових компонентів лексичного значення, які доповнюють предметно-поняттєвий компонент, функція уточнення, так би мовити, в чистому вигляді в «Енеїді» представлена порівняно мало. До того ж при вживанні синонімів нерідко використовується синонімічне зближення слів, які можна розглядати як контекстуальні синоніми. При уточненні синоніми, як правило, стоять попарно контактано; (*гірко* — *неутішно* II, 1, *заплакавшись* — *заривавши* I, 15 [5], *зібрався* — *уклався* I, 39 [3], *прочумався* — *протверезився* I, 15 [6], *чванивсь* — *величався* II, 22 [9], *розізнати* — *розпитати* III, 10 [9], *приглядайся* — *озирайся* III, 28 [8–9] і т. ін. (або в найближчому оточенні) «*Йди ж та пильне оглядайся, На всі чотири озирайся...*»; «*Зломивши ж, зараз убирайся. Якомога швидше утікай...*» тощо. Подібні синоніми становлять однорідні члени речення. Їх функція близька до функції парних дієслів-синонімів в усній народній творчості.

Слово, що містить додаткові уточнювальні семи, стоїть на другому місці. Першим членом синонімічної пари може бути домінанта синонімічного ряду (*заплакавшись, зібрався, приглядайся* тощо), але це може бути й інший член, але завжди такий, що має меншу кількість диференційних ознак, ніж уточнювальне слово.

При уточненні між синонімами можуть виникати зв'язки, близькі до підрядних: причинових, наслідкових тощо: «*З нудьги охляв і ізнемігся*»; (*аж ізнемігся*) II, 16 [8], «*Плакав гірко, неутішно*» (*бо неутішно*) II, I [6]. В «Енеїді» Котляревського такого роду зв'язки представлені поодинокими прикладами.

Чи не найбільш поширеною у творі функцією синонімів є функція підсилення, при якій уживання низки близькозначних слів підсилює мовне вираження дії, стану чи ознаки, виражає високу інтенсивність їх: «*Еней тут крикнув, як на пуп, Заплакався і заридався, Пошарпався, увесь подрався*» — I, 9 [8–9]* (дві синонімічні пари); «*Дідона тяжко зажурилась, Ввесь день ні їла, ні пила; Все тоскувала, все нудилась*» — I, 59 [1–3], «*Розсердився і роз'ярився. Аж піну з рота попускав*» — II, 38 [1] «*Еней спросоння як схопився, дрижав од страху і трусився*» — II, 67 [6], «*дорожки всі, всі уголочки, Всі закамарочки, куточки уже не первий знаю год*» — III, 39 [3–9], «*Там все поблидло і поблякло*» — III, 68 [3], «*всім гадала, ворожила*» — III, 134 [6], «*Прийшов к троянцям помаленьку І крався нишком потихеньку*» — III, 14 [6]. У подібному вживанні відбувається ніби складання смислів синонімів, що і створює ефект підсилення. Як видно із прикладів, цей ефект виявляється здебільшого і в синонімів, що стоять контактено і пов'язані сурядним зв'язками, рідше — у таких, що відділені одним або кількома словами.

Інтенсивність явища, яке змальовується, зростає із збільшенням кількості синонімів: «*І к чоловіку пригніздиться, Пришулється, приголубиться*» — V, 29 [5–6], «*Боєць, ярун і задирака, Стрілець, кулачник і рубака*» — IV, 127 [56], «*І няньчину всю рать побили, Скалічили, розпотрошили*» — XV, 83 [8–9], «*Виляв, хитрив і удивався*» — IV, 144 [3], «*Він думає, мислив, умудрявся*» — V, 31 [3], «*Щоб зараз прийнялися дружно; Братерськи і єдинодушно*» — VI, 74 [9–10]. В «Енеїді» переважають у даній функції дво- і тричленні групи, більші синонімічні ряди представлені поодинокими прикладами. У таких випадках розгортання ряду нерідко відбувається за рахунок включення в нього слів, що в мові не є синонімами, але в даному лексичному

* Зірочкою позначаємо контекстуальні синоніми (Л. Л.).

оточенні внаслідок синонімічного «зараження» сприймаються як члени синонімічного ряду, тобто як контекстуальні (оказіональні) синоніми. Цей семантичний процес ми спостерігаємо в наведеному вже прикладі «*Боєць, ярун і задирака...*», де поєднуються синоніми і слова з родовидовими відношеннями, слова, які в даному тексті сприймаються як синоніми. Прикладом названого процесу можуть бути також приклади: «*Народ за військом копошився, Всяк товпився, всяк ліз, тіснився*» — VI, 126 [8–9] тощо.

Синоніми градуального типу при використуванні в підсилювальній функції розташовуються переважно в градуальному порядку з наростанням, нагнітанням ознаки: «*Все тоскувала, все нудилась, Кричала, плакала, ревла*» — I, 59 [4], «*Втомився, засипався, спотикався*» контекстуальний синонім (Л.Л.), «*Поки прийшов під темний ліс*» — II, 39 [6], «*Звелів з досади, гніву, злості*» — V, 108 [5], «*Він думав, мислив, умудрявся* (Бо сам за всіх і одвічав» VI, 31 [3]. Підсилення, нагнітання ознаки властиве рядам, що включають не менше трьох синонімів, у парних словах напруження менш помітне. Функція підсилення як і уточнення властива переважно словам, що стоять контактено або на близькій відстані. Функції уточнення і підсилення, з одного боку, відрізняються від заміщення тим, що остання, як ми вже зазначили, ґрунтується на спільних семантичних компонентах, а дві перші — на відмінних, на семантичних відтінках. Заміщення відрізняється і формально: по-перше, тим, що має місце в основному при дистантному вживанні, а по-друге, тим, що при такому вживанні синонімічних слів не має значення їх послідовність. Справді, якщо синоніми вживаються тільки для уникнення одноманітності, то все одно, чи раніше вжити «кружляли», а потім «пили», спочатку «плакала», а потім «ревла», чи навпаки.

Відмінність між синонімами, які вживаються в функції уточнення і в підсилювальній, полягає в тому, що підсилювальна функція властива градуальним синонімам, таким, які відрізняються ступенем або мірою виявлення дії, стану чи ознаки. Уточнення ж, як правило, пов'язане з так званими ідеографічними (логічними) синонімами.

Однак у тексті смисли синонімів можуть не тільки складатись, але і протиставляться. Якщо при складанні до предметно-поняттєвого ядра лексичного значення одного слова додається іще значення синоніма з його додатковим відтінком, то при протиставленні синонімів предметно-поняттєвий компонент ніби виноситься за дужки, а слова протиставляються наявністю/відсутністю додаткового компонента: «*Ні чванились. Ні величались*» — III, 120 [1], «*Ні сердилися, ні*

гнівлись — III, 120 [5]; можливість такого зіставлення передбачає, що один із членів має семантичний компонент, не властивий другому. Те саме бачимо в прикладах: «*На штурм їх не веде, а мчить*» — V, 51 [7], «*Моя ти радість і одрада, Моя заслونا і ограда*», — V, 11 [8–9]. Протиставлення за додатковими семантичними компонентами в мовленні зустрічаються рідше, ніж інші способи використання синонімів. Поодинокими прикладами представлені вони і в «Енеїді».

Окремо слід сказати, що в «Енеїді» певне місце посідають парні синоніми, властиві усній народній творчості: *думали-гадали, гадала-ворожила, туга-печаль* тощо. Однак зв'язок із традиціями усної народної творчості виявляється в поемі не стільки в прямому використуванні її елементів, скільки в принципах уживання синонімів, про що ми говорили раніше.

Отже, ми бачимо, що в системі лексичних синонімів у поемі «Енеїда» широко використовуються не тільки слова із зниженим колоритом, а і синонімічні ряди нейтрального, а нерідко и високого, урочистого забарвлення.

Про те, що І. П. Котляревський спеціально працював над синонімією, свідчить не тільки аналіз тексту «Енеїди», а й зіставлення видань 1798 і 1842 р. та автографів IV і V частини. У якому ж напрямі працював І. П. Котляревський, редагуючи твір?

Як бачимо із проаналізованих матеріалів, поет удосконалював віршову форму поеми, що вимагало і мовної перебудови. Такі зміни не є основними при визначенні напряму мовного редагування. Тому ми звертаємось тільки до тих місць, де автор вносить власне мовні зміни, пов'язані з використанням синонімів або близькозначних слів [Котляревський 1969]*. У проаналізованому нами матеріалі близько 120 таких правок синонімів. Саме вони й дають підстави для поданої далі характеристики.

Ми говоримо про уточнювальну функцію синонімів у творі. Свідомий підхід до добору слів виявляється в тому, що письменник замінює один із синонімів переважно з метою уточнення. Розглянемо кілька прикладів: «*Там лакомини різні їли*» (було *лигомини*) — I, 28 (5)**, де *лакомини* більш відповідає дальшому переліку ласощів, ніж *лигомини*, яке, по-перше, означає страви взагалі, по-друге, рідше вживане, по-третє, відзначається відтінком згрубілості. У даному

* Зіставлення проводимо за виданням: Іван Петрович Котляревський. Повне зібрання творів. — К. : Наукова думка, 1969.

** Тут і далі позначається: римською цифрою частина, після неї — строфа, далі в дужках рядок (за названим вище виданням).

урилку для створення гумористичного ефекту достатньо вже самого переліку «ласошів»: «*Буханчики пшеничні білі, Кислиці, ягоди, коржі*». Гумор ґрунтується на протиставленні змісту слова лакомини і перелічених страв, уживання ж і слова *лигомини* знімає це протиставлення, крім того, на слові *лигомини* лежить відбиток зниженості, хоч, можливо, у часи Котляревського це і не так відчувалось.

Або в тій же другій частині в тексті 1842 р. «*Умів і трясцю одшептати*» II, 59 (5), а було «*Од трясці гарно вмів шептати*». Справді, хвороби *одшиптували*, а не *шептали*. Така ж заміна «*І перелоги виливаюю*» III, 6 (9) на «*Переполохи виливаюю*». До цього ж типу замін слід віднести вживання назви *заушниці* замість *заушини* першого варіанту («*Од заушниць чи пошептати*» — III, 16 (6) та деякі інші.

Уточнення з метою наближення до фольклорного джерела спостерігаємо в тексті: «*Приїхала, загримотіла, Кобиляча мов голова*» (II, 71 (I), де було *заторохтіла* яке далі від казкового «стукотить-грюкотить». Із стійкими зворотами пов'язана заміна «*І сунув голову між ноги...*» на «*І взявши голову між ноги...*» III, 36 (3), бо в народі батько похвалювався «*Ось як візьму голову між ноги...*», то вже і продовження не потрібне, ясно, що буде потім.

У рядку «*На землю з човнів повставали*» (III, 5 (1) на місці підкресленого слова було *позбігали*, яке менше характеризує дію, бо навряд після тривалої подорожі морем з хиткого човна натруджені люди легко збігали.

До цього ж типу уточнень належать заміна слова *валялась* на *качалась* («*Упавши на землю, качалась*» — III, 19 (3), яке точніше відтворює екстатичний стан, іменника *тракт* на *шлях* «*А може в пекло шлях покажеш*» — III, 17 (9), частки *тільки* на прислівник *пильно* («*Йди ж та пильно приглядайся*» — III, 28 (8), «*І пильно кендюх розглядав*» — III, 36 (7), дієслова *везли* на *волокли* («*Троянці волокли з собою Старую бабу як ягу*» — II, 45 (1), *потягли* на *черкнули*, яке відбиває швидкість і прагнення бути непомітними, («*Прийшла, Ірисі підморгнула, Черкнули разом в хижу вдвох*» — II, 42 (2) та ін. Дуже виразне вживання дієслова *настоптав* замість закресленого в рукописі *надавив*: «*Не труп Папланте настоптав*» — VI, 51 (2). Різниця між *надавив* і *настоптав* надто відчутна. І подібне ж редагування «*Запхнули* (закреслено — «*вложили*») *за щоку п'ятак*» (VI, 78 (10), бо «*вложити*» мерцеві за щоку п'ятак неможливо.

І. П. Котляревський чутливо ставився і до точності лексикограматичних форм. Так, у першому варіанті було «*Троянці всі заворушились. Совались і камешились*» — III, 35 (6), у другому — «*Троянці*

всі заворушились, Завештались, закамешились», де форми доконаного виду вказують на інтенсивний початок дії і виконують функцію підсилення ознаки, а з іншого, в цих формах відчувається і звукопис за свистячим **з** — **с** і шиплячим **ш** приголосними.

Окремо слід відзначити зміни, які можна назвати уточненнями щодо стилістичної характеристики слова. Сюди належать заміна епітета *святого* на *ясного* (Феба), оскільки останній більш відповідає стилю античної міфології, де *ясний* виступав як постійний епітет, («*Не пожалій лиш золотого Для Феба світлого, ясного*» — II, 17 (6)). У даному разі два синонімічних епітети *світлий*, *ясний* підсилюють ознаку і тим виразнішим роблять протиставлення із змістом попереднього рядка. До замін за такою ж ознакою належать «*воздати честь*» замість «*оддати честь*» («*Їм воздала косоючесть*» — II, 45 (2)). У першому варіанті було «*Господаря став викликати*», де слово *господар* не пасувало до тексту ні за змістом, ні за стильовою характеристикою. І. П. Котляревський замінив його на звичайніше в розмовному стилі й більш відповідне ситуації *хазяїн* — «*Хазяїна став викликати*» — III.

Свідоме перелицювання помітне в епізодах із перетворенням човнів Енея на німф: у рукописі кілька разів закреслюється слово *німфи* і на його місце поставлене *мавки*, яке походить із української міфології. Так, у редакції А.: «*Як бач, (закреслено — нас в німф) мавками поробив*» — I, 34 (4); у редакції Б.: «*Як бач, нас в німф перерядив*». І остаточний варіант — «*Як бач, мавками поробив*». Аналогічна робота з цими словами і в наступній строфі: «... [(закреслено — *Бо ні**) (очевидно, «німфи») *мавки бо стали човни пхати*» — редакція А; «*Бо німфи стали човни пхати*» — редакція Б; «*Мавки бо стали човни пхати*» — (VI, 35 (5)).

В окремих випадках уточнення виявляється в заміні більш грубого слова на нейтральне або, навпаки, нейтрального на зрубиле.

Прикладами першого можуть бути *черев* замість первісного *пузо* (*Аніж в черев* (було *пузо*) *і засадив*» — III, 36 (4); *глузд* на *розум* «*Аж розум [було глузд] весь свій погубила*» — I, 39 (9); *тягу дати* замість *драла дати* («*Щоб не прощавиш тягу дати*» — I, 51 (7), *баба* на *молодиця* «*Юнона козир-молодиця*» (був варіант *хитра козир-баба*) — V, 62 (1); *паршивий* на *мізерний* («*Ану, лиш, рицарю мізерний*» [паршивий] — V, 66 (8) тощо. Протилежне спрямування (зниження) бачимо в текстах «*Його щоб душа полетіла К чортам* (у рукописі — «*у некло*») *і щоб і дух не пах*» — I, 2 (10); «*Трохи не виперсь* (було — «*не вийшов*» з нього *дух*» — II, 8 (10) і «*Як відьму злую сю зовуть*» — було «*Як,*

ленько тебе зовуть» — III, 14 (5) «*Не з мордою* (закреслено — «*пиною*») *Латина битись»* — VI, 98 (1).

У процесі редагування Котляревський замінив окремі невдало вжиті українські слова та русизми. Так, у виданні 1793 р. було «*Лемішку і куліш трепали»* — I, 13 (6). Пізніше автор замінив *трепали* на *глитали*. Усім відомий текст «*Зевес тоді кружляв сивуху»* — I, 15 (1) спочатку звучав як «*Зевес тоді лигав вишнівку»*, де слово *лигав* не відповідає сполученню з назвами напоїв. Крім того, автор посилив гумористичний ефект, замінивши вишнівку на сивуху і відповідно «делікатесні» заїдки на оселедець, у тексті «*Душа товкла душу в боки і щекотала, мов сороки»*, (1798) слово *щекотали* цілком слушно замінене на *скреготали* — III, 56 (6). Як бачимо, це навіть не заміна синонімів, оскільки слово *трепати* не має значення «їсти», а *лигати* означає не «пити», а «їсти». Значно більше замін русизмів, що мали місце у виданні 1798 року. Це такі пари, як *притворилась** — *прикинулась*: «*Прикинувшись, буцім куняла»* — I, 56 (6), *нельзя* — *не можна*: «*Не можна перед сатану»* — II, 24 (7), *швирнула* — *шпурнула*; «*Аж баба хліб Бровку шпурнула»* — III, 67 (5), *рюмочки* — *чарочки*: «*Пляшки і чарочки побили»* — V, 50 (3) тощо.

Нерідко зміни в синоніміці пов'язані з роботою поета над віршем, усуненням порушень розміру, які мали місце в перших варіантах. У таких випадках добір синонімічного слова відбувається за його ритмічним малюнком. До таких можна, мабуть, віднести «*Як тільки темна та похмура»* — III, 35 (1) було «*Як тільки та сумрачна, темна»*, де вживався русизм і з невластивим йому наголосом «сумрачна» тощо. Ряд виправлень додатково зумовлюється вимогами милозвучності. Із такої причини замінено «*Коли б щоб хвилі полегли»* на «*Аби на морі штурм ущух»* — I, 10 (10); «*Чи так-то, бісів син, він слуха»* (надто багато *с*) на «*Чи так-то, гадів син, він слуха»*; «*Завів братерство із бісами»* (збіг двох голосних *о* — *і*) — «*Завів братерство з дяволами»* — II, 54 (5); «*Роззявивши свій страшний рот»* (збіг багатьох приголосних і порушення наголосу) — «*Роззявивши свої уста»* — III, 13 (7) (урочисте *уста* надає ще й іронічного відтінку).

У зв'язку з уточненням в уживанні синонімів слід відзначити взагалі напрям лексичних змін при редагуванні тексту: Котляревський підшукує найбільш вдале і точне слово. Так, змальовуючи подорож Енея з Сівіллою до пекла, автор спочатку писав: «*Злякавсь, к Сівілі прихиливсь, Хапавсь за плахту і туливсь»* — III, 51 (8–10). Але ж

* На першому місці стоять більш ранні варіанти (Л. Л.).

Сівілли він змалював як стару неохайну бабу! Яка вже там плахта! І поет замінив плахту на скромнішу *дергу* («*Хватавсь за дергу і трусився*»). В описі пекла в варіанті 1842 р. читаємо «*Еней там бачив щось немало Кип'ячих мучениць в смолі*» — III, 93 (2). У виданні 1798 р. на місці слова *мучениць* було *грішниць* («*І всяких грішниць у смолі*»). Це дуже тонкий нюанс. Нам уявляється, що в першій редакції автор робив акцент на гріхах, а в другій — на оцінці мук, якими гріхи спокутуються. Або читаємо: «*Кругом обути і обшиті*» — I, 38 (9), а спочатку ж було «*обути і одити*». Очевидно, *обшиті* передає не тільки те, що троянців одягли, а й те, що при цьому виявили особливу дбайливість і піклування. Інший текст: «*І зараз чогось попоїли, Щоб на путі не ослабіли*», а в першому варіанті було «*Щоб на дорозі не зомліли*». Справді, важко допустити, що витривалі мореплавці відразу зомліють, цього ж типу заміна закресленого в рукописі слова *порвані* на *латані*: «*Носили латані галанці*» — IV, 19 (6).

Робота художника помітна не тільки на синонімічних рядах, але й на рядах однорідних членів речення, які не є синонімами. Наприклад, Котляревський перелічує «ласощі», які їли праведники в раю: «*Сластьони, коржики, стовпці, Варенички пшеничні, білі. Пухки з кав'яром буханці; Часник, рогіз, наслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниця*» — III, 118 (2–6). У варіанті 1798 року слову *глід* відповідає *мед*. Автор відчув порушення словом *мед* ряду назв їстівних рослин і вніс відповідне уточнення. У наступній строфі розповідається про дозвілля праведників. У виданні 1798 року: «*Лежи, спи, грай да веселися, Мовчи, кричи, танцюй, крутись*» — III, 119 (8–9). Публікація ж 1842 року подає цей ряд у вигляді: «*Лежи, спи, їж, пий, веселися, Кричи, мовчи, співай, крутись*». Як бачимо, у ряд введено *їсти* і *пити*, бо з погляду земної людини, який же рай натщесерце. На місці *танцюй* вжито *співай*, бо вони близькі за значенням, а спів як одну з найважливіших форм творчої діяльності опускати небажано. Яке ж свято без пісні! При описі пекла в першому варіанті назви знарядь тортур створювали ряд «*Різками, кошками, киями*» — III, 92 (9), де слово *кошка* випадало з ряду за своїм основним значенням, а крім того, є русизмом. В останньому варіанті на місці *кошками* логічно з'явилося *кнуттям* — «*Різками, кнуттям і киями*».

Цікаві лексичні зміни в ряду назв одягу і частин туалету, за якими характеризуються жінки, що потрапили в пекло. У виданні 1798 р.: «*Були в свитках, були в охвотах, Були в намітках, шиньонах*»; в остаточному варіанті читаємо: «*Були в свитках, були в охвотах, були в дульетах і капотах*», де, як бачимо, відсутні менш по-

ширені *реброни* і *шиньони*, а їх місце заступили назви більш простого і поширеного одягу.

У рукописі п'ятого розділу видно, як Котляревський працював над соціальною і моральною характеристикою Турнового «захисника». Спочатку поет написав: «*Но і у Турна адвокати*». Але слово адвокат надто нейтральне. І автор закреслює наведений рядок і пише «*Но і у Турна був сутяга, Хапун, юриста, крюк, підтяга*», де вже само слово *сутяга* дає оцінку адвоката, а *хапун, крюк, підтяга* посилюють характеризуючий зміст слова *сутяга* і додають віршам експресивності. Але на цьому робота Котляревського над цими рядками не закінчилась: у виданні 1842 року маємо: «*Брехун, юриста, крюк, підтяга*» — V, 95 (5–7).

І, нарешті, щодо лайливої лексики. Ми вже відзначили, що лайки вживаються переважно у мові персонажів як засіб типізації. П. П. Плющ, характеризуючи семантичні групи, з яких походять епітети-лайки в «Енеїді», відзначав, що «Чималу групу тут становлять, наприклад, глузливі слова з соціально-становим забарвленням, що виражають ознаку бідності і пов'язану з нею ознаку безпритульності, блукання. Обидві ознаки кваліфікуються з погляду імущих як антисоціальні» [Плющ 1971: 133]. І називає низку таких слів — *ланець, голодраниць* [у Котляревського — *голодрабець* — Л.Л.], *гольтіпака, гольтіпа, дріб'язок, голяк, голий злодій, шатерники-цигани*. Справді, такі слова в лайливому значенні часто вживаються в поемі. Однак привертає увагу те, що вживання такої лексики відбиває не авторську позицію, а позицію персонажів, які належать до матеріально-привілейованого стану: Дідона, Турн (згадаймо його слова про Енея: «*Голяк, втікач, приплентач, ланець*» — IV, 70 (6), вельможі царя Латина (про троянців: «*Сим ланцям, голякам, прочанам*» — IV, 87 (6) тощо. Крім того, при роботі над текстом Котляревський робить правки з метою вилучення найбільш чітко соціально характеризуючих слів і заміну їх більш соціально-нейтральним і емоційними. Це яскраво виражене в ряду лайок Дідони. У варіанті 1798 р.: «*Поганий, мерзкий, гидкий, бридкий, Бурлак, католик!*». У редакції 1842 р. прекрасна дама опускає в лайках слова *бурлак, розбійник*, на їх місце поставивши «*нікчемний ланець*».

Аналіз використання лексичних синонімів у поемі І. П. Котляревського «Енеїда» дозволяє зробити низку узагальнень щодо функцій і структури синонімічного ряду у творі.

По-перше, І. П. Котляревський використовував синоніми не стихійно «з метою викинути на очі читача все багатство словника народ-

ної мови», а переважно цілеспрямовано у відповідності з художньо-естетичними настановами. Про це свідчить і робота письменника з редагування своїх творів.

По-друге, при оцінці лексичних синонімів і лексичного складу цього твору взагалі необхідно розрізняти мовну партію автора і мовну характеристику персонажів, позицію автора і позицію персонажів. Синоніми-лайки, лайки соціально характеризуючі автор уживає переважно як засіб типізації персонажів.

По-третє, синонімічні ряди у тексті складаються з двох, частіше з трьох слів. Двослівні ряди вживаються з метою уточнення, трислівні — з метою підсилення інтенсивності дії чи міри виявлення.

При використуванні синонімів у функціях уточнення або підсилення, слова розташовуються в порядку зростання кількості диференціальних ознак. При дистантному вживанні в функції заміщення (з метою уникнення повторень) послідовність синонімів довільна.

Функція заміщення ґрунтується на інтегральних семах синонімічного ряду, функції уточнення і підсилення — на специфічних, відмінних.

У функції уточнення вживаються переважно ідеографічні (логічні) синоніми, у функції підсилення — ідеографічні, що характеризуються градуальністю. Для заміщення ця відмінність не істотна.

Отже, структура синонімічних рядів і робота над їх вдосконаленням в «Енеїді» свідчить про настанову письменника на художньо-естетичне використання лексичних засобів. Звичайно, у мові «Енеїди» є й елементи невиправданої згрубілості і зниженості, але не слід забувати, що І. П. Котляревський був першим селекціонером сучасної української літературної мови.

За що І. П. Котляревський посадив пана Парпуру в пекло?

Якусь особу мацапуру	Кривив душею для прибитку,
Там шкварили на шашлику,	Чужее оддавав в печать;
Горячу мідь лили за шкуру	Без сорома, без бога бувши
І розпинали на бику.	І восьму заповідь забувши,
Натуру мав він дуже бридку,	Чужим пустився промишлять.

(І. Котляревський. Енеїда. Частина третя, строфа 82)

Чому ж Іван Петрович посадив «мацапуру» (пана Парпуру) в пекло? Автор ніби дає відповідь — за те, що «для прибитку чужее оддавав в печать». Пан Парпура, що опублікував перші три частини

«Енеїди», які до того «ходили» серед читачів у рукописах, не привласнив твору, бо на титульній сторінці вказав, що це твір пана Івана Котляревського. Сама публікація, можна вважати, зробила велику послугу і письменникові, і навіть українській літературній мові, бо виявила, що є читач, який потребує текстів, писаних живою народною мовою. Ця публікація стала поштовхом для подальшої літературної творчості І. П. Котляревського і вже не тільки в бурлеску. Так у чому ж річ? (Гадаю, практичний результат перевищує фінансові збитки, якщо такі були.)

І тут ми підходимо до проблем сьогодення, деяких процесів, що відбуваються в сучасній українській літературній (у тому числі поетичній) мові.

Звичайно шлях формування мовної системи і МКС починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, концептів) через рівень концептуальний (рівень первісних понять) до рівня власне лінгвального (мовних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки із превербальних уявлень, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова *дерево* первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) *дерево*, яке в лексичній системі набуває різних ознак і зв'язків, що створюють лексичне значення слова *дерево*. У процесі розвитку свідомості й мови слово *дерево* використовується для явищ, не пов'язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо і для наочності використовуємо слово *дерево*, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як *родовідне дерево*, *світлове дерево* та ін. подібні. Тим самим замикається коло: ментальний (превербальний) рівень — концептуальний (логічний) рівень — власне мовний рівень (рівень мовних значень) — ментальний рівень (його збагачення з допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів).

І в психології, і в логіці, і в лінгвістиці, як правило, розглядають один вектор розвитку мовної семантики — від конкретного споглядання і уявлення до узагальнення в понятті, і, зрештою, до конкретного мовного значення, що містить окремі ознаки попередніх рівнів плюс ті, що виникають уже в мовній системі, у взаємодії з іншими словами і мовними одиницями з їхніми значеннями. При цьому

уявлення як явище психічне є фантомним відбитком у свідомості людини образів сприйнятих раніше предметів, явищ, фактів. Поняття ж розглядаються як узагальнене знання про ці групи предметів, об'єднаних за однорідністю суттєвих їхніх ознак. Поняття, на думку психологів, не має чуттєво-наочної форми, а існує тільки в слові [Степанов 1997]. Між уявленнями й поняттями як явищами різних рівнів МКС, з одного боку, немає чіткої межі, бо на основі ознак формується поняття, а з іншого боку, існує суттєва відмінність, яка, з погляду логіки, полягає «насамперед у тому, що перше є наочним відтворенням у свідомості з тим чи іншим ступенем виразності живого, чуттєвого споглядання предметів, тоді як поняття — це узагальнене відбиття в думці окремих зв'язків і відношень між предметами і їхніми властивостями» [Лихачев 1993: 3].

Однак нас у даному разі цікавить питання про мовну картину світу не стільки як про засіб вираження знань від об'єктивного світу, скільки питання про неї як про засіб вираження духовності, пізнання духовного світу людини, тих надбань, які безпосередньо не сприймаються органами чуття, знання про такі явища виникають у результаті складних психо- і логіко-ментальних процесів, у яких мова виступає знаряддям об'єктивації духовного світу. На цей аспект звертали увагу ще дослідники XIX ст. Так, О. Потебня писав: «Можна залишатися на заспокійливій думці, що наше власне світоспоглядання є правильним відбитком з дійсного світу, але ж не можна нам не бачити, що саме у свідомості полягали причини, чому людині періоду міфів світ поставав таким, а не іншим» [Потебня 1958: 111]. Із зворотного зв'язку між власне мовним і превербальним рівнем МКС, із того, що знання, здобуті не просто безпосереднім спогляданням, сприйманням органами чуття, а шляхом формування й освоєння духовних цінностей логічним шляхом за допомогою мови, впливає велика вага мови у формуванні духовного світу людини (про що багато говорено, і що наче не викликає сумнівів). Однак із цього впливає й другий висновок, про який ми, напевне, здогадуємось, але не надаємо цьому окремої уваги: якщо мова відіграє таку велику роль, то вона і ментальність та духовний світ людини перебувають у прямій взаємній залежності: усякі зміни ментальності ведуть до змін у МКС, а зміни у мові закономірно викликають адекватні зміни в менталітеті.

Цей процес, наприклад, особливо помітний із кінця XIX ст. у зв'язку з винаходами й відкриттями в галузі матеріальної культури: поява нових технічних пристроїв і приладів (радіо, телефон), нових

засобів пересування в просторі (на землі — автомобіль, мотовоз, автобус і багато інших; у повітрі — літак, парашут, вертоліт, або гвинтокрил та гелікоптер, аеродром, ракета, космодром), із застосуванням нової техніки в ЗМІ і т. д., що покликало до життя значні нові шари лексики на лінгвальному рівні. Ув останні роки цей процес поширюється і на ту частину МКС, що пов'язана зі сферою духовного життя людини: відбуваються складні переміщення, переінтеграція стильових шарів лексики у відповідності з формуванням або переформуванням розуміння прекрасного і потворного, негативного в житті. Так, упродовж XIX та XX ст. в українській літературній мові відбувалося своєрідне очищення «від усього грубого, буденного, натомість формувався шар естетично позитивної, часом умовно поетичної лексики в літературі». У наші дні відбувається протилежне явище — лексика згрубіла, просторічна, яку так старанно оминали представники класичного красного письменства, пересувається в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у сферу поетичного: уже в ліричній поезії можна сказати «темнота виричала очі», «нажлуктитися шампанського», а то й просто вжити «нецензурне слово». Не менш великі шари лексики, що виражають духовний світ людини (те, що прийшло в нашу картину світу через мову і осягнуто людиною через неї) — чесність, порядність, цнотливість, справедливість — поступово звужують сферу вжитку і частотність свого функціонування, все рідше трапляються у спілкуванні, тим самим збіднюючи й індивідуальну, й колективну МКС. Унаслідок цього деформується мовна картина світу за рахунок переінтеграції лексичних шарів, а те, що стає домінуючим в МКС, стає домінуючим і в ментальності, і в духовному житті народу, і, навпаки, те, що згортає своє вживання, вимивається і з мови, і з ментальності, зрештою з духовного світу людини. Отже, зміни в лексичній системі на рівні МКС можуть приводити до змін у концептуальній і до переінтеграції ознак в домовних уявленнях.

Наприклад, часте вживання слова у певному обмеженому значенні, ускладненому додатковими семами, фіксується в концептуальній, а зрештою і в мовній картині світу і переходить навіть у схованку домовного знання, обростаючи певними асоціаціями. Сьогодні під впливом нового досвіду, що включився і в нашу свідомість, і в нашу мову, чимало (переважно) міських мешканців, коли чують слово *зілля*, не згадують те різнотрав'я, що зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби, бо саме в такому

значенні щоденно чують, особливо у ЗМІ, ці слова саме з таким значенням. Подібної деформації зазнало і значення слова *голубий*. Значна частотність уживання подібних слів фактично є рекламою таких явищ, що особливо небезпечно для молоді, яка швидко переймає все «нове» і намагається досвідно перевірити значення і сутність подібного.

Часте повторювання певних слів і текстів приводить до «бомбування» суспільства або його частини. Під впливом американізму «займатися любов'ю» слово *любов* втратило семи, пов'язані з духовним єднанням людей, а на перше місце вийшла ознака біологічної сутності, внаслідок чого слово *любов* у щоденному вжитку для багатьох стало дорівнювати значенню слова *секс*. А це у свою чергу закріплюється у свідомості як домінантна ознака. В українській мові слово *любов* позначає почуття, а не дію. Така деформація значення негативно впливає і на ціннісні установки особистості, і на таку важливу власне людську сферу життя, якою є сім'я. У такий спосіб під впливом зовнішніх факторів, що закріплюються мовою, руйнуються духовні традиції і ментальність у ставленні до стосунків між чоловіком і жінкою.

Збільшення або зменшення частотності вживання певних слів вносять, а не тільки фіксують наявність або відсутність певних явищ. Особливо це стосується слів, що називають абстрактні явища, що характеризують зовнішні риси і внутрішні властивості людини. Так, основною ознакою (позитивною) жінки стала «сексуальність» і «еротичність» (до речі, це пов'язано з деформацією значення слова «любов»). Тому при характеристиці жіночої (та й чоловічої) вроди і внутрішнього світу рідко вживаються слова *красива, вродлива, горда, розумна, добра* (або *зла*), *шляхетна* (або *брутальна*), *лагідна, ніжна, дбайлива* і можна наводити незамкнений ряд ознак, які завжди були пов'язані в ментальності народу з концептом *жінка*. Наведені приклади свідчать про складну взаємодію трьох рівнів мовної картини світу — психоментального, концептуального і власне мовного, а також про роль останніх у вираженні домовних уявлень на рівні концептів (нерозчленованої сукупності ознак певного явища), на рівні узагальнених понять, що формуються з допомогою мови, і на рівні лексичних значень. При цьому напрямок взаємодії йде не тільки від досвідного знання через концепти до логічних узагальнень — понять — і до лексичного значення, а й навпаки, — від знань, здобутих логічно з допомогою мови (не відомі нам із практики об'єкти, напр., *іхтіозавр, австралопітек, Бермудський трикутник*; явища, пізнані шляхом умовиводів, такі, як *пізнання, закон, людяність*) до

нашого ментального рівня, у якому вони знаходять відповідні ознаки, що органічно включаються у домовну і мовну картини. Саме з допомогою мови людина осягнула такі визначальні для неї явища, що сприймаються не окремими органами чуття, а як цілісний комплекс: такі, як *свобода, незалежність, добро і зло, воля*. Із приводу останнього згадаймо поему Лесі Українки «Одне слово», де трагедія людини полягає в тому, що оточення не розуміє героя, не маючи слова, яке називало б і виражало поняття «воля».

У взаємодії рівнів МКС відбиваються етапи діалектичного шляху пізнання: від безпосереднього спостереження (пізнання концептів і їхніх ознак на домовному рівні) до узагальнення (на рівні концептуальному), до мовної практики. Мовна практика дає нові об'єкти безпосереднього спостереження, уявлення і далі веде до нових узагальнень і мовної практики.

Цей аспект мовної картини слід, гадаю, мати на увазі деяким сучасним поетам, які наче б то епатажно використовують згубілі, а то й брутальні слова, лексику, що виражає «нижчі» почуття, а то й фізіологічні процеси, для яких поетичними здаються слова *менструації й полюції* (останні римуються з *революції*), *«запах котячих фекалій»* і т. ін. Спустившись нижче натуралізму, до чистої фізіології, ризикуєш ніколи не піднятися (якщо в сучасному стилі — не *виборсатися*), не виринути на свіже повітря.

І до чого тут І. П. Котляревський і його «Енеїда», а тим більше пан Парпура («мацапура»)? За що поет вмістив останнього в пекло? Не за те або не тільки за те, що той видав «чуже». А за те, що той опублікував текст, який не був розрахований на публікацію (пізніше поет не тільки нові частини писав більш стримано, а й перші (уже опубліковані) відредагував, знявши деякі «пересади» в гуморі.

Сучасні письменники (й письменниці), які захоплюються «зниженим» стилем, а то й брутальними лайками, ризикують опинитись в історії літератури й літературної мови на найнижчому шаблі — «у пеклі», незважаючи на «авторитетність» зарубіжних зразків, які вони наслідують.

Микола Хвильовий у літературних дискусіях та його роль у становленні сучасної української літературної мови

Микола Хвильовий належить до того напрямку в українській літературі першої половини ХХ ст., представники якого прагнули вивести українську національну культуру з вузьких рамок побутовізму та етнографізму і ввести її в коло проблем світової культури, сві-

тової літератури, що вимагало й відповідного розвитку української літературної мови. У цьому відношенні М. Хвильовий був послідовником таких видатних діячів, як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, які зуміли вдихнути в українську культуру, в українську літературу і в літературну мову ХХ ст. і виводили мову за межі селянського побуту й хатнього вжитку на простори художнього, наукового, публіцистичного спілкування.

У творчому доробку Миколи Хвильового помітне місце посідають літературно-критичні статті полемічного спрямування, основною проблемою яких є «Просвіта чи Європа?». Уже сама постановка питання «або-або» відбиває і дух часу, і темперамент письменника, і гостру полеміку, що виникла як наслідок того, що «світ розколовсь на біле і червоне». У галузі мовного будівництва ця проблема виявлялась у виборі шляхів розвитку української літературної мови — чи виходити тільки із внутрішніх ресурсів, чи збагачувати мову українського народу кращими здобутками інших мов, причому останне не тільки і не стільки шляхом прямого запозичування слів, морфем, звуків і т. ін., а й вивченням і творчим використанням досвіду літературних мов. У цій полеміці Хвильовий та інші так звані «олімпійці» стояли за другий шлях, який виводив українську мову з національної і соціальної (бо ця мова розглядалась як селянська, отже, мала нібито тільки соціальне призначення ізоляції в коло світових мов).

Питання, поставлене Хвильовим, не було новим для України. Воно в прихованій формі, так би мовити «імпліцитно», проявляється вже з перших кроків нової української літератури й літературної мови, від публікації перших розділів «Енеїди» І. П. Котляревського. Сутність «конфлікту» між автором «Енеїди» і їх першим видавцем п. Парпурую, як нам уявляється, полягає не тільки в тому, що останній «чуже» видавав як «своє», а насамперед у тому, що він видав то, що, за задумом автора, не підлягало публікації, а було написане спочатку як жарт для свого кола. Однак, можливо, саме публікація спонукала автора до дальшої роботи над твором, у тому числі й над першими розділами, в тому числі й до імітування мови, про що свідчить зіставлення різних редакцій твору [Лисиченко 1990: 81–96].

Однак явно питання про місце української літератури в житті українського народу і в колі інших літератур і про шляхи розвитку української літературної мови постало з 30-х років ХІХ ст., коли воно почало розв'язуватися не тільки мовною практикою тогочасної літератури, а й теоретично, у процесі творчої дискусії навколо цих проблем.

Відомо, що ще М. І. Костомаров, з одного боку, дорікає в листі Г. П. Данилевському (1854) за те, що той написав «*Степные сказки*» «не народною мовою», але з другого, зазначає, що українській мові не потрібен статус повноправної в усіх стилях: «Будучи завжди далеким від безглузлого і нездійсненого бажання дати українському письменству такий літературний об'єм, який виключав би зовсім спільну російську мову нашу» [Костомаров 1903: 16–17]. І пізніше він виявляє таку ж непослідовність і, з одного боку, вітає літературу й видання українською мовою, а з другого, вважав виправданим, що українська мова стала тільки «надбанням простонароддя, хоч не малочисленного, але все-таки такого, що перебуває на досить низькому стані розвитку», оскільки «інтелігентні класи давно відмовились від своєї народності: одні приєдналися до російської освіченості і стали однаковими з великорусами; для інших рідною мовою стала польська, дехто онімечився, а інші навіть омадярилися» [Костомаров 1903: 16–17].

Із другої половини XIX ст. виявляється прагнення залучити українську мову до використання її в різних сферах спілкування, стилях і жанрах, що успішно втілюється в кращих зразках творчості діячів української культури. Це сприяло виробленню на кінець XIX ст. літературної мови, яка якісно, виразовими можливостями не відрізнялася від найрозвиненіших мов, однак функціонування якої обмежувалося соціально-політичними умовами. Незважаючи на досить високий рівень розвитку тогочасної української літератури й літературної мови, дискусія щодо призначення їх не припинялась. Навіть Панас Мирний у відповіді на лист М. М. Коцюбинського з приводу видання українською мовою збірки творів із життя інтелігенції писав: «Чи варто нам за це діло братися, тягти досі нашу живу літературу на диби високих матерій і робити її не оригінально-творчою, а тільки “описательною” (кращого терміна не пригадаю)? Мені здається, що не варто». І далі пропонує чекати, поки життя «потроху та помалу... виробе свою інтелігенцію, то й література скористується нею і подасть живі зразки» [Мирний 1955, т. 5]. Таким чином, письменник бачить українську інтелігенцію, отже, і відповідну літературну мову тільки у віддаленому майбутньому, не помічаючи, що вона вже народилася і витворює літературну мову, здатну відбити інтелектуальний розвиток найрозвиненішої частини українського народу. Про це свідчить вишукана за формою і змістом проза того ж М. М. Коцюбинського та ряду його сучасників. У цей же час ми бачимо в українській літературі прекрасні зразки творів на теми

з життя міста, інтелігентського середовища, на світові теми у тому числі й Панаса Мирного), які свідчать, що українська літературна мова була вже досить вироблена, хоч і не зовсім унормована.

Успереч цьому питання про місце і роль української літературної мови в суспільному житті України ще і в 20-ті роки ХХ століття, у той час, коли жив і працював Микола Хвильовий, було дискусійним. Цим зумовлена альтернатива «Зеров чи Гаркун-Задунайський», «Просвіта чи Європа», яку Микола Хвильовий у своїх літературно-публіцистичних статтях і памфлетах розв'язує на користь європейськи освіченого М. К. Зерова і Європи, тобто на користь піднесення інтелектуального рівня української літератури і розвитку комунікативних і виражальних засобів української мови. «Ми гадаємо, — пише він, що в зв'язку з прискоренням так званої українізації... мистецтво попадає в тимчасову небезпеку: — «Сатана в бочці» з гопаківсько-шароваристої «просвіти» вилазить із свого традиційного кубла і хмарою суне на город. Буде великою помилкою гадати, що це «підвівся чорнозем», — той митець, до якого Тичина «посилав свої нерви». Безграмотне мішанство — от хто»* [Хвильовий 1990, т. 2: 394].

Позиція Миколи Хвильового полягала в тому, що літературне мистецтво, як і будь-яке інше, вимагає таланту, майстерності, яка здобувається працею, і культури, яка досягається навчанням: «Справжня мистецька молодь зі своїми творами не поспішає, бо знає, що від цінних речей жодний «олімпієць» не відмовиться... «Молода» молодь мусить поважати художню літературу і знати, що звання художника чомусь зобов'язує, що заслужити його не так-то легко; для цього треба придбати багато життєвого досвіду і добре знати старе мистецтво» [Хвильовий 1990, т. 2: 402.]. Саме в цьому розумінні він говорить, що «для пролетарської художньої літератури... корисніше... радянський інтелігент Зеров, озброєний вищою математикою мистецтва, ніж сотні просвітян...» [Хвильовий 1990, т. 2: 394]. Микола Хвильовий вважав, що поетична молодь, яка прийшла з села, повинна насамперед вчитися, осягати здобутки світової культури, а не замикатися в селянсько-просвітянському колі, а «метри», «вчителі» цієї молоді повинні не захвалювати її з огляду тільки на соціальне походження, а не на якість її творів.

Опанування секретами художньої творчості нерозривно пов'язане з удосконаленням мови як першоелемента літератури, тому всі

* Тут і далі цитуємо за виданням: Микола Хвильовий. Твори у 2-х томах. Київ: Дніпро, 1990.

заклики Хвильового до навчання, до піднесення культурного рівня з необхідністю передбачають роботу над мовою, над словом, над збагаченням словникового складу української літературної мови.

Полеміка М. Хвильового була спрямована проти теорії і практики «Пролеткульту» та «Просвіти», які обмежували, збіднювали літературу і мистецтво того часу. Саме в цьому, естетичному плані слід розглядати і гасло «Геть від Москви», якому інтерпретатори надали політичного сенсу. І це не випадково. На жаль, і в наш час суперечкам і дискусіям естетичного змісту надають політичного звучання, а в її буремні часи це було нормою. Сам Хвильовий був дуже категоричний у своїх судженнях, як і його опоненти. Нерідко естетичні оцінки вони супроводжували звинуваченнями політичними, які пізніше були використані і проти однієї сторони і проти другої.

На жаль, ми й досі не враховуємо, що суспільство структуроване і поділяється не тільки на класи, а й на різні страти міжкласові та внутрікласові, кожен із яких має свої культурні й естетичні потреби. Ми й досі схематично уявляємо собі відношення в суспільстві «або-або». Насправді ж світ не є тільки бінарним, він значно складніший, тому в ньому повинно бути місце і «олімпійцям», і «просвітянам», і багатьом іншим, бо кожен із них відповідає потребам певного суспільного середовища. Отже, якщо виходити з реального порядку речей, то на питання Миколи Хвильового «Просвіта чи Європа?» слід було б у той час, як і в наші дні, відповідати — «І «Просвіта» і «Європа»!» І кожен напрям має і свої мовностилістичні особливості, які відповідають тематичному спрямуванню твору й естетичним уподобанням автора.

Із їхнього погляду цікава мовна практика самого Миколи Хвильового. Він категорично виступав проти обмежень щодо вживання слів іншомовного походження, проти обмеження мови селянською лексикою. Мова його творів — це мова інтелігента перші половини ХХ ст. Його твори різні за тематикою і проблематикою: це і село з проблемами колективізації, і завод, і життя інтелігенції та компартійної еліти — і кожній темі, змістові кожного твору відповідають певні мовні засоби, що забезпечують художні вираження. Твори письменника відмінні за колористикою: це і спокійна розповідь, і роздуми, і пристрасна сповідь, і іронічно-саркастична оповідь та ін. І знову ж: кожному різновиду відповідають стильові особливості, що забезпечують відповідний колорит. Але все це — на тлі розвиненої системи міжстильових засобів української літературної мови ХХ ст., а не якогось діалекту чи просторіччя. Мова Миколи Хвильового,

народна в кращому розумінні слова, не просто використовує літературну мову, а прагне до вишуканості, рафінованості, підкреслює це різного роду мовними елементами. Цим він зовсім не намагався виявити зверхність щодо колег, які не володіли або не використовували цих засобів, хоч деяке мовне «кокетство» йому і властиве. Він прагнув виявити, продемонструвати можливості української мови, здатність її виражати світові поняття, високий рівень її розвитку.

Саме цій меті, на наш погляд, служить використання (особливо в памфлетах) латинських фразеологізмів, наприклад («*Sinaairact studio*» — «Без гніву й симпатії», «*Errarum humanum est*» — «Людині властиво помилятися», «*Juurare in verba magistri*» — «Божитись словами вчителя»). Такі фразеологізми інколи подаються з наступним перекладом українською, а інколи зразу в перекладі: «Треба обов'язково зруйнувати Карфаген», «Орел не ловить мух». Щоправда, ці висловлювання не виходять за рамки шкільного підручника латині, але вони доводять, що українською мовою ці думки теж звучать поважно.

Збагаченню стилістичної палітри письменника служать також уживання подекуди фрагментів (вірша, фразеологічних одиниць) іншими мовами: «*tutti frutti*» (іт. «всяка всячина»), «*Stetinken Heimlich Wein // Und predigeneffentlich Wasser*» (Г. Гайне) та ін.

У творах М. Хвильового широко представлені імена і погляди європейських та ін. діячів культури із світовим ім'ям: В. Теккерей, Дж. Свіфт, Ф. Рабле, Вольтер, Й.-С. Бах, В. А. Моцарт, Ф. Петрарка, Рафаель, Мікеланджело, Й.-В. Гете, В. Шекспір, Дж. Байрон, Заратустра, Рамаєна, Ч. Дарвін, І. Ньютон і т. ін. (Напр.: «Готьє, Леконт де Ліль, Бодлер, Флобер пішли походом проти різних Ожьє, що так реально оспівували канаресечного буржуа». Або: «Це Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п. Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу» [Хвильовий 1990, т. 2: 426].

Не для годиться, а як органічна складова частина словникового складу загальнонародної української літературної мови представлені у творах М. Хвильового слова іншомовного походження. Хоч на кожній сторінці їх близько двох десятків, слова ці не сприймаються як чужі, бо вони є органічною складовою частиною тогочасної лексичної системи. Виняток становлять випадки, коли письменник спеціально підкреслює «іншомовність» відповідного слова, як у раніше наведених прикладах.

Однак усі ці мовні явища виступають на загальному тлі доброї української мови, якої письменник учився не з книжок, а з уст народу.

Однією з визначальних ознак мови Миколи Хвильового є те, що він із скарбів народної мови добирає все краще, усуває згрубіле, знижене те, на чому нерідко паразитували деякі автори. Він і літературну молодь закликав до вироблення гарного смаку, у тому числі й у мові.

Другою ознакою «інтелектуалізму» мови Хвильового є організованість і впорядкованість синтаксису як у монологічному авторському, так і в діалогічному мовленні персонажів: творам письменника не властива побутова «розхристаність» у побудові словосполучень і речень. У текстах спостерігається логічна послідовність, чітка мовна вираженість зв'язків між словосполученнями і реченнями. Така організованість свідчить і про культуру мислення і про вміння виражати думки мовними засобами. На тлі такого літературного синтаксису рельєфніше виступають розмовні інтонації і конструкції як засіб індивідуалізації мовлення персонажів.

Отже, ми бачимо, що Микола Хвильовий зробив значний внесок у розвиток сучасної української літературної мови і теоретичними роздумами, що містяться в його літературно-критичних статтях, і практикою власної літературної творчості.

Дискусія 20-х років ХХ ст. щодо шляхів розвитку української культури має важливе значення і для наших днів. Ми вже говорили, що, гадаємо, на питання «Просвіта» чи «Європа?» слід відповісти «І «Просвіта» і «Європа»», оскільки кожен напрямок має своє середовище і своїх адресатів. Однак ми бачимо, що сьогодні намагаються дати відповідь «Просвіта» (незважаючи на божбу Європою і навіть Америкою): наш ефір, телебачення, преса заповнені переважно етнографічним матеріалом, ніби український народ живе принаймні в середині ХІХ ст. Але ж за останні півтора століття років він пройшов великий шлях і в економічному, і в соціальному, і в культурному розвитку! Це стосується й мови: елітарне літературне мовлення рідко звучить навіть у тих сферах (радіо, телебачення, театр), де воно традиційно було зразковим. На жаль, сьогодні в нас немає ні Хвильового, ні Зерова, які б стали на захист сучасної української культури.

Синтаксис контексту в «Мисливських усмішках» Остапа Вишні

Синтаксис «Мисливських усмішок» Остапа Вишні відзначається простотою і продуманістю, характер синтаксичних структур нерозривно пов'язаний із змістом твору, через що його не можна розглядати відірвано від контексту. У збірці ми бачимо цілу низку закономірностей синтаксичної структури, спільних усім творам, які є одним із поетичних прийомів цього письменника.

Вступ кожної з гуморесок незалежно від змісту складається з 2–3 складних речень, якими автор уводить читача в суть. Інколи до вступу письменник вносить певне емоціональне забарвлення, що виявляється в наявності уривчастих простих чи експресивних окличних речень, які доповнюють складні речення вступу. Закінчується кожне оповідання простим реченням-сентенцією, зміст якої не завжди впливає з попереднього викладу, чим створюється гумористичний ефект.

Так же чітко, як і вся гумореска, оформлена і кожна її частина. Довершеності кожному з фрагментів оповідання додають прості речення. Вони можуть починати і завершувати опис, що створює своєрідну кільцеву конструкцію, в інших випадках просте речення тільки підсумовує попередній опис і ніби підводить читача до наступного викладу.

У наступних частинах твору авторська мова відразу втрачає повноту і складність. В описах природи, обстановки переважають прості речення безособові та номінативні.

Остатові Вишні властиве своєрідне розміщення тексту по рядках: кожна деталь опису, виражена коротеньким простим, часто неповним реченням, становить окремий абзац. У кінці такого речення-абзаца стоять крапки, що свідчать про незавершеність думки. Таке оформлення тексту вимагає при читанні досить тривалої паузи наприкінці кожного речення, кожного рядка. Протягом такої паузи в уяві читача виникають асоціації із власних спостережень, які й доповнюють відсутні елементи розповіді. Письменник одним наляком збуджує чуття читача, який доповнює картину, намічену ніби штрихами, відповідно до свого досвіду.

Виділення кожного речення, навіть слова в окремий рядок, указує, що кожний із цих деталей автор надає однакової ваги, що між ними немає головних і другорядних деталей. Усе другорядне, неістотне письменник залишив поза текстом. Якщо ж речення такого опису об'єднати в один великий абзац, речення доповнити, щільніше пов'язати їх граматично, то твір би збільшився обсягом і збіднився змістом, оскільки в нього неминуче виділялись би більш істотні і другорядні деталі, які при читанні не виділяються.

Така синтаксична структура тексту сприяє поглибленню змісту кожного слова, оскільки всі службові, пояснювальні елементи при такій структурі лишаються поза текстом, а наявні слова в певному синтаксичному оформленні переймають на себе і функції відсутніх лексичних елементів.

У тісному зв'язку зі змістом перебувають типи простих речень. Так, при описі пейзажів, обстановки, предметів, тварин переважають номінативні і безособові речення. Коли ж письменник переходить до змалювання дії, процесу, то перевага віддається неповним недостатнім (за класифікацією О. О. Шахматова) реченням із присудком, вираженим присудковими словами, з відтінком раптовості дії, вигуковими дієсловами і вигуками. Інші неповні речення часто складаються тільки з другорядних членів речення групи присудка. Такі типи речень якнайкраще передають динаміку подій.

Дослідники часто відзначають інтимність викладу в «Мисливських усмішках». Це досягається розповіддю від першої особи і зверненням до читача у формі узагальнено-особових речень, що їх підмет виражений особовим займенником 2 особи множини, і є лише умовно підметом. Така узагальнювальна розповідь залучає читача або слухача до участі в подіях, бо ж діюча особа мислиться настільки узагальнено, що нею може бути всякий, хто тільки опиниться в такій або подібній ситуації. Цій же меті служать різного роду практичні поради, із якими письменник звертається до своїх читачів.

Отже, ми бачимо, що синтаксична структура гуморесок у «Мисливських усмішках» не випадкова, вона добре продумана і є стрункою системою. Синтаксис складової частини архітекτονіки гуморески в Остапа Вишні, певна синтаксична структура, розміщення тексту по рядках у нього застосовані свідомо, як невипадкове розташування рядків, у поезії. Таким розміщенням тексту письменник сповнює кожне слово, якнайбільшим змістом, використовуючи для цього всі можливості не тільки лексичного значення, а й контексту, емоцій і настроїв, викликаних твором, навіть пунктуації.

Про словотвір Лесі Українки

Творчість Лесі Українки справила великий вплив на дальший розвиток української літературної мови.

У творах всеосяжних за тематикою, історичними та географічними умовами, письменниця показала блискучі зразки використання української мови для передачі найскладніших понять, своєю мовною практикою вона збагачувала і розвивала різні функціональні стилі мови, вводючи у художні твори нові шари лексики.

Збагачення словника Лесі Українки відбувалося шляхом введення в мову її творів діалектної лексики, запозичень з інших мов,

а також використанням новотворів того часу та власних неологізмів поетеси, створених за словотвірними закономірностями української мови.

Для творення слів письменниця вдало використовує традиційні для української мови елементи: інколи при доборі синонімів вона виразно віддає перевагу словам з певними афіксами, що пояснюється часто діалектною базою, що частіше обумовлено стилістичними настановами письменниці. Словотворчі афікси при цьому письменниця брала не лише з тогочасної літературної мови, а і з діалектів, сміливо вводила в мову художніх творів слова з іншомовними афіксами, які властиві були мові демократичної української інтелігенції.

Ціла низка словотворчих моделей, вживаних у мові Лесі Українки, стали надбанням сучасної української літературної мови. Це стосується, зокрема, низки суфіксів для творення іменників із абстрактним значенням, іменникових суфіксів для позначення жінки-діяча, прикметникових суфіксів і ряду інших.

У художніх творах Лесі Українки ми знаходимо прекрасні зразки стилістичного вживання суфіксів суб'єктивної оцінки. Вона відмовилась від надмірного вживання пестливих суфіксів, що мало місце в поезіях ряду її попередників і сучасників, і, продовжуючи традиції Т. Г. Шевченка, виробила свідомий підхід до вживання цього роду афіксів. У мові творів письменниці суфікси суб'єктивної оцінки вживаються або з виразною метою як допоміжний засіб для передачі почуттів, або ж у тих випадках, коли слово з таким афіксом стало традиційним для поетичної мови і суфіксальність його мало відчувається. У мові ж персонажів суфікси емоціональної оцінки виконують дуже різноманітні функції.

Словотвірна практика Лесі Українки позначилась на роботі над словом як її молодших сучасників, так і наступних поколінь письменників.

Ціла низка слів, словотвірних елементів, які входили до літературної української мови через поетичні твори Лесі Українки, із часом набули великого поширення.

Нами розглядається словотвір прикметників у поезіях Лесі Українки. Ми не торкаємось питання про суфікси, які не змінюють лексичного значення слова, а лише вносять якісь відтінки, оскільки це буде розглядатися окремо.

Найбільш продуктивні суфікси прикметників (-н-, -к-) мають найменше можливостей як стилістичний засіб підсилення вираз-

ності мови. Із цими суфіксами утворена така велика кількість слів на позначення поширених ознак, то про якість додаткове навантаження таких суфіксів говорити важко. Можна лише відзначити, що продуктивність суфікса *-н-* дозволяє поетесі використовувати діалектні слова або подекуди творити неологізми з цим суфіксом: *судний, владарний, отрутний*.

Ці слова часто є синонімами до прикметників, утворених із цим же суфіксом, але від іншої основи: *останній — остатній; славетний — славний; владарний — владний*.

Леся Українка, будучи тонким і вимогливим майстром, по можливості уникає в мові елементів, які огрубляють її. Цим, мабуть, пояснюється той факт, що вона намагається якомога рідше користуватися прикметниками з суфіксами, за допомогою яких часто утворюються слова з негативним забарвленням. Так, наприклад, із суфіксами *-ат-*, *-аст-*, *-езн-* у поезіях Лесі Українки вживаються лише поодинокі слова, і то такі, у яких негативне значення нейтралізувалось або внаслідок частого вживання, або в конкретному словосполученні.

Дуже часто вживає поетеса прикметники із суфіксом *-лив-*. Для цього вона мала, як здається, дві підстави: а) прикметники з суфіксом *-лив-* означають, так би мовити, «активну» ознаку, що ми помічаємо при зіставленні синонімічних пар: *шумливий — шумний, чарівливий — чарівний, невтримливий — невтримний, згубливий — згубний*. Це ж саме підтверджується при перекладі цих слів російською мовою; б) суфікс *-лив-*, який має голосний, подовжує слова, у прикметнику виникають додаткові наголоси, а це допомагає краще вкласти його в певний віршований розмір. Часто Леся Українка утворює з суфіксом *-лив-* синонім до вже існуючих прикметників чи діеприкметників, утворені від цієї ж основи.

Навряд чи правильно відносити прикметники з суфіксом *-ист-* до таких, «що означають ступінь вияву ознаки» [Курс 1951: 370], вони означають ознаку, у словах же типу *золотистий* ідеться по суті не про ступінь ознаки, а зовсім про іншу ознаку. Експресивність же багатьох прикметників із цим суфіксом пояснюється не наявністю цього афікса (як, наприклад, у прикметників із суфіксами *-еньк-*, *-ісіньк-*), а лексичним значенням основ, від яких утворені прикметники. Більшість слів із цим суфіксом у поезіях Лесі Українки належать до поетичної лексики. У словах же, які входять до загальноживаної лексики, внаслідок частого вживання дещо згладилась первісна виразність.

Присвійні прикметники, які не характеризують предмет, а лише вказують на приналежність, мають обмежені можливості для характеристики явища. Цим, очевидно, і пояснюється дуже обмежене вживання цієї категорії слів у поетичній мові Лесі Українки.

За допомогою суфікса *-ов-* у нашій мові, крім присвійних, утворюються прикметники, що показують найрізноманітніші ознаки: матеріал, характеристику предмета у відношеннях щодо часових або просторових явищ, колір, порівняння з певним предметом, для якого властива ця ознака. На тлі такої різноманітності значень прикметників із суфіксом *-ов-* зрозумілим стає, чому з цим словотвірним елементом ми зустрічаємо таку велику кількість прикметників у поезії Лесі Українки.

Отже, навіть у такого короткого огляду суфіксів можна побачити, що при стилістичному аналізі твору не слід оминати словотворчі засоби, оскільки у творчому процесі автор робить відбір не лише готового словесного матеріалу, а й засобів, за допомогою яких слова творяться.

У творах Лесі Українки ми можемо виділити кілька шарів складних слів щодо їх походження. На перше місце слід поставити складні слова, що віддавна побутують в українській мові, зокрема в усній народній творчості. Другий шар — складні слова, що були загальноновживаними неологізмами доби поетеси. Третя група — авторські неологізми, що виконують певну стилістичну функцію в тому чи іншому художньому творі, але не набули загального вжитку. Сучасні українські письменники, продовжуючи традиції класиків, зокрема Лесі Українки, широко використовують словоскладання як засіб творення індивідуальних неологізмів, що сприяють увиразненню мови. Окремо серед Лесиних неологізмів треба назвати кальки із старогрецької мови у творах, пов'язаних із античною тематикою, як засіб стилізації.

Неологізми доби Лесі Українки і її власні будуються за властивими віддавна українській мові моделями. Тут ми знаходимо всі основні структурні типи складних слів, що існують і в сучасній українській мові: морфологічний, синтаксико-морфологічний, синтаксичний і так звані складні слова-прикладки. Серед авторських новотворів поетеси найбільше складних слів останнього типу. Він є одним із найпродуктивніших (серед складних слів) у народній поетичній творчості, і письменниця широко використовує традиційний спосіб для вираження нових понять. Дослідники мови сучасних українських письменників свідчать, що і в сучасній українській

художній літературі творення неологізмів за моделями слів-прикладок є дуже поширеним мовностилістичним засобом.

Разом із тим треба відзначити, що в мові письменниці майже відсутні слова з так званими «суфіксоїдами». Окремі лексеми, із подібними елементами, використані в мові поетеси, були для тогочасної мови свіжими новотворами з прозорою внутрішньою формою без граматиалізації складових частин.

По той бік поетичного

Характеризуючи мовну картину світу (МКС), звичайно виділяють картину світу загальномовну й індивідуальну, які перебувають у взаємозв'язку, оскільки загальномовна формується на ґрунті численних індивідуальних і сама виступає джерелом для формування індивідуальних картин. Однією з форм індивідуальної МКС виступає поетична картина світу, що виражається у вигляді поетичного мовлення, яке характеризується в широкому розумінні слова як сукупність мовних засобів, властивих художній мові, у вузькому значенні — як мова поезії.

Відомо, що для поезії, як і для інших видів художньої творчості, властиві різні форми і жанри, однак для переважної більшості читачів (слухачів) поезія пов'язана із піднесеністю і красою слова, на тлі якого жартівливі, сатиричні і т. п. тексти уявляються зі спеціальною художньою настановою відхилення від прекрасного в поезії. Піднесеність і краса поетичного тексту виявлялась і у віршованій формі, і в ускладненості змісту, підкресленого цією формою.

Поетичне мовлення на тлі повсякденного виглядає штучним продуктом свідомої індивідуальної творчості, покликаної виконувати насамперед естетичну функцію. Принципи цього різновиду мовлення формуються і розвиваються відповідно з розвитком суспільства і зумовленими особливостями цього розвитку естетичними ідеалами.

В основі цього ідеалу завжди лежить уявлення про прекрасне, відповідно до чого й мовні засоби вираження прекрасного шукали прекрасних форм. Тому поетичне мовлення, у тому числі і в українській літературній мові, що особливо помітно протягом останніх двохсот років, розвивалося шляхом інтелектуалізації й естетизації — від перших глав «Енеїди» І. П. Котляревського з її «парубоцькими» жартами, через народну мову сентиментально-реалістичної прози Г. Ф. Квітки-Основ'яненка аж до вишуканих поезій неокласиків, а за тим до синтезу елітарної мови класиків і народнописенної та лі-

тературної традиції в поезії ХХ ст. Ця динаміка відбувалася в тісній взаємодії з розвитком суспільства, з духовними потребами читача, і разом із тим поетичні тексти були відгуком на ці потреби, вони (поетичні тексти) формували естетичні смаки читача, його художню свідомість, культуру мовлення. Взаємодія мови, автора і читача мала велике значення для розвитку літературної (і не тільки української) мови, причому пріоритетом цього розвитку змінювалися із зміною суб'єктів цієї взаємодії.

Соціально-економічні й політичні перетворення, розвиток науки і техніки з кінця ХХ ст. викликають потяг (у тому числі у поетів, переважно молодого віку) до ревізії культурних і моральних цінностей, що знаходить відображення і в мові поезії (я не говорю «в поетичній мові», бо це різні явища). Якщо в попередньому досвіді вірш репрезентував красу і піднесеність слова, то сьогодні ряд поетів (їх називають постмодерністами) свідомо принижує і мову, і поезію загалом (у єдності змісту і форми).

Останнє виявляється, зокрема, у загальній тенденції поезії молодих до деестетизації як образу світу, що зображується, так і мовної його картини. Звідси нахил до натуралізму і в образах, і в мові, звідси «фізіологічність» поезії постмодерну, коли в неї впускаються, а в деякого й спеціально майже силоміць залучаються лексико-семантичні групи, що називають фізіологічні процеси і різні їх прояви. Особливим «шиком» для молодих є сумнозвісний російський «мат», який так легко переймається іншими (щодо російської), у тому числі й українською, мовами. Причому слова цієї групи вставляються в текст без будь-якої потреби, тільки епатаж. Молода поетеса пише «нікуди на... не ділася», а інший пише: «Я — бог, ...мать». Я спеціально не називаю імен, бо це ж соромно! І вже не говорю про відповідну лексику в часом досить глибоких віршах живого класика С. Жадана.

Чути докори, що «тоталітарна мова вилучає з кодексу мовної поведінки знижений, розмовний стиль, оскільки його ознакою є спонтанність та індивідуальність» [Гундорова 2005: 23]. Як можна вилучити з «кодексу мовної поведінки» один із базових стилів — розмовний, на ґрунті якого сформувалися і розвиваються функціональні стилі. Він і існує як розмовний і все ще справляє (особливо в усному мовленні) помітний вплив на інші стилі, адже між ними немає нездоланної межі. Мовознавці (і не тільки вони) ще в ХІХ ст. відзначали, що народна (розмовна) мова і книжна літературна становлять собою єдине ціле, бо книжна (літературний канон) відрізняється від народної тільки своєю опрацьованістю, унормованістю.

У сучасному мовному дискурсі постмодернізму розмовні згрубілі слова посідають неналежне їм місце, бо, виявляється, можна сказати «*нажлуктитися шампанського*»; «*проносові із топосом*» можна «*підпаскудити кайф*»; і темрява «з підвалів *вирячилась*» і т. ін. і вважати, що це лірична поезія.

Таким же «кльовим» (і так вживається в сучасній поезії) є вживання лексики, що завжди розглядалася як належна до найпотаємніших, інтимних сфер життя. Слова *секс*, *ерогенні зони* (правда, міста), слово *революція* римується з *полюції*, *менструації* й т. п. Інший поет пише про «запах котячих фекалій» (чудовий образ!) та ін. Подібні слова ніяк не вкладаються в поетичний дискурс, тим більше української мови, який відзначався ліричністю, поетичністю, цнотливістю, і можна назвати ще низку позитивних морально-етичних його характеристик. Змішування традицій модернізму з елементами масової культури або контркультури, тяжіння до традиції дослідники вважають ознаками постмодернізму [Бредбері 1981: 372]. Це явище властиве різним літературам, а ми боїмося відстати, хоч можна було б виявити і більше самоповаги, маючи багаті й своєрідні естетичні традиції. Особливо прикро спостерігати таку мовну вакханалію на межі й за межею фолу на тлі наших борінь за пріоритети власної культури. Звичайно, увесь цей «броунівський рух» у мові української поезії прийде до певного оптимального стану, коли цей намул випаде в осад, а все позитивне, що є в сучасній поетичній мові, створить свою естетичну мовну парадигму.

А якщо ні? Якщо перемогу, всупереч усім поетичним і культурно-історичним канонам і традиціям одержить псевдодемократизація мови?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аванесов Р. И.* Описательная диалектология и история языка / Р. И. Аванесов // Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов.— М., 1963.— С. 293–317.
2. *Амосова Н. М.* К вопросу о лексическом значении слова / Н. М. Амосова // Вестник Ленинградского ун-та.— 1957.— № 2.— Вып. 1.— С. 103–104.
3. *Аристотель.* О душе / Аристотель.— М.: Соцэкгиз, 1937.— 179 с.
4. *Бабишкін О. К.* Володимир Самійленко: Літературно-критичний нарис / Олег Кіндратович Бабишкін.— К.: Художня література, 1963.— 168 с.
5. *Бабишкін О. К.* Коли далеко стає близьким, а чуже — рідним (Поезія Агатангела Кримського) / О. К. Бабишкін // Кримський А. Ю. Поезії.— К.: Радянський письменник, 1968.— 339 с.
6. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / Дмитро Іванович Багалій.— Харків: Видавництво «Основа» при Харківському державному університеті, 1990.— 256 с. (серія «Пам'ятки історичної думки України»).
7. *Бархударов С. Г.* О «Мыслях об истории русского языка» И. И. Срезневского // И. И. Срезневский. Мысли об истории русского языка.— М.: Учпедгиз.— 1959.— С. 3–15.
8. *Бахтин М. М.* Вопросы литературы и эстетики (исследования разных лет) / Михаил Михайлович Бахтин.— М.: Художественная литература, 1975.— 503 с.
9. *Бахтин М. М.* Литературно-критические статьи / Михаил Михайлович Бахтин.— М.: Художественная литература, 1986.— 543 с.
10. *Белорусско-русский словарь* / [под ред. К. К. Крапивы].— М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1962.— 1048 с.
11. *Белый А.* Из книги «Поэзия слова». Пушкин, Тютчев и Баратынский в зрительном восприятии природы / А. Белый // Семиотика.— М., 1983.— С. 551–556.
12. *Білецький О. І.* Двадцять років нової української лірики (1903–1923) / Олександр Іванович Білецький.— Харків: Держ. вид-во України, 1924.— 38 с.
13. *Білецький О. І.* Збірання праць у 5-ти томах.— 1965–1966.— Т. 3 / Олександр Іванович Білецький.— К.: Наукова думка, 1966.— Українська радянська література. Теорія літератури; [ред. колегія: М. К. Гудзій (голова) та ін.; упоряд. та приміт. Н. О. Вишневіської; ред. тома Л. М. Новиченко].
14. *Бредбери М.* Собака, зарытая в песках / М. Бредбери // Писатели Англии о литературе 19–20 вв.: [сб. ст.]; [пер. с англ.] / ред. М. П. Тугушева.— М.: Прогресс, 1981.— 409 с.
15. *Брутян Г. А.* Лингвистическое моделирование мира и его роль в познании / Г. А. Брутян // Вопросы философии.— 1972.— № 10.— С. 87–96.

16. *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови / Леонід Арсенійович Булаховський.— К.: Вид-во АН УРСР, 1956.— 220 с.
17. *Българско-руски речник* / [под. ред. Сава Чукалов].— София: Издание на Българската академия на науките, 1957.— 992 с.
18. *Вавилов Н. И.* Центры происхождения культурных растений / Николай Иванович Вавилов.— Л.: Тип. им. Гутенберга, 1926.— 248 с.
19. *Ващенко В. С.* З історії та географії діалектних слів: Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини: Назустріч V Міжнародному з'їздові славістів / В. С. Ващенко.— Х.: Видавництво Харківського ун-ту, 1962.— 176 с.
20. *Ващенко В. С.* Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали / Василь Семенович Ващенко.— Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т, 1968.— 158 с.
21. *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів / Василь Семенович Ващенко.— Харків: Вид-во ХДУ імені М. Горького, 1960.— 107 с.
22. *Вергілій Марон П.* Енеїда / Публій Марон Вергілій / пер. М. Білика.— К.: Дніпро, 1972.— 356 с.
23. *Верхратський І. Г.* Знадоби до словаря южноруського / Іван Григорович Верхратський.— Львів: Вид-во т-ва імені Т. Шевченка, 1877.— 88 с.
24. *Виноградов В. В.* О теории художественной речи / Виктор Владимирович Виноградов.— М.: Высшая школа, 1971.— 240 с.
25. *Виноградов В. В.* Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Виктор Владимирович Виноградов.— 3-е изд., испр.— М.: Высшая школа, 1986.— 640 с.
26. *Виноградов В. В.* Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Виктор Владимирович Виноградов.— М.: Наука, 1963.— 530 с.
27. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Лев Семенович Выготский.— М.— Л.: Соцэкгиз, 1934.— XXXV.— 324 с.
28. *Галкина-Федорук Е. М.* Современный русский язык: учеб. пособие для филол. фак. ун-тов.— Ч. 1. Лексикология. Фонетика. Морфология / Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский; под ред. Е. М. Галкиной-Федорук.— М.: Изд-во МУ, 1962.— 343 с.
29. *Гаряев П. П.* Волновой геном / Петр Петрович Гаряев.— М.: Изд-во «Общественная польза», 1994.— 280 с.
30. *Георгиев В. И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / Владимир Иванович Георгиев.— М.: Изд-во иностранной литературы, 1958.— 317 с.
31. *Головацкий Я. Ф.* О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и Северо-Восточной Венгрии / Яков Федорович Головацкий.— СПб, 1877.— 85 с.
32. *Горнунг Б. В.* Актуальные задачи индоевропеистики в свете современных задач общего языкознания / Б. В. Горнунг // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка.— 1960.— № 19.— Вып. 6.— С. 449–461.

33. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський.— К.: ІСЕ-Україна; журн. Радуга.— 1990.— 524 с.— (Ре-принт. відтворення вид. 1913 р.).
34. *Гумбольдт В.* О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода / В. Гумбольдт // Хрестоматія по історії мовознавства XIX–XX століть / [Сост. В. А. Звєгинцев].— М.: Учпедгиз, 1956.— С. 68–86.
35. *Гумбольдт В. Ф.* Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. и под ред. докт. филол. наук, проф. Г. В. Рамишвили].— М.: Прогресс, 1984.— 400 с.
36. *Гундорова Т. І.* Післячорнобильська бібліотека: український літературний постмодерн / Тамара Іванівна Гундорова.— К.: Критика, 2005.— 263 с.
37. *Гундорова Т. І.* Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Пост-модерна інтерпретація / Тамара Іванівна Гундорова.— Львів: вид-во «Літопис», 1997.— 297 с.
38. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Иванович Даль.— М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1956.— Т. 1: А–З.— 1956.— 699 с.; Т. 2: И–О.— 1956.— 779 с.; Т. 3: П.— 555 с.; Т. 4: Р–V.— 683 с.
39. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України: в 2-х томах / Дмитро Іванович Дорошенко.— К.: Глобус, 1992.— Т. 2: Від половини XVII століття.— 1992.— 349 с.
40. *Жайворонок В. В.* Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мово-знавство.— 2004.— № 5–6.— С. 23–35.
41. *Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края*; [под ред. В. В. Иванова].— Харьков, 1898.— Т. 1.— 1012 с.
42. *Захарова К. Ф.* Группировка говоров русского языка по данным лингвистической географии / К. Ф. Захарова, В. Г. Орлова // Вопросы языкознания.— 1963.— № 6.— С. 20–36.
43. *Иванов В. В.* Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. Сравнительно-типологические очерки / Вячеслав Всеволодович Иванов.— М.: Наука, 1965.— 298 с.
44. *Іларіон (Митрополит)* / Огієнко І. Слово про Ігорів похід: Літературна монографія / Іларіон.— Вінніпег, 1967.— 252 с.
45. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*: [за ред. В. М. Русанівського].— К.: Наукова думка, 1983.— 743 с.
46. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Юрий Николаевич Караулов.— М.: Наука, 1987.— 312 с.
47. *Кардашевский С. М.* Курско-орловский словарь (Материалы для изучения лексики курско-орловских говоров) / С. М. Кардашевский // Ученые записки Московского областного пединститута.— 1956.— Т. 35, вып. 3; 1957.— Т. 48, вып. 4; 1960.— Т. 88, вып. 5.
48. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Твори: в 6-ти т. / Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко.— К.: Держлітвидав, 1955–1957.— Т. 6: Літературно-публіцистичні та історичні твори. Вибрані листи [підготували тексти

- та склали примітки С. Д. Зубков., Д. В. Чалий].— К.: Держлітвидав, 1957.— 728 с.
49. *Кирилюк Є. П.* Іван Котляревський: Життя і творчість / Євген Прохорович Кирилюк.— К.: Дніпро, 1981.— 287 с.
 50. *Ковтун Л. С.* О значении слова / Л. С. Ковтун // Вопросы языкознания.— 1955.— № 5.— С. 65–77.
 51. *Козырев Б. М.* Мифологемы Тютчева и ионийская натурфилософия (из писем о Тютчеве) / Б. М. Козырев // Историко-филологические исследования: Сборник статей памяти академика Н. И. Конрада.— М.: «Наука», 1974.— С. 121–128.
 52. *Коломієць Л. І.* З історії флексій давньої відміни однини іменників чоловічого роду -ові / Л. І. Коломієць // Питання історичного розвитку української мови.— Харків, 1962.— С. 210–217.
 53. *Конституція України.*— Харків: Веста; Ранок, 2006.— 64 с.
 54. *Копнин П. В.* Диалектика как логика / Павел Васильевич Копнин.— К.: Изд-во Киевского, ун-та, 1961.— 448 с.
 55. *Костомаров Н. И.* Письмо к Г. Данилевському / Н. И. Костомаров // Багалей Д. Материалы для биографий южнорусских научно-литературных деятелей // Киевская старина.— К., 1903.— С. 16–17.
 56. *Костомаров Н. И.* Письмо к Г. Данилевському // Багалей Д. Материалы для биографий южнорусских научно-литературных деятелей // Киевская старина.— К., 1903.— С. 16–17.
 57. *Котелова Н. З.* Значение слова и его сочетаемость: к формализации в языкознании / Надежда Захаровна Котелова.— Л.: Наука, 1975.— 162 с.
 58. *Котляревський І. П.* Повне зібрання творів / Іван Петрович Котляревський.— К.: Наукова думка, 1969.— 510 с.
 59. *Крушевський Н. В.* Очерк науки о языке / Н. В. Крушевский // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков.— М.: Учпедгиз, 1956.— С. 248–249.
 60. *Курс історії української літературної мови.*— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— Т. 1: Дожовтневий період / ред. І. К. Білодід; відп. ред. К. К. Цілуйко.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— 592 с.
 61. *Курс сучасної української літературної мови: в 2-ох т. / За ред. Л. А. Булаховського.*— Т. 1.— К.: Радянська школа, 1951.— 287 с.
 62. *Левидов А. М.* Автор — образ — читатель / Александр Михайлович Левидов.— Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1983.— 350 с.
 63. *Левченко Г. А.* Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. / Григорій Андріанович Левченко.— К.: Радянська школа, 1946.— 144 с.
 64. *Лепкий Б. С.* Начерк історії української літератури / Богдан Сельвестрович Лепкий.— Ляйпціг: Укр. накладня, 1923.— 333 с.
 65. *Лер-Сплавинский Т.* Польский язык; пер. со 2-го пол. изд. И. Х. Дворецкого; [под. ред. С. С. Высотского] / Тадеуш Лер-Сплавинский.— М.: Изд-во иностранной л-ры, 1954.— XXIV.— 368 с.

66. *Лисиченко Л. А.* Мовна картина світу поета і його психологічний портрет / Л. А. Лисиченко // Филологический анализ. — Киев-Днепропетровск-Херсон, 1995.
67. *Лисиченко Л. А.* Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. Котляревського / Л. А. Лисиченко // Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології. — К., 1990. — С. 81–96.
68. *Лихачев Д. С.* Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Изв. РАН. Сер. лит. и яз. — 1993. — Т. 52 — № 1. — С. 3–9.
69. *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы; [3-е изд.] / Дмитрий Сергеевич Лихачев. — М.: Наука, 1979. — 360 с.
70. *Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве: историко-литературный очерк / Дмитрий Сергеевич Лихачев. — М.: Просвещение, 1976. — 175 с.
71. *Логика / АН СССР.* Ин-т философии; [под ред. Д. П. Горского, П. В. Та-ванца]. — М.: Госполитиздат, 1956. — 280 с.
72. *Лотман Ю. М.* Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфе-ра — история / Юрий Михайлович Лотман. — М.: Институт русского языка имени В. В. Виноградова, 1996. — 464 с.
73. *Лотман Ю. М.* Проблемы художественного пространства в прозе Гоголя / Ю. М. Лотман // Труды Тартуского университета по русской и сла-вянской филологии. — Вып. 209. — Тарту, 1968 (Литературоведение).
74. *Лотман Ю. М.* Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман. — М.: Искусство, 1970. — 384 с.
75. *Маковский М. М.* Лингвистическая генетика: Проблемы онтогенеза слова в индоевропейских языках / Марк Михайлович Маковский; [под ред. В. И. Шаховского]; [2-е изд., испр. и доп.]. — М.: ЛКИ, 2007. — 208 с.
76. *Максимович М. А.* Песнь о полку Игореве, // Собрание сочинений / Михаил Александрович Максимович. — К., 1880. — Т. 3: Языкознание. История словесности. — С. 498–563.
77. *Мейли Р.* Факторный анализ личности / Р. Мейли // Психология индивидуальных различий. Тексты. — М.: Наука, 1982. — С. 84–100.
78. *Мейли Р.* Факторный анализ личности / Р. Мейли // Психология индивидуальных различий: Тексты. — М.: Наука, 1982. — 407 с.
79. *Мельников Г. П.* Системная лингвистика Гумбольдта — Срезневского — Потевна — Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и опи-сательной лингвистики. — М., 1986. — С. 13–26.
80. *Метлинский А. Л.* Взгляд на историческое развитие теории прозы и поэзии / Амвросий Лукьянович Метлинский. — Харьков, 1850.
81. *Метлинский А.* Заметки относительно южнорусского языка // Тимо-шенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. — Частина І. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 294 с.
82. *Мирний Панас.* Лист до М. Коцюбинського / Панас Мирний // Тимо-шенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з української літературної мови. — Частина І. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 294 с.

83. *Мирний П.* Зібрання творів: у 7-ми т. [ред. кол. М. Є. Савченко та ін.] / Панас Мирний. — К.: Наук. думка, 1968–1971. — Т. 1: Повісті та оповідання. — 1968. — 559 с.; Т. 2: Хіба ревуть воли, як ясла повні? — 1969. — 451 с.; Т. 3: Повія. — 1968. — 531 с.; Т. 4: Незавершена проза. — 1970. — 519 с.; Т. 5. Незавершена проза. — 1970. — 431 с.; Т. 6. Драматичні твори. — 1971. — 799 с.; Т. 7. Поезія, публіцистика, епістолярій. — 1971. — 663 с.
84. *Мирний П.* *Твори*: у 5-ти томах / Панас Мирний. — К.: Вид-во АН УРСР, 1955. — Т. 5. Листи. — 459 с.
85. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. К. Мойсієнко. — К., 1997. — 32 с.
86. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша: [монографія] / Анатолій Кирилович Мойсієнко. — К.: Видавництво «Сталь», 2006. — 304 с.
87. *Мойсієнко А. К.* Слово в аперцепційній системі поетичного тексту: декодування Шевченкового вірша: дис... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Мойсієнко Анатолій Кирилович. — К., 1997. — 354 с.
88. *Наконечний М. Ф.* До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови / М. Ф. Наконечний // Питання історичного розвитку української мови. — Х., 1962. — С. 125–166.
89. *Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода / Сергей Петрович Обнорский. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 200 с.
90. *Огієнко І.* *Українська культура* / Іван Огієнко. — К.: Довіра, 1992. — 140 с.
91. *Орнатовский И.* *Новейшее начертание правил российской грамматики, на началах всеобщей основанных* / Иван Орнатовский. — Харьков, 1810.
92. *Офіційний вісник України.* — 2000. — № 4. — С. 113.
93. *Павловський О. П.* Грамматика малороссійскаго нар (е)чія / Олексій Павлович Павловський. — СПб.: Типография В. Плавильщикова, 1818. — 118 с.
94. *Павлюк М. В.* Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. — К.—Одеса, Вища школа, 1978. — 184 с.
95. *Півторак Г. П.* Праслов'янська епоха у світлі сучасних наукових даних / Г. П. Півторак // Мовознавство. — 1982. — № 2. — С. 32–42.
96. *Плющ П. П.* Історія української літературної мови: [підручник] / Павло Павлович Плющ. — К.: Вища школа, 1971. — 424 с.
97. *Плющ П. П.* Мовні засоби гумору в «Енеїді» І. Котляревського: спецкурс / Павло Павлович Плющ. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. — 167 с.
98. *Плющ П. П.* Нариси з історії української літературної мови / Павло Павлович Плющ. — К.: Рад. школа, 1958. — 292 с.
99. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України: у 2 т. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — 1992. — 608 с.

100. *Польско-русский словарь* / [под ред. М. Ф. Розвадовской]. — М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1958. — 816 с.
101. *Потебня А. А. Из записок по русской грамматике* / Александр Афанасьевич Потебня. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. 1–2. — 1958. — 536 с.
102. *Потебня А. А. Из лекцій по теорії словесности. Басня. Пословица. Поговорка* / Александр Афанасьевич Потебня. — Харьков: Типографія К. Счасни, Сумская ул., домъ № 1-й, 1884. — 164 с.
103. *Потебня А. А. Мысль и язык* / А. А. Потебня // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков; [сост. В. А. Звегинцев]. — М.: Учпедгиз, 1956. — 458 с.
104. *Потебня А. А. Мысль и язык* / Александр Афанасьевич Потебня. — Одеса: Государственное изд-во Украины, 1992. — 287 с.
105. *Потебня А. А. Мысль и язык; [3-е издание]* / Александр Афанасьевич Потебня. — Харьков: Типография Мирный труд, Девичья улица, № 14-й, 1913. — 225 с.
106. *Потебня А. А. Эстетика и поэтика* / Александр Афанасьевич Потебня. — М.: Искусство, 1976. — 613 с.
107. *Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: в 3 т.* — М.: Типография Г. Писснера и Д. Совко, 1910–1914. — Т. 1: А–О. — 1910–1914. — 679 с.; Т. 2: П–С. — 1910–1914. — 419 с.; Т. 3: Т–Я. — М.–Л.: Изд. Академии наук СССР, 1949. — 144 с.
108. *Прокoppenko В. А. Назви одягу, взуття та головних уборів у буковинських говірках* / В. А. Прокoppenko // Наукові записки Чернівецького університету. — Т. 42: Для філол. наук. — Вип. 11: Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. — Кн. 2. — Львів, 1961. — С. 45–61.
109. *Психоанализ* // Большая советская энциклопедия / Ляликов Д. Н., Эпштейн М. Н.; [3-е издание]. — М., 1975. — Т. 21. — С. 187–189.
110. *Психология* [под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина]. — М.: Просвещение, 1961. — 240 с.
111. *Психология* [под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина]. — М.: Просвещение, 1966. — 452 с.
112. *Рижский И. С. Введение в круг словесности* / Иван Степанович Рижский. — Харьков, 1806. — 108 с.
113. *Рижский И. С. Наука стихотворства* / Иван Степанович Рижский. — Спб.: Тип. В. Плавильщикова, 1811. — 353 с.
114. *Рильський М. Т. Володимир Самійленко і його поезія* // В. Самійленко. Вибрані поезії / М. Т. Рильський. — К.— Харків, 1944.
115. *Рідний край: Навчальний посібник з народознавства* / За ред. І. Ф. Прокoppenка. — Харків: Основа, 1993. — 582 с.
116. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира: [отв. ред. Б. А. Серебренников].* — М., 1988. — 213 с.
117. *Рубакин Н. А. Избранное: в 2-х т.* / Николай Александрович Рубакин. — М.: Книга, 1975. — Т. 1—223 с.; Т. 2. — 280 с.
118. *Рудницький М. Письменники зблизка: у 3-ох кн.* / М. Рудницький. — Львів: Кн.-журн. вид-во, 1959. — Кн. 2: Спогади. — 1959. — 182 с.

119. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови: [підручник]; [2-ге вид., доп. і перероб.]. / Віталій Макарович Русанівський.— К.: АртЕк, 2002.— 424 с.
120. *Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование. Лексика современного русского литературного языка / АН СССР: Ин-т рус. яз. Под ред. М. В. Панова.*— М.: Наука, 1968.— 187 с.
121. *Савченко Я. Г.* Мертве й живе в українській поезії / Я. Г. Савченко // Життя і Революція.— 1929.— Кн. 1.— С. 125–126.
122. *Самійленко В. І.* Твори: Поезія. Драматичні твори. Проза / Володимир Іванович Самійленко.— К.: Дніпро, 1990.— 686 с.
123. *Сивокінь Г. М.* Одвічний діалог (Українська література і її читач від давнини до сьогодні) / Григорій Матвійович Сивокінь.— К.: Дніпро, 1984.— 254 с.
124. *Слава сонцем засіяла: Відзначення 200-річчя з дня народження І. П. Котляревського.*— К.: Дніпро, 1972.— 287 с.
125. *Словарь української мови.* Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: в 4 т.— К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958.— Т. 1: А–Ж.— 1958.— 495 с.; Т. 2: З–Н.— 1958.— 574 с.; Т. 3: О–П.— 1959.— 507 с.; Т. 4: Р–Я.— 1959.— 564 с. (Надрук. з видання 1907–1909 рр.).
126. *Слово о полку Ігоревім / Упоряд. Л. Махновця.*— К., 1983.— 212 с.
127. *Слово о полку Ігоревім / Упоряд. та приміт. О. Мишанича.*— К.: Рад. школа, 1989.— 310 с.
128. *Солнцев В. М.* К вопросу о семантике, или языковом значении (вместо предисловия) Текст / В. М. Солнцев // Проблемы семантики.— М.: Наука, 1974.— С. 3–11.
129. *Соловьев В. С.* Философия искусства и литературная критика / Владимир Сергеевич Соловьев.— М.: Искусство, 1991.— 701 с. (История эстетики в памятниках и документах).
130. *Сологуб Н. М.* Мовний світ Олеса Гончара / Надія Миколаївна Сологуб.— К.: Наукова думка, 1991.— 140 с.
131. *Срезневский И. И.* Мысли об истории русского языка / Измаил Иванович Срезневский.— М.: Учпедгиз, 1959.— 133 с.
132. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов.— М.: Языки русской культуры, 1997.— 824 с.
133. *Степанов Ю. С.* Протей. Очерки хаотической эволюции / Юрий Сергеевич Степанов.— М.: Языки славянской культуры, 2004.— 264 с. (серия «Язык. Семиотика. Культура»).
134. *Строгович М. С.* Логика / Михаил Соломонович Строгович.— М.: Госполитиздат, 1949.— 362 с.
135. *Тимковський І. Ф.* Опытный способ к философскому познанию русского языка / Илья Федорович Тимковский.— Харьков, 1811.

136. *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-ох ч. / Петро Дмитрович Тимошенко.— Частина I.— К.: Вид-во АН УРСР, 1959.— 294 с.
137. *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з української літературної мови: у 2-ох ч. / Петро Дмитрович Тимошенко.— Частина II.— К.: Вид-во АН УРСР, 1961.— 348 с.
138. *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: [избранное] / Владимир Николаевич Топоров.— М.: Изд. группа «Прогресс»; Культура, 1995.— 623 с.
139. *Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы: (древний период) / Владимир Николаевич Топоров.— М.: Наука, 1965.— 246 с.
140. *Трубачев О. Н.* О составе праславянского языка: (Проблемы и задачи) / О. Н. Трубачев // Славянское языкознание. Международный съезд славистов.— М.: Изв-во АН СССР, 1963.— С. 159–196.
141. *Українська мова:* Енциклопедія: [вид. 2-ге, виправ. і доп.] / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.— К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004.— 824 с.
142. *Українсько-російський словник:* [у 6-ти т.] / Гол. ред. чл.-кор. АН УРСР Г. М. Кириченко.— К.: АН УРСР, 1953–1963.
143. *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков / Федот Петрович Филин.— Л.: Наука, 1972.— 656 с.
144. *Франко І. Я.* Літературна мова і діалекти // Твори: в 20-ти томах.— К.: Державне вид-во художньої літератури, 1950–1955.— Т. 16: Літературно-критичні статті / І. Я. Франко; ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця.— Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1955.— С. 336–341.
145. *Франко І. Я.* Нариси з історії української літератури в Галичині // Твори: в 20-ти томах.— К.: Державне вид-во художньої літератури.— Т. 16: Літературно-критичні статті / І. Я. Франко; ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця.— Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1955.
146. *Франко І. Я.* Твори: в 20-ти томах.— К.: Державне вид-во художньої літератури, 1950–1955.— Т. 17: Літературно-критичні статті / І. Я. Франко.— К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955.— 473 с.
147. *Франко І. Я.* Хто такий «Лис Микита» і звідки родом? // Твори: в 20-ти томах.— К.: Державне вид-во художньої літератури, 1950–1955.— Т. 12: Поеми / І. Я. Франко; ред. тома: О. І. Білецький, Д. Д. Копиця.— Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1953.— 568 с.
148. *Харків — моя мала Батьківщина:* Навчальний посібник з народознавства / За ред. І. Ф. Прокопенка.— Харків: ОВС, 2003.— 544 с.
149. *Хвильовий М.* Твори: у 2-ох т. [упоряд. М. Г. Жулинський, ред. О. В. Кречотень] / Микола Хвильовий.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті.— 1990.— 649, [1] с.; Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи.— 924 [1] с.

150. *Хрестоматия* по истории языкознания XIX–XX веков; [сост. В. А. Звегинцев].— М.: Учпедгиз, 1956.— 458 с.
151. *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период / Павел Яковлевич Черных.— М.: Изд-во МГУ, 1956.— 245 с.
152. *Шахматов А. А.* [Рец.] А. Ю. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья.— М., 1907–08 // *Rocznik slawistyczny*.— Krakow, 1909.— Т. II.— S. 135–174.
153. *Шубравський В. Є.* Від Котляревського до Шевченка (Проблема народності української літератури).— К.: Наук. думка, 1976.— 292 с
154. *Юнг К. Г.* Психологические типы // Психология индивидуальных различий. Тексты / К. Г. Юнг.— М., 1982.— С. 199–218.
155. *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка / Лев Петрович Якубинский.— М.: Учпедгиз, 1953.— 368 с. (Серия: «Из лингвистического наследия»).
156. *Baudaun de Coourtenay T.*— N. Jercyku polskim.— Warszawa, 1984.
157. *Horalek K.* *Filosofia jazyka* / K. Horalek.— Praha, 1967.
158. *Lehr-Splawinski T.* *Stosunki pokrewienstwa jeczykow ruskich* / T. Lehr-Splawinski // *Rocznik slawistyczny*.— Krakow, 1921.— Т. IX.— S. 23–71.
159. *Needham J.* *Science and Society in East and West* / J. Needham // *The Grand Titration*.— L.: Alien & Unwin, 1969.
160. *Shevelov George V.* *In and around Kiev*.— Heidelberg, 1991.— P. 9–31.

Наукове видання

ЛИСИЧЕНКО Лідія Андріївна

ЦІ НЕВИЧЕРПНІ ГЛИБИНИ МОВИ

Головний редактор *К. Ю. Голобородько*
Літературний редактор *О. О. Маленко*

Підписано до друку 14.12.2011. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Ньютон».
Наклад 300 прим. Ум. друк. арк. 19,3. Зам. № 11-11.

Надруковано в ТОВ «Цифра Прінт».
м. Харків, вул. Культури 20В, 1 пов.
т. 702-55-64

